

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
MÜDÜRLÜĞÜ

Gürkan Fırat SAYLAN

128109

PIROĞLU FAHRETTİN (ERDOĞAN) BEY
CENÛBİ GARBİ KAFKAS HÜKÜMETİ HARİCİYE NAZIRI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. S. Esin DAYI

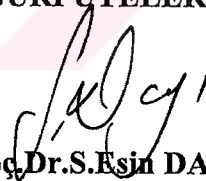
ERZURUM - 2003

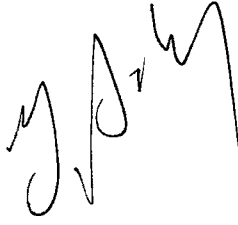
TUTANAK

Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nün ..05./09./2003 tarih ve...13.....sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Öğretim Yönetmeliği'nin...23.....maddesine göre Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Anabilim Dalı yüksek lisans öğrencisi Gürkan Fırat SAYLAN'ın "Piroğlu Fahrettin (Erdoğan) Bey Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Hariciye Nazırı" konulu tezi incelenmiş ve aday ..10./09./2003 tarihinde, saat.11⁰⁰....'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra.....süre/saat içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerince sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin başarıyla olduğuna oy birliği ile karar verildi.

JÜRİ ÜYELERİ

Doç.Dr.S.Esin DAYI
DANIŞMAN

Doç.Dr.Yavuz ASLAN
ÜYE

Yrd.Doç.Dr.A. DEMİRCİOĞLU
ÜYE

ÖNSÖZ

Genç yaşlarında Türklük ve vatanseverlik hisleriyle yoğunlaşan Fahrettin Bey, 1878'den, 1921 yılına kadar süren Elviye-i Selâse'nin varolma mücadelesinin kuşkusuz önde gelen şahsiyetlerinden biridir.

Hayatının her döneminde, Türk Milleti'ne hizmet etmeyi kendine gaye edinen Fahrettin Bey'in faaliyetlerine, bugüne kadar yapılan çeşitli araştırma eserlerinde değinilmişse de, verilen bu bilgiler; araştırılan konu kapsamında ele alınmış, doğal olarak Fahrettin Bey'in faaliyetleri bir bütün içerisinde ortaya konulmamıştır.

Fahrettin Bey'in, Milli Mücadele dönemlerindeki çalışmalarının bir bütün olarak ele alınması gerektiğini düşündüğümüzden dolayı; bu çalışmayı yapmaya karar verdik. Bu eksiklik, bugüne kadar, Fahrettin Bey'in 1954 yılında kaleme aldığı hatırasıyla bir nebze olsun giderilebilmişse de, Türk Elleriinde Hatıralarım adlı bu eserde birçok tarih ve kronoloji hatasının bulunması, ayrıca Fahrettin Bey'e ait olup, tarihi önemi bulunan birçok bilgi ve belgenin hatıra da bulunmaması da bu çalışmayı yapmaya karar vermemizde etken oldu.

Araştırmamızı, dört bölüme ayırdık. I. Bölümde; Çarlık Rusyası'nın idaresi altındaki Elviye-i Selâse'de meydana gelen Milli Teşkilatlanma hareketlerinde Fahrettin Bey'in oynadığı rolü ortaya koymaya çalışırken, buna bağlı olarak, Fahrettin Bey'in Rusya'da yaşamış olduğu sürgün hayatını da bu bölümde ele aldık.

II. Bölümde ise; 1917 yılından itibaren Elviye-i Selâse'de oluşan yeni siyasi oluşumlar ve bu oluşumlar içerisinde Fahrettin Bey'in çalışmaları incelenirken, Mondros Mütarekesi sonrası bölgede kurulan Türk İdaresindeki Fahrettin Bey'in faaliyetlerinden de bahsedildi.

Fahrettin Bey'in, Elviye-i Selâse'deki Türk İdaresinin yıkılmasından ve bölgenin B.M.M.'ne iltihakından sonraki faaliyetleri, ayrı bir kısım olarak III. Bölümde ele alındı.

IV. ve son Bölümde de; Fahrettin Bey'in BMM.'deki faaliyetleri ve milletvekilliğinden sonraki hayatı incelenmeye çalışıldı.

Yapmış olduğumuz bu çalışmada, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşiv Belgelerinden, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşiv

Belgelerinden, Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivi Belgelerinden, T.B.M.M. Arşivi Belgelerinden, Emekli Sandığı Arşivi ile Sarıkamış Nüfus Müdürlüğü Arşiv Belgelerinden, resmi yayınlardan ve Fahrettin Bey'in yukarıda bahsettiğimiz Türk Elllerinde Hatıralarım adlı eserinden sıkça istifade ettik. Çalışmamız, konu ile ilgili bulunan hatıralar, çeşitli araştırma eserleri ve makalelerle de desteklenmeye çalışıldı.

Ancak şunu da belirtmek isteriz ki; hazırladığımız çalışma mükemmellik iddiasından tamamen uzaktır. Eldeki materyal, bilimsel ilkelerin ışığı altında değerlendirilmiş, Fahrettin Bey'in hayatı kronolojik bir sıra takip edilerek ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Burada, çalışmamızın bilimsel sorumluluğunu üstlenen danışman hocam Doç. Dr. S.Esin DAYI Hanımefendi'ye, çok kıymetli hocalarıma, enstitümüz çalışanlarına, verdikleri bilgi ve belgelerle çalışmamıza katkıda bulunan Fahrettin Bey'in oğlu Turan Erdoğan Bey ile Fahrettin Bey'in eşi Zöhre Hanım'ın yeğenleri Hasan ve Turgut Erdoğan Beylere ve maddi manevi büyük desteklerini benden hiçbir zaman esirgemeyen aileme teşekkürü bir borç bilirim. Hazırladığımız çalışmanın faydalı olması dileğiyle.

Gürkan Fırat SAYLAN

Erzurum-2003

III

ÖZET

1874 yılında Divriği'nin Yağlıbasan Köyü'nde doğan Fahrettin Bey, genç yaşlarında Elviye-i Selâse'ye gelmiş, bölgedeki milli teşkilatlanma hareketlerinde önemli görevler almıştır. Bu çalışmalarından dolayı; 1914 yılında Ruslar tarafından yakalanarak, Rusya'ya sürgüne gönderilen Fahrettin Bey, burada üç yıl kadar kalmış, 1917 yılında Rusya'da meydana gelen Bolşevik Devrimi'nden istifade ederek, aynı yıl Elviye-i Selâse'ye geri dönmüştür.

1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nden sonra, bölgede kurulan Türk idaresinde Kars Milli İslam Şûrâsı Başkanlığı ve Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Hariciye Nazırlığı görevlerinde bulunan Fahrettin Bey, B.M.M.'nin yapmış olduğu Doğu Harekâtı'na da bizzat iştirak etmiştir.

Fahrettin Bey, Elviye-i Selâse'nin B.M.M.'ne iltihakından sonra (Batum hariç), Kars Valiliği ve I.Dönem Kars Milletvekilliği görevlerinde de bulunmuştur. Milletvekilliğinden sonra, tekrar Kars'a yerleşen Fahrettin Bey, ticaretle uğraşmış, ancak işlerinin kötü gitmesi nedeniyle ticari hayatı kısa sürmüştür. Fahrettin Bey, 1937 yılında ailesiyle beraber Kars'tan ayrılarak Ankara'ya yerleşmiş, geçimini, I.Dönem Milletvekilliklerinden yardıma ihtiyaçları bulunanlara tahsis edilen maaştan sağlamıştır. 1958 yılında Ankara'da vefat etmiş, cenazesi Ankara Cebeci Asri Mezarlığı'na defnedilmiştir.

ABSTRACT

Fahrettin Bey, born in Yağibasan Village in Divrigi in 1874 went to Elviye-i Selâse while he was young and took part in national organizations in this district . Due to these actions, he was arrested and banished by Russia. After three years, he made use of Bolshevik Revolution in 1917 and returned to Elviye-i Selase in the same year.

After Mondros Armistice was assigned in 1918, he was charged with the president of Kars National Islamic Shura and Minister of Foreign Affairs of Southwest Caucasia Government. Also he took part in the East Operations realized by Grand National Assembly.

After Elviye-i Selase had participated in Turkish Grand National Assembly, Fahrettin Bey was charged with Governship of Kars and member of the first Turkish Parliament. After this duty, he settled down Kars again and traded. But his business enterprises didn't continue long because things grew worse.

Having left in Kars in 1937 with his family, he settled down Ankara and lived by salary delivered by the Turkish Government to members of the first Turkish Parliament who were in need. He died in Ankara in 1958 and was buried in Cebeci Modern Graveyard in Ankara.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	III
ABSTRACT.....	IV
İÇİNDEKİLER.....	V
KISALTMALAR.....	XI
BİBLİYOGRAFYA.....	XII
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

**ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİ ELVİYE-İ SELÂSE'DEKİ MİLLÎ
TEŞKİLATLANMA FAALİYETLERİNDE FAHRETTİN BEY**

I-FAHRETTİN BEY'İN GENÇLİK DÖNEMLERİ.....	7
A-Fahrettin Bey'in Ailesi ve Soyu.....	7
B-Fahrettin Bey'in İstanbul Günleri.....	9
C-Fahrettin Bey'in Bulgaristan ve Romanya Seyahatleri.....	10
II-FAHRETTİN BEY'İN ELVİYE-İ SELÂSE'YE GELİŞİ VE BÖLGEDEKİ MİLLÎ TEŞKİLATLANMADA ROLÜ.....	13
A-Fahrettin Bey'in Bölgeye Geliş Nedenleri ve Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanmaya Gidiş.....	13
B-Fahrettin Bey'in Elviye-i Selâse'deki Milli Teşkilatlanma Faaliyetleri.....	15
1-Fahrettin Bey'in Aktif Olarak Yer Aldığı Cemiyetler.....	16
a)Panislamizm ve Pantürkizm Cemiyetleri.....	16
b)Difâi Partisi.....	18
c)Neşr-i Maarif Cemiyeti.....	20
2-Fahrettin Bey'in Balkan Savaşı Harbzedelerine Yardım Faaliyetleri.....	22

III-FAHRETTİN BEY'İN RUSLAR TARAFINDAN RUSYA'YA

SÜRGÜNE GÖNDERİLMESİ.....	24
A-Fahrettin Bey'in Ruslar Tarafından Sürgüne Gönderilmesinin Nedenleri....	24
B-Fahrettin Bey'in Sürgün Yolculuğu ve Rusya'da Bulunan Orenburg Şehrine Gelişi.....	26
C-Fahrettin Bey'in Orenburg'daki Sürgün Hayatı.....	28
1-Fahrettin Bey'in Yaşadığı Sürgün Sıkıntısı.....	28
2-Fahrettin Bey'in Esir Türkler İçin Kurduğu Yardım Cemiyeti.....	31
Ç-Fahrettin Bey'in Sürgün Hayatından Kurtuluşu ve Elviye-i Selâse'ye Gelişi.....	34

İKİNCİ BÖLÜM

1917 BOLŞEVİK DEVRİMİ SONRASI ELVİYE-İ SELÂSE'DE MİLLÎ TEŞKİLATLANMA VE CENÛBÎ GARBÎ KAFKAS HÜKÜMETİ DÖNEMLERİNDE FAHRETTİN BEY

I-MİLLÎ TEŞKİLATLANMADA FAHRETTİN BEY.....	36
A-Kars Gizli İslam Komitesi.....	36
B-Kars İslamları Askeri Meclisi ve Kongresi.....	37
II-ELVİYE-İ SELÂSE'NİN TÜRK HAKİMİYETİNE GEÇİŞİ.....	39
A-Brest-Litovsk Antlaşması (3 Mart 1918)	39
B-Türk Ordusu'nun İleri Harekâtı ve Fahrettin Bey.....	41
C-Elviye-i Selâse'nin Anavatan'a İlhakı ve Bölgede Oluşturulan Yeni İdari Teşkilat İçerisinde Fahrettin Bey.....	43
III-MONDROS MÜTAREKESİ SONRASI ELVİYE-İ SELÂSE.....	46
A-Mütarekenin İmzalanması ve Mütarekenin Elviye-i Selâse'yi İlgilendiren Yönü.....	46
B-Mondros Mütarekesi Hükümlerinin Uygulanması.....	47
C-Mütareke Hükümlerinin Uygulanmasına Bölge Türklerinin Verdiği Tepkiler.....	50

IV-ELVİYE-İ SELÂSE'DE KURULAN TÜRK İDARESİ VE FAHRETTİN

BEY.....	51
A-Kars Milli İslam Şûrâsı Dönemi (5 Kasım 1918-18 Ocak 1919).....	51
B-Kars Milli İslâm Şûrâsı'nın Siyasi Faaliyetleri.....	52
1-I.Kars Kongresi (15 Kasım 1918)	52
2-II.Kars Kongresi (30 Kasım-2 Aralık 1918)	54
3-İngiltere-Kars Milli İslam Şûrâsı İlişkileri.....	56
4-III.Kars Kongresi (17-18 Ocak 1919)	59
C-Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Dönemi ve Fahrettin Bey.....	60
1-Hükümetin İdarî-Hukukî Yapısı	60
2-Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti'nin Faaliyetleri ve Hariciye Nazırı Fahrettin Bey.....	64
a)İdari Alanda Yapılan Faaliyetler.....	64
b)Hükümetin Kendini Tanıtmak İçin Yaptığı Faaliyetler.....	66
c) Askeri Alanda Yapılan Faaliyetler.....	67
ç) İngiliz Temsilcileriyle Yapılan Siyasi Görüşmeler.....	68
aa) İngiliz Generali Verney Asser İle Yapılan Görüşme.....	68
bb) Hariciye Nazırı Fahrettin Bey-Yüzbaşı Farel Görüşmeleri.....	72
cc) Hükümet İle General W.M.Thompson Arasında Yapılan Görüşme.....	73
d) Hariciye Nazırı Fahrettin Bey'in Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Tarafından Erzurum'a Gönderilmesi.....	74
3-Erzurum'a Gelişinden Hükümetin Yıkılmasına Kadar Hariciye Nazırı Fahrettin Bey.....	78
Ç-Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Cumhuriyeti'nin İngilizler Tarafından Dağıtılması (13 Nisan 1919)	84

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CENÛBÎ GARBÎ KAFKAS HÜKÜMETİ'NİN YIKILMASINDAN BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NE KATILINCAYA KADAR FAHRETTİN BEY'İN FAALİYETLERİ

I-HÜKÜMETİN YIKILMASI ÜZERİNE FAHRETTİN BEY'İN TAVRI.....	88
A-Fahrettin Bey'in Hükümetin Yıkılışını Öğrenmesi.....	88
B-Fahrettin Bey'in Hükümetin Yıkılışına Gösterdiği Tepkiler ve İstanbul'daki Hükümet Murahhaslarıyla Temasları.....	92
C-Fahrettin Bey'in Sınır Bölgesindeki Faaliyetleri ve İstanbul'da Tutuklu Bulunan Hükümet Üyeleriyle Temasları.....	102
II.DOĞU HAREKÂTI'NA KADAR FAHRETTİN BEY'İN ERZURUM'DAKİ FAALİYETLERİ.....	110
A-Fahrettin Bey'in Milli Şûrâlara Yardımı.....	110
B-Erzurum Kongresi ve Fahrettin Bey.....	111
1-Erzurum Kongresi'nin Toplanması.....	111
2-Fahrettin Bey'in Erzurum Kongresi'nin İlk Gününe İştiraki.....	113
C-Fahrettin Bey-General James Guthrie Harbord Görüşmesi.....	118
1-General James Guthrie Harbord'un Türkiye'ye Gelişi.....	118
2-Fahrettin Bey'in, General James Guthrie Harbord'a, Ermeni Mezalimiyle İlgili Sunduğu Rapor.....	120
III-BMM TARAFINDAN GERÇEKLEŞTİRİLEN DOĞU HAREKÂTI'NDA VE SONRASINDA FAHRETTİN BEY.....	122
A-Doğu Harekâtı'nın Sebepleri ve Harekâtın Ertelenmesi.....	122
B-Harekâtın Başlaması.....	124
I.Doğu Harekâtı (28 Eylül 1920)	124
2-II.Doğu Harekâtı ve Kars'ın Ermeni İşgalinden Kurtuluşu.....	127
C-Fahrettin Bey'in Kars Valiliği'ne Tayini ve Gerçekleştirdiği Hizmetler.....	128
Ç-Fahrettin Bey ve Arkadaşlarının Gümrü Antlaşması Sonrası Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'ya Sundukları Rapor.....	129

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BMM'NE KATILMASINDAN VEFATINA KADAR FAHRETTİN BEY

I-BMM'NİN AÇILMASI VE ELVİYE-İ SELÂSE MİLLETVEKİLLERİNİN

MECLİSE İŞTİRAKİ..... 134

II-KARS MİLLETVEKİLİ FAHRETTİN BEY'İN BMM'DEKİ

FAALİYETLERİ..... 139

A-Fahrettin Bey'in BMM'ne İştiraki Dolayısıyla Yaptığı Konuşma..... 139

B-Elviye-i Selâse'de Vergilerin Sureti Cibayetine Dair Fahrettin Bey ve

Arkadaşlarının Verdiği Kanun Teklifi..... 143

C-Fahrettin Bey İle Arkadaşlarının Elviye-i Selâse'ye Bir Heyeti Tahkikiye

Gönderilmesine Dair Verdikleri Önerge..... 145

Ç-İdare-i Kura ve Nevahi Kanunu Müzakereleri ve Fahrettin Bey.....148

D-Fahrettin Bey ve Arkadaşlarının İğdır ve Sürmeli Kazalarına Yardım

Gönderilmesine Dair Verdikleri Önerge..... 151

E-Fahrettin Bey ve Arkadaşlarının Şark Hudutları Haricindeki Yerlerden

Türkiye'ye Hicret Etmiş Olan Ahalinin Muhaceret Muafiyetlerinden İstifade

Ettirilmelerine Dair Verdikleri Önerge 152

F-Fahrettin Bey ve Arkadaşlarının Kars, Ardahan ve Artvin'de Ziraat Bankası

Şubelerinin Açılmasına Dair Verdikleri Önerge..... 152

G-Fahrettin Bey ve Arkadaşlarının Kars-Ardahan-Hopa Yolunun Turku

Umumiye Meyanına İthaline Dair Yaptıkları Kanun Teklifi..... 153

Ğ-Fahrettin Bey'in Yeniden Madeni Meskûkat Darb Edilmesine Dair

Verdiği Önerge..... 154

H-Düşman İstilasından Kurtulan Mahallerde Sahipsiz Kalan Gayrimenkullerin

İdaresi Hakkındaki Kanun Görüşmelerinde Fahrettin Bey..... 156

I-Fahrettin Bey'in BMM'de Çeşitli Konularda Yaptığı Diğer Konuşmalar..... 158

III-FAHRETTİN BEY'İN MİLLETVEKİLLİĞİNDEN SONRAKİ HAYATI... 159

A-Fahrettin Bey'in Kars'a Yerleşmesi ve Yaşadığı Ekonomik Sıkıntı..... 159

B-Fahrettin Bey'in Ailesiyle Birlikte Kars'tan Ayrılarak Ankara'ya Yerleşmesi

ve Girişimleri Neticesinde Kendisine Bağlanan Emeklilik Maaşı..... 162

C-Fahrettin Bey'in Son Günleri ve Vefatı.....	166
SONUÇ.....	168
BELGELER.....	170
FOTOĞRAFLAR.....	179

KISALTMALAR

s.	: Sayfa
ATASE	: Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı
B.C.A.	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
B.O.A.	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Bkz.	: Bakınız
B.M.M.	: Büyük Millet Meclisi
Çev.	: Çeviren
Haz.	: Hazırlayan
Mv.	: Milletvekili
S.	: Sayı
T.İ.H.	: Türk İstiklal Harbi
T.İ.T.E.	: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Z.C.	: Zabıt Ceridesi

BİBLİYOGRAFYA**ARŞİVLER**

Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi
Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi
Türkiye Büyük Millet Meclisi Arşivi
Emekli Sandığı Arşivi
Sarıkamış Nüfus Müdürlüğü Arşivi

RESMÎ RAPOR, ZABIT VE DERGİLER

335 Senesi Temmuz Ayı Zarfında Kafkasya'da İslamlara Karşı İcra Olunduğu Haber
Alınan Ermeni Mezalimi, Osmanlı Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi, İstanbul,
1919.
Düstur, 2.Tertip, X, İstanbul, 1928.
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, II, Ankara, 1981.
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, XI, Ankara, 1958.
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, XII, Ankara, 1958.
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, XIII, Ankara, 1958.
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, XIV, Ankara, 1958.
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, XV, Ankara, 1958.
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, XVIII, Ankara, 1958.
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, XIX, Ankara, 1959.
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, XXVII, Ankara, 1960.
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, XXVIII, Ankara, 1961.
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, XXIX, Ankara, 1991.
TBMM Zabıt Ceridesi Devre II, III, Ankara, Basım Tarihi Yok.
TBMM Zabıt Ceridesi, Devre II, XVII, Ankara, 1976.
TBMM Kavanin Mecmuası, Devre V, XVI, Ankara, 1936.
TBMM Kavanin Mecmuası, Devre VIII, XXXI, Ankara, 1949

GAZETELER VE SÜRELİ YAYINLAR

Kars

Şenkaya

Ulus

DERGİLER

Atatürk Dergisi

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi

Belleten

Cem

Tarih Enstitüsü Dergisi

Türk Kültürü

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi

Tarih ve Toplum

Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi

SÖZLÜK VE ANSİKLOPEDİLER

Türk Dil Kurumu, Türkçe Sözlük, Ankara, 1998.

İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1977.

DEVELLİOĞLU, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ankara, 1999.

HATIRALAR

ATAMAN, Halil, Esaret Yılları Bir Yedek Subayın I. Dünya Savaşı Şark Cephesi Hatıraları, (Haz: Ferhat Ecer), İstanbul, 1990.

ATATÜRK, Mustafa Kemal, Nutuk (1919-1927), (Haz: Zeynep Korkmaz), Ankara, 2002.

Cihangiroğlu İbrahim Bey'in El Yazması Hatıraları

ERDOĞAN, Fahrettin, Türk Elllerinde Hatıralarım, Ankara, 1998.

HAŞİMOĞLU, Yasin, Hatıralar, (Haz:Süreyya Şehidoğlu), Ankara, 1973.

KARABEKİR, Kâzım, Kâzım Karabekir'in Kaleminden Doğu'nun Kurtuluşu (Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, Sarıkamış Kars ve Ötesi), (Haz: Enver Konukçu), Erzurum, 1990.

-----, İstiklâl Harbimiz, I-II, Ankara, 1993.

KEYKURUN, Naki, Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920), Ankara, 1998.

ORBAY, Rauf, Cehennem Değirmeni, İstanbul, 1993.

TANSU, Samih Nafiz, İki Devrin Perde Arkası, (Anlatan: Hüsamettin Ertürk), İstanbul, 1957.

TAYMAS, Abdullah, 1917'den 1919'a Rus İhtilali'nden Hatıralar, I, İstanbul, 2000.

TENGİRŞEK, Yusuf Kemal, Vatan Hizmetinde, Ankara, 1981.

Tevhidüddin Mamiloğlu Bey'in El Yazması Hatıraları

TONGUÇ, Faik, Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları, İstanbul, 1999.

TUĞAÇ, Hüsamettin, Bir Neslin Dramı, İstanbul, 1975.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat, Mondros ve Mudanya Mütarekeleri'nin Tarihi, Ankara, 1948

URAN, Hilmi, Hatıralarım, Ankara, 1959.

ARAŞTIRMA ESERLERİ

AKÇURA, Yusuf, Türkçülüğün Tarihi, İstanbul, 1998.

AKGÜN, Seçil, General Harbord'un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesine Dair) Raporu, (Kurtuluş Savaşı Başlangıcında), İstanbul, 1981.

ALLEN, MURATOFF, W.E.D. ve Paul, 1828-1921 Türk Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi, Ankara, 1966.

Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası, II, Ankara, 1993.

ARMAOĞLU, Fahir, 19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914), Ankara, 1997.

-----, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1914-1980), Ankara, 1994.

ARSAN, Nimet, Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, III, Ankara, 1991.

- ARSLANOĞLU, Cem-Ender, Kars Milli İslam Şûrâsı (5.11.1918-17.1.1919) ve Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi (18.Ocak-13.Nisan.1919), İstanbul, 1986.
- ASLAN, Betül, I.Dünya Savaşı Esnasında “Azerbaycan Türkleri”nin “Anadolu Türkleri”ne “Kardaş Kömeği” (Yardımları) ve Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi, Ankara, 2000.
- ASLAN, Yavuz, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti’nin Kuruluşu, Evreleri Yetki ve Sorumluluğu, Ankara, 2001.
- ATNUR, İbrahim Ethem, Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921), Ankara, 2001.
- BAŞAK, Tolga, Milli Mücadele Günlerinde Cevat Dursunoğlu (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2000.
- BAYKARA, Hüseyin, Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi, İstanbul, 1975.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, Türk İnkılâbı Tarihi, I/1, Ankara, 1991.
- Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3ncü Ordu Harekâtı, I, Ankara, 1993.
- CASTELLAN, Georges, Balkanların Tarihi, (Çev:Ayşegül Yaraman), İstanbul, 1995 .
- CENGİZ, Filiz, Dr. Nazım ve Bahaeddin Şakir’in Kaleminden İttihat ve Terakki Cemiyeti (1906-1907), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul; 1997.
- ÇİLİNGİROĞLU, TUĞCU, ERDOĞAN, ÇELİK, YENİARAS, OKTAY, YURTSEVEN, Kemal, İbrahim, Hasan, Fahrettin, Ali, İsmail, Kemal, Kars, İstanbul, 1943.
- ÇOKER, Fahri, Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM I.Dönem 1919-1923, III, Ankara, 1995.
- DAYI, Sinever Esin, Elviye-i Selâse’de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma, Erzurum, 1997.
- , Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selâse Meselesi, Erzurum, 1997.
- DEMİR, Fevzi, İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclisi-i Mebusan Seçimleri (1908-1914), (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 1994.
- DEVLET, Nadir, Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917), Ankara, 1999.

- DİLEK, Mehmet Sait, Ali Rıza Ataman Bey, (Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Dahiliye Nazırı), (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2001.
- ERİM, Nihat, Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih, I, Ankara, 1953.
- EROĞLU, Mecbure, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi'nden Rusça Belgelere Göre Ermeni Meselesi, Ankara, 1999.
- GOLOĞLU, Mahmut, Üçüncü Meşrutiyet, Ankara, 1970.
- GÖKDEMİR, Ahmet Ender, Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti, Ankara, 1989.
- HABLEMİTOĞLU, Necip, Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917), Ankara, 1997.
- JAESCHKE, Gotthard, Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, Ankara, 1989.
- KARAKAYA, Ali, Milli Mücadele'de Manda Sorunu Harbord ve King-Crane Heyetleri, Ankara, 2001.
- KARAL, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, VIII, (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907), Ankara, 1988.
- KESKİOĞLU, Osman, Bulgaristan'da Türkler, Ankara, 1985
- KILIÇ, Selami, Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu, Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri (22 Aralık 1917-3 Mart 1918), İstanbul, 1998.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, Bütünüyle Erzurum Kongresi, Ankara, 1993.
- , Edebiyatımızda Kars, İstanbul, 1958.
- , Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1919), Ankara, 1999.
- , Kars Tarihi, I, İstanbul, 1953.
- , Milli Mücadele'de Kars, I.Kitap, İstanbul, 1960.
- KONUKÇU, Enver, Mustafa Kemal ATATÜRK Döneminde Erzurum, Erzurum, 1999.
- KURAT, Akdes Nimet, Türkiye ve Rusya, Ankara, 1990.
- , Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar, Ankara, 1993.
- KUTLU, Cemil, I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1997.

- KÜÇÜKÜĞURLU, Murat, Cihangiroğlu İbrahim Bey, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2000.
- LANDAU, Jacob M., Pan-İslam Politikaları, İdeoloji ve Örgütlenme, (Çev: Nigar Bulut), İstanbul, 2001.
- LANDAU, Jacob M., Pantürkizm, (Çev: Mesut Akın), İstanbul, 1999.
- MEHMETZADE, Mirza Bala, Milli Azerbaycan Hareketi, (Haz: Ahmet Karaca), Ankara, 1991.
- NABİ, Yaşar, Balkanlar ve Türklük, I-II, İstanbul, 1999.
- ÖZDEMİR, Yavuz, İngiliz Yarbayı Rawlinson'un Erzurum'daki Faaliyetleri (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1990.
- ÖZYÜKSEL, Murat, Hicaz Demiryolu, İstanbul, 2000.
- Parlamento Tarihi, TBMM II.Dönem (1923-1927), I, Ankara, 1993.
- SELVİ, Haluk, Milli Mücadele'de Erzurum (1918-1923), Ankara, 2000.
- SOLMAZ, Gürsoy, Deli Halid Paşa, Ankara, 1996.
- SWIETOCHOWSKI, Tadeusz, Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920, (Çev: Nuray Mert), İstanbul, 1998.
- ŞAHİN, Enis, Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918), Ankara, 2002.
- ŞENER, Cemal, Atatürk ve Aleviler, İstanbul, 1991.
- TALİBOVA, Saide, Kulturno-Prosvetitel'skaya i Blagotvoritel'naya Deyatelnost Azerbaycanskoy Burjuazii, (Konets XIX-Naçale XXV), (Dissertatsiya na Soiskaniyeuçenoy Stepeni Kandidata İstoriçeskih Nauk) Bakû, 1994.
- TANÖR, Bülent, Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920), İstanbul, 1992.
- TANSEL, Selahattin, Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, I, İstanbul, 1991.
- TEVETOĞLU, Fethi, Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar, Ankara, 1991.
- Türk İstiklâl Harbi III, Doğu Cephesi (1919-1921), Ankara, 1995.
- Türk İstiklâl Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Ankara, 1999.
- TÜRKDOĞAN, Orhan, Alevi-Bektaşî Kimliği, İstanbul, 1995.
- ÜLKÜSAL, Müstecib, Dobruca ve Türkler, Ankara.
- YILMAZ, İskender, Gümrü Antlaşması, Ankara, 2001.

BİLDİRİ VE MAKALELER

- ASLAN, Yavuz, “Demokrat Cenûbi Garbi Kafkas Cumhuriyeti”, Toplumsal Tarih, XII/67, İstanbul, 1995, s.38-39.
- CAFEROĞLU, Ahmet “Azerbaycan’da Maarif Hareketleri”, Türk Kültürü, Sayı:18, 1964, s.130-136.
- CLARKE, Gloria L. “Alevilikte Ocak, Liderlik/Otorite ve Dede Kavramları”, Cem Dergisi, Yıl:34, Sayı:111, İstanbul, Temmuz 2001, s.15-18.
- DAYI, Sinever Esin, “1918-1920 Yılları Arasında Iğdır ve Çevresindeki Siyasi Gelişmeler”, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı:65, Erzurum, 1996, s.1-27.
- , “Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan, Batum)”, Tarih Sempozyumu (Ahıska-Kars), 23-24 Mayıs 2001.
- , “Oltu İslam Terakki Komitesi Kongresi”, Geçmişten Geleceği Oltu ve Çevresi Sempozyumu Oltu, 1-3 Temmuz 1998, s.62-74.
- DİLEK, M. Sait, “Mütareke Döneminde Türk Ordusu’nun Elviye-i Selâse’den Tahliye Edilmesi”, Atatürk Dergisi, Sayı:3, Erzurum, 2003, s.233-239.
- HATUNOĞLU, Kenan, “Zalim Ermeni Çetelerine Karşı Milis Kuvvetleri Oluşturan Mahmut Çavuş”, Geçmişten Geleceği Oltu ve Çevresi Sempozyumu, (Oltu 1-3 Temmuz 1998), s.109-116.
- KARAKAŞ, Musa, “İnanç Önderlerinden Seyyid Garip Musa Sultan”, Uluslararası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongresi Bildirileri, 23-28 Ekim 2001, Ankara, 2001, s.459-491.
- , “Seyyid Garip Musa Sultan İle İlgili Bir Yeni Belge Dolayısıyla”, Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Yıl:2003, Sayı:25, Ankara, 2003, s.1-6.
- KERİM, Altay, “Romanya Türklerinin Oluşumu”, Balkanlardaki Türk Kültürü’nün Dünü-Bugünü-Yarını Uluslararası Sempozyumu, 26-28 Ekim 2001, Bursa, 2002, s.167-171.
- KILIÇ, Selami, “Brest-Litovsk Barış Müzakerelerinde İbrahim Hakkı Paşa’nın Yaptığı Tarihi Konuşma”, Toplumsal Tarih, Sayı:XII/67, İstanbul, Yıl:1999,s.43-45.

- , "Türk-Alman Belgeleri Işığında 'Elviye-i Selâse' ve Enver Paşa'nın Oluşturduğu Kafkas Komitesi", Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı:7, Erzurum, 1997, s.173-202.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, "Anadolu'nun İlk Milli Mücadele Teşkilatı Olan Milli Şûrâ'da Çalışan Karşlı Kahramanlar: X, Mamiloğlu Tevhiddin Bey", Kars Gazetesi, 12 Şubat 1949, Sayı:1701.
- , "Anadolu'nun İlk Milli Mücadele Teşkilatı Olan Milli Şûrâ'da Çalışan Karşlı Kahramanlar: III, Kağızmanlı Mehmet Bey", Kars Gazetesi, 12 Ocak 1949, Sayı:1692.
- , "Cenûbi Garbi Kafkas Cumhuriyeti", Türk Kültürü, Sayı:72, Ekim, 1968, s.948-968.
- , "Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Milli Mücadele'de Kars ve Atatürk İle İlgili Belgeler", Belleten, XLVIII/189-190, Ocak-Nisan 1984, Ankara, 1985, s.107-165.
- , "Kars'ı Kıbrıs Gibi Olmaktan Kurtaran Fetva", Türk Kültürü, Sayı:23, Yıl: Ağustos 1964, s.185-190.
- , "Milli Mücadele'de İlk Kurşun Nerede Atılmıştır?", Kars Gazetesi, Sayı:1636, 16 Haziran 1948.
- , "Milli Mücadelede İlk Kurşun Nerede Atılmıştır?", Kars Gazetesi, Sayı:1637, 19 Haziran 1948.
- , "Yayınlanmamış Belgelerle Erzurum Kongresi'nin İlk Günü", Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Sayı:35, Ağustos 1970, s.4-34.
- , Karşlı Kahramanlar IV, Kağızmanlı Kadıoğlu Arslan Beğ, Kars Gazetesi, 22 Ocak 1949, Sayı:1965
- KÖYCÜ, Hüseyin, "Oltu İslam Milli Komitesi, Kars Milli İslam Şûrâsı ve Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti", Şenkaya Gazetesi, 15 Mayıs 1951, 15 Eylül 1951, 15 Ekim 1951, 15 Mayıs 1952.
- KURAT, Akdes Nimet, "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı", Belleten, Sayı: XXXI/123, Ankara, Yıl: 1967, s.375-413.

- KURAT, Yuluğ Tekin, “Doğu Anadolu’da Ermeni Sorunu (1900-1920), Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, Ankara, 1985, s.227-242.
- ORTAYLI, İlber, “Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars”, Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı:IX, İstanbul, 1978, s.343-361.
- ÖNAL, Sami, “Oltu Şûrâ Hükümeti ve Oltu’nun Anavatan’la Birleşmesi”, Türk Kültürü, Sayı:72, Ekim 1968, s.969-983.
- SAKAOĞLU, Necdet, “Seyyidlik Sarığı Sarmak”, Tarih ve Toplum Dergisi, Yıl:Şubat 1985, Sayı:14, s.35-38.
- ŞİMŞİR, Bilal N., “1878-1918 Yıllarında Türk-Rus İlişkileri”, Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992) Sempozyumu, 12-14 Aralık 1992, Ankara, 1999, s.146-152.

GİRİŞ

Coğrafi bir ifade olan Elviye-i Selâse, Osmanlı Devleti döneminde, Kars, Ardahan ve Batum Sancaklarını ihtiva eden bölgeye verilen addır. Elviye-i Selâse'nin tam olarak kapsadığı alan ise şöyle belirlenebilir:

1878 Erzurum Vilayeti Salnamesi'ne göre; Kars Sancağı; Merkez, Şüregel, Zarşat, Kağızman, Sarıkamış ve Arpaçay'dan oluşuyordu.

1877'de ise Çıldır Sancağı'na bağlı kazalar; Oltu (nahiyeleri: Narman, Penek, Bardız ve Tavusker/Olur), Ardanoş (Nahiyesi: Şavşat), Ardahan (Nahiyeleri: Göle, Poskov, Çıldır) idi. Bu bölge de Ardahan Sancağı'nı oluşturmaktaydı.

1878 Trabzon Vilayet Salnamesi'ne göre ise; Batum Sancağı; Merkez, Çürüksu, Aşağı Acara, Yukarı Acara, Artvin (Yusufeli dahil), Arhavi, Göle, Hopa, Hemşin ve Pazar'dan oluşmaktaydı¹.

Bölge, sırasıyla XI.Yüzyıl'da Büyük Selçuklu Devleti'nin, XIII.Yüzyıl'da Cengiz Han ve İlhanlıların, XIV.Yüzyıl'da Çobanlıların, Celayirlilerin, Karakoyunluların ve bu yüzyılın sonunda da Timur'un, XV. Yüzyıl'da ise Karakoyunlu ve Akkoyunluların hakimiyetleri altına girmiştir. Bölgedeki Osmanlı hakimiyeti; XVI.Yüzyıl'da kesinleşmiştir².

Diğer yandan, XVII.Yüzyıl'ın sonlarından itibaren kuzeyde güçlenmeye başlayan Rusya, (özellikle 1689 yılında Rus tahtına çıkan, Çar Büyük Petro'nun etkisiyle) genişleme ve fütihat siyaseti izlemeye başlamıştı. Bu siyasetin en önemli parçası ise; sıcak denizlere inmekti. Rusya'ya nispeten yakın olan Baltık Denizi, o dönemde kudretli bir devlet olan İsveç'in elinde bulunduğundan, Rusya'nın İsveç'e karşı harekete geçmesi beklenemezdi. Fakat, Osmanlılara karşı harp halinde olduğundan, Azak Kalesi'ni aldığında Karadeniz'e çıkması imkan dahilindeydi³.

---

¹ Sinever Esin DAYI, "Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan, Batum)", Tarih Sempozyumu (Ahıska-Kars), 23-24 Mayıs 2001, s.7-8.

² Ahmet Ender GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti*, Ankara, 1989, s.1.

³ Akdes Nimet KURAT, *Türkiye ve Rusya*, Ankara, 1990, s.12.

Bundan sonra, Rusların en büyük idealleri; Karadeniz'i ve Boğazları ele geçirmek, hatta buralardan Akdeniz'e inmek olmuştur.

Çar I. Petro'dan Ruslara kalan bu miras nedeniyle, Osmanlı ve Rusya Devletleri birçok kez savaşmak durumunda kaldılar. Bu savaşlardan bazıları; 1806-1807, 1828-1829, 1853-1856 ve 1877-1878 yıllarında gerçekleşmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan⁴ sonra (diğer adıyla 93 Harbi) imza edilen Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarıyla; Elviye-i Selâse adını verdiğimiz bu bölge Rusya'ya terk edilmiştir⁵.

Rusların, bölgeyi ele geçirmeleriyle birlikte bölge üzerinde takip ettikleri politika; Elviye-i Selâse'yi Ruslaştırmaya çalışmak olmuştur. Ruslar bu amaçları doğrultusunda, bölgedeki Türk ahaliyi kaçırıp yok etmeye ve Anadolu ile Azerbaycan Türklüğünün arasını kesmek üzere Ermeni ve başkaca Hristiyan unsurları bölgeye yerleştirmeye karar vermişlerdir⁶.

Bundan sonra Ruslar, öncelikle verimli yerlerde, şehirlerde ve kasabalardaki Türk ahaliyi kaçırarak yerlerine Khakol, Dukhobor, Malakan gibi Rus kolonisi köylüleri ve Nemis (Alman) Estonyalı gibi Protestan köylüleri, Anadolu ile

⁴ Bu savaşın meydana gelmesinde; 19.Yüzyıl'ın son çeyreğinde Rusya'da meydana gelen Panslavist düşüncenin de etkisi olmuştur. (W.E.D. ALLEN ve Paul MURATOFF, *1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara, 1966, s.105.)

⁵ Ayastefanos Antlaşması'nın 19. Maddesine göre; bu bölge, dört yüz milyon ruble savaş tazminatı olarak Rusya'ya verilmiştir. Bkz. Enver Ziya KARAL, *Osmanlı Tarihi, VIII, (Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri 1876-1907)*, Ankara, 1988, s.66; Nihat ERİM, *Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih, I*, Ankara, 1953, s.396-397. Berlin Antlaşması'nın 58. Maddesine göre ise; Kars, Ardahan, Oltu, Batum Sancakları Rusya'ya bırakılıyor, 60. Maddeye göre de; Ayastefanos Antlaşması'yla Rusya'ya verilen Eleşkirt Vadisi ile Bayezit Osmanlılara iade ediliyordu. Bkz. Fahir ARMAOĞLU, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara, 1997, s.527.

⁶ M. Fahrettin KIRZIOĞLU, *"Kars'ı Kıbrıs Gibi Olmaktan Kurtaran Fetva"*, *Türk Kültürü*, Sayı:23, Yıl: Ağustos 1964, s.187. Ruslar, bu düşüncelerini hukuki bir zemine oturtmak amacıyla da; Osmanlı Devleti ile 8 Şubat 1879'da "Muahede-i Katiye"yi imzalamışlardır. Bu muahedenin 7. Maddesi ile; bu bölgedeki Müslüman-Türk Ahaliye üç yıl içinde emlaklarını satıp, başka bir bölgeye göç etme serbestliği tanınmış, gitmeyenlerin Rus tabiyetinde kalacağı belirtilmiştir. 8. Maddeyle birlikte ise; bu bölgelere Ermeni, Süryani ve Rumların yerleştirilmesi kararlaştırılmıştır. Bkz. ERİM, *Devletlerarası Hukuk...*, s.426.

Kafkasya'dan çok sayıda Rum, Ermeni, Yezidi gibi gayrimüslim ahaliyi getirterek Kars topraklarına yerleştirmişlerdir⁷.

Buna karşılık, bölgenin Müslüman-Türk ahalisi de, Rus idaresi altında yaşamaktansa Anavatan'a göç etmeyi tercih etmişlerdir⁸. Üç yıl içinde bölgeden 120 bin kişi (bunun 21 bini şehirden olmak üzere) yeni sınırlara göç ettiler⁹. Böylece, Osmanlı Devleti idaresine nazaran, Türkçe konuşan grup hayli azalıp, yarıya düştü¹⁰.

Ruslar, bölge üzerindeki hakimiyetlerini pekiştirebilmek için, idari alanlarda da, birtakım düzenlemeler yaptılar. Çıldır Sancağı'nın Ardahan ve Oltu kazaları ile, yine bu sancağın Posof ve Göle nahiyelerini Kars'a, Ardauç, Artvin kazalarıyla Şavşat nahiyelerini de Batum'a bağlayarak üç sancağımızı "Kars" ve "Batum" olmak üzere iki "Oblast" yani askeri vilayet haline getiren Ruslar, bu vilayetleri de Tiflis Umumi Valiliği'ne bağladılar¹¹.

Tüm bunlarla yetinmeyen Ruslar, her köyde bir Rus mektebinin açılmasına çalışıp, çocukların Rusça öğrenmeleri için de gayret sarfetteler¹². Ruslar, ayrıca Anavatan'dan Kuranı Kerim dışında her türlü kitap ve gazetenin getirilmesini yasaklamışlar, halkın dini bütünlüğünü bozmak adına Sünni ve Şii'ler için ayrı ayrı müftülükler de oluşturmuşlardır¹³.

Diğer yandan, bölgenin Ruslar tarafından ele geçirilmesine ve Rusların buralarda Türklere karşı uyguladıkları baskı ve zulümlere rağmen ne Osmanlı Devleti

⁷ İslam Ansiklopedisi, VI, Kars Maddesi, İstanbul, 1977, s.361; M. Fahrettin KIRZIOĞLU, *Kars Tarihi, I*, İstanbul, 1953, s.553.

⁸ Sinever Esin DAYI, *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma*, Erzurum, 1997, s.7.

⁹ GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi...*, s.10. Esasında bu göç işi bölgenin Türk halkı üzerinde derin bir üzüntü meydana getirmişti. Ancak göçlerin bu kadar yoğun olmasının sebebi; Rusların göç eden kişilerin emlak ve arazilerine değerinden fazla para ödemeleriydi. (Fahrettin ERDOĞAN, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Ankara, 1998, s.14.)

¹⁰ İlber ORTAYLI, "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı:IX, İstanbul, 1978, s.349.

¹¹ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.9.

¹² DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.9-10; GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi...*, s.12. Ruslar, bölgede Türkçe'nin hafızalardan silinmesine çok önem veriyorlardı. Örneğin, 19.Yüzyıl başına kadar Kars'ta Türkçe yayın yoktu. 1900 yılında bütün Kafkasya'da 43 tane süreli yayın çıkıyordu. Bunların 30'u Rusça, 8'i Gürcüce ve 5'i Ermenice idi. Kars'ta çıkarılan "Kars" adlı tek gazete de; mahalli Ruslarca çıkarılan Rusça bir yayındı. (ORTAYLI, "Çarlık Rusyası Yönetiminde Kars", s.359.)

¹³ KIRZIOĞLU, *Kars Tarihi*, s.553.

bu toprakları gözden çıkarmış, ne de halk Rusya'ya ilhakı kabul etmişti¹⁴. Zira; bu bölge tamamıyla Türk toprağıydı. Dolayısıyla bölgede kalan Türkler, Elviye-i Selâse'yi elden çıkarmamak için birtakım teşkilatlanma hareketlerine giriştiler. Elviye-i Selâse'deki bu teşkilatlanma hareketlerinin önde gelen şahıslarından biri de; 1897 yılında bölgeye gelip yerleşen Piroğlu Fahrettin Bey'di. Bölgede Türklük izinin silinmemesi için faaliyet gösteren Fahrettin Bey, Kars'ta Pantürkizm Cemiyeti'nin (diğer adıyla İttihadı Türk Cemiyeti) başkanlığını yürütmüş, ileride görüleceğı üzere, Türklerin Elviye-i Selâse'de kurmuş oldukları diğer cemiyetlerde de faal görevler almıştır.

Bölge Türklerinin "Kırk Yıllık Kara Günler" adını verdiği bu acı dolu yıllar, I. Dünya Savaşı'nın bitimine yakın son bulmuştur. 1917 yılında Rusya'da Bolşevik İhtilali patlak verince, yeni kurulan Sovyet yönetimi, savaştığı devletlere barış çağrısı yapmıştı. I. Dünya Savaşı'nda Rusya ile savaş durumunda olan Osmanlı Devleti bu çağrıya olumlu cevap verdi ve iki taraf arasında 18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi imzalandı. Böylece Osmanlı Devleti'nin doğu hududunda savaş durunu sona ererken, Rus Ordusu da bölgeden çekilmeye başladı¹⁵.

Sovyet Rusya, Çarlık Rusyası'nın I. Dünya Harbi'nde savaştığı diğer devletler (Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan) ve Osmanlı Devleti'yle 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzaladı. Antlaşmanın 4. Maddesine göre; Ruslar, işgal ettikleri Doğu Anadolu ve Elviye-i Selâse'yi boşaltacaklardı. Ayrıca, Elviye-i Selâse'nin geleceğini belirlemek için serbest plebisit yapılacaktı. Bölgeyi tahliye edecek olan Rusya, buralarda devletler hukuku ve milletlerarası hukuk açısından yapılacak yeni teşkilatlanmaya karışmayacak, bölge halkı, komşu devletler ve özellikle Türkiye ile anlaşarak kendi yeni düzenini kuracaktı¹⁶.

Ancak Rus Ordusu bölgeden çekilirken Ermeni çetelerini el altından silahlandırmışlar ve bu Ermeni çeteleri bölge Türklerine karşı yoğun bir şekilde katliam hareketlerine girişmişlerdi. Ermenilerin yapmış oldukları bu mezalim Türk Ordusu'nun

¹⁴ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.14.

¹⁵ Selami KILIÇ, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu, Brest-Litovsk Barışı ve Müzakereleri (22 Aralık 1917-3 Mart 1918)*, İstanbul, 1998, s.99.

¹⁶ *Düstur*, 2.Tertip, X, İstanbul, 1928, s.409.

12 Şubat 1918'de doğu taraflarına yapmış olduğu ileri harekât neticesinde önlenebildi. 22 Şubat'ta Mamahatun'u, 26 Şubat'ta Aşkale'yi ve 12 Mart'ta da Erzurum'u ele geçiren ordumuz, 25 Nisan 1918'de Kars'a girmiş, 30 Nisan'da ise Elviye-i Selâse'nin tamamını Anavatan'a dahil olmuştur¹⁷.

Bundan sonra, Brest-Litovsk Antlaşması'nın 4. Maddesi gereği bölgede yapılacak plebisit çalışmalarına geçildi. Yapılan plebisit sonucu; bölge halkının tamamına yakını, Anavatan'a katılmayı kabul etmiş, hazırlanan plebisit mazbataları, o sıralarda Osmanlı tahtına yeni çıkan Sultan Vahdettin'e 15 Ağustos 1918'de sunulmuştu¹⁸. Padişah aynı gün yayınladığı bir Hatt-ı Hümayunla Elviye-i Selâse'nin Anavatan'a katıldığını resmen kabul ve ilan eyledi.

Ancak bu mutlu günler çok kısa sürdü. I.Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan Osmanlı Devleti'nin, savaş sonrasında İtilaf Devletleriyle imzaladığı Mondros Mütarekesi'yle, Elviye-i Selâse'de yine ızdıraplı günler başladı. Zira; Mütarekenin 7. Maddesine göre; İtilaf devletleri kendi emniyetlerini tehlikede gördükleri herhangi bir sevk-ül ceys¹⁹ noktasını işgal etme hakkını ellerinde bulunduracaklar, 11. Madde'ye göre; İran'ın kuzey-batı bölgesindeki Osmanlı Ordusu harpten evvelki hudut gerisine çekilecek (ancak İtilaf Devletleri, bu duruma bölgede gerekli incelemeleri yaptıktan sonra karar vereceklerdi), 15. Madde'ye göre ise; Maveray-ı Kafkas Bölgesi'nin idaresi İtilaf Devletleri memurlarının emrine verilerek Bakû ve Batum İtilaf Devletleri tarafından işgal edilecekti²⁰.

Böylelikle, yukarıda belirttiğimiz Doğu Harekâtı'nı yapan ve Tebriz'e, Bakû'ye, Dağıstan'a kadar ulaşan ordumuz 1878 sınırının gerisine çekilmeye başladı. Bu şekilde, Elviye-i Selâse'nin milli sınırlar dışında kalmasını sağlayan İtilaf Devletlerinin

¹⁷ Kâzım KARABEKİR, *Kâzım Karabekir'in Kaleminden Doğu'nun Kurtuluşu (Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu, Sarıkamış Kars ve Ötesi)*, (Haz. Enver Konukçu), Erzurum, 1990, s.64-307.

¹⁸ M. Fahrettin KIRZIOĞLU, "Cenûbi Garbi Kafkas Cumhuriyeti", *Türk Kültürü*, Sayı:72, Ekim, 1968, s.955.

¹⁹ Sevk-ül ceys; Askeri birliklerin hazır bulunması gereken yerleri kararlaştırıp, bu birlikleri oralara sevk etme işi. (Ferit DEVELLIOĞLU, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara, 1999, s.946.)

²⁰ Ali Fuat TÜRKGELDİ, *Mondros ve Mudanya Mütarekeleri'nin Tarihi*, Ankara, 1948, s.70-73; ERİM, *Devletlerarası Hukuk...*, s.520-524.

amaçlarından biri; bölgenin Ermenilerin eline geçmesini sağlamak idi²¹. Fakat, Anavatan'dan yıllarca ayrı kalmış, Ermeni mezalimini de yoğun bir şekilde görmüş olan bölge halkı, aynı acıları tekrar yaşamamak için bir araya gelerek 5 Kasım 1918'de merkezi Kars olan Kars Milli İslam Şûrâsı'nı kurdu. Şûrâ, 1 Aralık 1918'de aldığı gizli bir kararla, Demokrat Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti'ni kurmuş, Hükümet, 17-18 Ocak 1919'da kuruluşunu resmen ilan etmiştir.

Bölgede kurulan bu Türk idaresinin önde gelen kişilerinden biri de; Fahrettin Bey'di. Hükümetin, Hariciye Nazırlığı (Dışişleri Bakanlığı) görevini üstlenen Fahrettin Bey, bölgedeki Türk varlığının silinmemesi için yeniden büyük gayretler göstermiştir. İleride, Elviye-i Selâse'nin, yeni kurulan B.M.M. Hükümeti'ne iltihak etmesinden sonra (Batım hariç), Kars Valiliği ve I. Dönem Kars Milletvekilliği görevlerinde de bulunan Fahrettin Bey, Milli Mücadele döneminin eşsiz kahramanları arasındaki yerini almıştır.

---

²¹ Cem-Ender ARSLANOĞLU, *Kars Milli İslam Şûrâsı (5.11.1918-17.1.1919) ve Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi (18.Ocak-13.Nisan.1919)*, İstanbul, 1986, s.79.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÇARLIK RUSYASI DÖNEMİ ELVİYE-İ SELÂSE'DEKİ MİLLÎ TEŞKİLATLANMA FAALİYETLERİNDE FAHRETTİN BEY

I-FAHRETTİN BEY'İN GENÇLİK DÖNEMLERİ

A-Fahrettin Bey'in Ailesi ve Soy

1874 yılında (H.1290) Divriği'ye bağlı Yağlıbasan Köyü'nde doğan Fahrettin Bey'in, annesi Sultan Hanım, babası ise Mehmet Bey'dir¹. Alevi Bektaşilerin "Seyyid Garip Musa Ocağı"na² bağlı "Dede"³ olarak kabul ettikleri Pirzadeler Ailesi'ne mensup olan Fahrettin Bey'in⁴, Piroğlu lakabını kullanması da aile adından ileri gelmektedir. Ailenin bağlı olduğu Garip Musa Ocağı'nın atası ise Garip Musa adında bir seyyid⁵ olup, Hacıbektaş Dergahı'nda bulunan bir menakıpnamede⁶ Garip Musa için şöyle

¹ *Sarıkamış Nüfus Müdürlüğü Arşivi*, Fahrettin Bey'in Nüfus Kayıt Örneği. Fahrettin Bey'in Nüfus Kayıt Örneği için ayrıca Bkz. *TBMM Arşivi*, Mv.258/a, *Emekli Sandığı Arşivi*, Vatana Hizmet Dosyası No.VH 000433.

² Ocak ifadesi, Alevi-Bektaşî inanışında genellikle üç biçimde tanımlanmaktadır; 1-) Hz. Ali'ye dek uzanan soy, 2-) Alevileri temsil etmek ve çeşitli manevi görevleri yerine getirmek sorumluluğunu (yol göstermek, inancı yaymak, inanışları ve gelenekleri öğretmek gibi) taşıyan bir aile; 3-) Üstün anlama yeteneğine, maneviyata, bilgiye ve yumuşak bir tarzda hizmet edebilme yeteneğine sahip olan bir grup. (Gloria L. CLARKE, *"Alevilikte Ocak, Liderlik/Otorite ve Dede Kavramları"*, *Cem Dergisi*, Yıl:34, Sayı:111, İstanbul, Temmuz 2001, s.15.)

³ Her ocaktan, yani aileden gelen, görgülü, ruhani özellikleri bulunan, liderlik yeteneği olan, adalet sağlayan, güzellik hislerine sahip, şiir ve müzik alanında kabiliyetli bir kişi, dede olur. (CLARKE, *"Alevilikte Ocak, Liderlik/Otorite ve Dede Kavramları"*, s.15.) Bu dedeler; birliği sağlamak, dargın olanları barıştırmak, dedikoduları önlemek, toplum normlarını bozan kişileri yargılamak görevlerini yürütür. (Orhan TÜRKDOĞAN, *Alevi-Bektaşî Kimliği*, İstanbul, 1995, s.137.)

⁴ M. Fahrettin KIRZIOĞLU, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, Ankara, 1993, s.229.

⁵ Seyyidlik manevi silsile ile Hz.Muhammed'in torunu Hz.Hüseyin'in soyundan gelenler için kullanılan bir tabirdir. Bkz. Necdet SAKAOĞLU, *"Seyyidlik Sarığı Sarmak"*, *Tarih ve Toplum Dergisi*, Yıl:Şubat 1985, Sayı:14, s.35.

⁶ Menakıpname; Menkıbeleri (Din büyüklerinin veya tarihe geçmiş ünlü kişilerin yaşamları ve olağanüstü davranışlarıyla ilgili hikayeleri) konu edinen eserlere verilen ortak addır. Bkz. Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Ankara, 1998, II, s.1531.

denilmektedir⁷:“Garip Musa Horasani; Horasan diyarı Nişabur’un Niş şehrinde doğan daha sonra Nişabur’dan kalkan İbrahim Sani (Garip Musa’nın Dedesi) oğlu Mustafa Menteş (Garip Musa’nın babası) Sivas iline geldi. Haramiler ona orada şehitlik şerbeti içirdiler. Bir oğlancığı kaldı, Haktan mâda kimseciği yok idi. Hünkârın (Hacı Bektaş Veli) ulu dergahına getirdiler. Nasibini Hünkâr’dan alıp Sivas’ta (Divriği’nin Alan Köyü’nde) kaim oldu. Adına Garip Musa derler.” denilmektedir⁸. Aynı zamanda, bu menakıpnamede ortaya konulan soy seceresinde; Garip Musa’nın babası Mustafa Menteş, Hacı Bektaş’ın kardeşi olarak gösterilmektedir. Dolayısıyla Garip Musa Sultan, Hacı Bektaş’ın yeğenidir⁹.

Hacı Bektaş’tan, aldığı görevle, Divriği’nin Alan Köyü’ne yerleşen Seyyid Garip Musa Sultan, bundan sonra, burada tekke kurarak Ahmet Yesevi düşüncesini burada yaymaya başlar¹⁰. Bir zaman sonra da, Seyyid Garip Musa’nın dervişlerinden bir kısmı, Divriği’den ayrılarak Kars yöresine kadar gider, hatta bir köye de yerleşerek buraya da Deliler Köyü¹¹ adını verirler¹². 1404’te İspanya Krallığı’ndan gemi ile Trabzon’a gelen ve Semerkand’a giderken yolu üzerindeki Deliler Köyü’ne de uğrayan, İspanya Elçisi Klaviyo, köydeki Garip Musa Dervişleri hakkında bilgi vererek, bunların; “...ruhaniyet hayatına girmiş, dünyayı terk etmiş Müslümanlar...” olduklarını bildirmektedir, bu köy; daha sonraları, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nın ardından ıssızlaşıp harap bir hale bürünmüştür¹³.

⁷ Bu menakıpname; 1605-1667 yıllarında yaşayıp, Hacı Bektaş Dergahı’nda postnişinlik (tekke şeyhliği) yapan Yusuf Çelebi oğlu Hacı Zülfiyar Çelebi’nin el yazması defterinden, 1849-1868 yıllarında yine aynı dergahta postnişinlik yapmış El Hac Ali Turabi tarafından yazılmıştır. (Musa KARAKAŞ, “*Seyyid Garip Musa Sultan ile İlgili Bir Yeni Belge Dolayısıyla*”, *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Yıl:2003, Sayı:25, Ankara, 2003, s.101.)

⁸ KARAKAŞ, “*Seyyid Garip Musa Sultan...*”, s.101-102.

⁹ KARAKAŞ, “*Seyyid Garip Musa Sultan...*”, s.103.

¹⁰ Musa KARAKAŞ, “*İnanç Önderlerinden Seyyid Garip Musa Sultan*”, Uluslararası Türk Dünyası İnanç Önderleri Kongresi Bildirileri, 23-28 Ekim 2001, Ankara, 2001, s.459.

¹¹ Bu köy; Sarıkamış’ın kuzeydoğusunda Kars Çayı’nın baş kollarından Kızılçubuk Deresi boyundaki Deli Musa Köyü’dür. (KIRZIOĞLU, *Kars Tarihi*, s.477.)

¹² KARAKAŞ, “*İnanç Önderlerinden Seyyid Garip Musa Sultan*”, s.459.

¹³ KIRZIOĞLU, *Kars Tarihi*, s.477.

Diğer yandan, 18. yüzyılın başı ile 19.yüzyılın başında Divriği’de meydana gelen beylik mücadeleleri nedeniyle, Garip Musa evlatlarından Ağagil ve Erzadeler ailesine mensup olanlar¹⁴, Divriği’den ayrılarak, aylarca süren sıkıntılı bir göç yolculuğundan sonra, birkaç yüzyıl önce atalarının gelip yerleştiği Kars yöresine ulaşmaya çalışmışlardır¹⁵. Bu göç sırasında, Erzadelerden bir kısmı Sivas’ın Kangal İlçesi’nin Dışlık Köyü’ne geçerken, diğerleri de Aziz Ağa Dede¹⁶ başkanlığında Kars’ın Selim İlçesi’nin Katranlı Köyü’ne kadar ulaşmışlardır¹⁷. Ancak, bölgenin yerel halkı, dışarıdan gelen Garip Musalılarla ilk etapta anlaşamadıkları için, bunların Selim İlçesi civarına yerleşmelerini istememişlerdir. Bunun üzerine, Garip Musalılar da, Asbuğa Vadisi’ne gelerek burada yeni bir köy kurmuşlardır¹⁸. İleride görüleceği gibi Fahrettin Bey’in Asbuğa Köyü’nde yanlarına geldiği akrabaları; işte bu dönemde bölgeye gelmiş olan Garip Musalılardır.

B-Fahrettin Bey’in İstanbul Günleri

Fahrettin Bey, ilk ve orta öğrenimini Divriği İptidai Mektebi ve Rüştîyesi’nde tamamladıktan sonra¹⁹, 1889 yılında Divriği’den ayrılmış ve çeşitli tarikat işlerini görmek için İstanbul’da bulunan amcası Musa Ağa’nın yanına gitmiştir²⁰. İstanbul’a giderek burada beş yıl kadar kalan Fahrettin Bey, tarikat işlerinin dışında özel olarak tarih ve edebiyat dersleri almış, aynı zamanda amcasının ticari işleriyle de meşgul

¹⁴ Garip Musalıların diğer iki büyük aileleri ise; Musa Şeyhoğulları ve Fahrettin Bey’in ailesi Pirzadelerdir. (KARAKAŞ, “İnanç Önderlerinden Seyyid Garip Musa Sultan”, s.460.)

¹⁵ Musa Şeyhoğulları ve Pirzadeler ailesi göç etmeyip Divriği’de kalmışlardır. (KARAKAŞ, “İnanç Önderlerinden Seyyid Garip Musa Sultan”, s.460.)

¹⁶ Aziz Ağa Dede, Seyyid ve Bektaşî Halifesi olmakla beraber, aynı zamanda ileride Fahrettin Bey’in kayınpederi olacak olan İsmail Ağa’nın da babasıdır. (KARAKAŞ, “İnanç Önderlerinden Seyyid Garip Musa Sultan”, s.460.)

¹⁷ KARAKAŞ, “İnanç Önderlerinden Seyyid Garip Musa Sultan”, s.460.

¹⁸ KARAKAŞ, “İnanç Önderlerinden Seyyid Garip Musa Sultan”, s.460.

¹⁹ TBMM Arşivi, Mv.258/a.

²⁰ KIRZIOĞLU, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, s.229.

olmuştur²¹. Ayrıca, ülke meselelerini tartışmak için, amcası Musa Ağa'nın yanına gelen bazı şahısların, yapmış oldukları sohbetlerde de bulunup onlara hizmet eden Fahrettin Bey, bu şahısların konuşmalarından faydalanmaya çalışmıştır²².

Fahrettin Bey'in, gençlik dönemlerinde kişiliğini şekillendiren en önemli hadiselerden biri de; o dönemde Celal ve Ziya Paşaların, gazetelerinde çıkan yazılarını okumasıdır. Bu durumu Fahrettin Bey şöyle anlatıyor; "Celal Paşa ve Ziya Paşaların, gazetelerini okuyarak, Mithat Paşa'nın ve Namık Kemal Bey'in vatan ve millet için nasıl çalıştıklarını ve uğradıkları akıbetleri, II.Abdülhamit'in ülkedeki otoriter yönetimini anlatan bu zatlar, her fırsatta bana Türkçülük ve vatanseverlikle, ona nasıl hizmet edilebilecek fikirlerini aşıliyordu"²³.

C-Fahrettin Bey'in Bulgaristan ve Romanya Seyahatleri

Bu Türklük ve vatanseverlik hisleriyle yoğunlaşan Fahrettin Bey, II.Abdülhamit idaresine karşı çıkarak, onun otoriter yönetimi aleyhinde çalışan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde görev almaya başlamıştı²⁴. O dönemlerde durumu pek de iyiye gitmeyen Osmanlı Devleti'ne²⁵ kendince hizmet edebilmenin yollarını düşünen Fahrettin Bey, polislerin takip ve baskıları nedeniyle²⁶ bu hizmetlerini yurt içinde yapamayacağını anladığından, biran evvel yurt dışına çıkmanın hesaplarını da yapıyordu. Nitekim Fahrettin Bey, aradığı fırsatı, kısa süre sonra yakaladı. Amcası Musa Ağa'nın

²¹ ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.2.

²² ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.2.

²³ ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.2-3.

²⁴ Kemal ÇİLİNGİROĞLU, İbrahim TUĞCU, Hasan ERDOĞAN, Fahrettin ÇELİK, Ali YENİARAS, İsmail OKTAY, Kemal YURTSEVEN, *Kars*, İstanbul, 1943, s.28.

²⁵ Zira 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı ve akabinde imzalanan Ayastefanos (3 Mart 1878) ve Berlin Antlaşmalarıyla (13 Temmuz 1878), Rusya, Osmanlı Devleti'nin doğuda ve Balkanlardaki topraklarını parçalama sürecini iyice elde etmiş bulunuyordu. Bu süreç, Balkanlarda, Rusya'nın, bölgedeki Osmanlı Devleti'ne bağlı milletleri, harekete geçirerek tek milletli devletler kurulmasına çalışmasıyla, doğudaki toprakları ise ele geçirmesiyle kendini göstermiştir. Bkz. Bilal N. ŞİMŞİR, "1878-1918 Yıllarında Türk-Rus İlişkileri", Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl (1491-1992) Sempozyumu, 12-14 Aralık 1992, Ankara, 1999, s.148-149.

²⁶ Fahri ÇOKER, *Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM I.Dönem 1919-1923, III*, Ankara, 1995, s.611.

dostlarından olup, Romanya'nın Köstence şehrinde oturan Ahmet Bey ile ve Bulgaristan'ın Aydos şehrinde oturan İsmail Beylerle tanışan Fahrettin Bey, onların hazırladıkları bir pasaportla 1894 yılında Bulgaristan'a geçti²⁷.

Sivas havalisinden Bulgaristan'a göç etmiş olan hemşerileri tarafından karşılanan Fahrettin Bey²⁸, iki yıl boyunca kaldığı Bulgaristan'da, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin aktif bir üyesi olarak, bölge Türklerinin milliyetçi bir görüş etrafında birleşmeleri için çaba sarf etmiştir²⁹. Zira; 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı, Bulgaristan Türkleri üzerinde ağır bir tahribata yol açmış, savaş sırasında bölgede yaşayan Türklerin büyük bir kısmı Anavatan'a göç etmiş, bölgenin Osmanlı Devleti'nden ayrılmasından sonra da³⁰, Bulgaristan'da kalan Türkler, Bulgarların baskısına maruz kalmışlardır³¹.

Bölge Türklerinin bu zor dönemlerini yakından görmüş olan Fahrettin Bey, yukarıda belirttiğimiz amacını gerçekleştirmek için Bulgaristan'da yaşayan Türkler üzerinde tetkiklerde bulunmuştur. Bu faaliyetlerini Bulgaristan'ın doğu kesiminde yaşayan Türkler üzerinde yoğunlaştıran Fahrettin Bey, kendilerine Amucalar³²,

²⁷ ERDOĞAN, *Türk Elleri...*, s.6.

²⁸ Osmanlı Devleti, Balkanlardaki hakimiyetini güçlendirmek için XIV. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar, Anadolu'daki Türkmenleri, Dobruca ve Bulgar kıyıları gibi bazı sınır bölgelerine yerleştiriyordu. Bkz. Georges CASTELLAN, *Balkanların Tarihi*, (Çev: Ayşegül Yaraman), İstanbul, 1995, s.119. Bu Türkmenlerin, Bulgaristan'da Alevi-Bektaşî Tekkeleri de vardı. Bunlardan bazıları; Demir Baba, Kaligra Sultan ve Akyazılı Baba Tekkeleridir. Bkz. Osman KESKİOĞLU, *Bulgaristan'da Türkler*, Ankara, 1985, s.51-53. Fahrettin Bey'in hemşerileri de, bu yerleştirme işinde bölgeye gelmiş olmalıdırlar.

²⁹ ÇOKER, *Türk Parlamento Tarihi, III*, s.611.

³⁰ Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarıyla, Osmanlı Devleti'nden ayrılan Bulgaristan, bundan sonra muhtar bir idareyle yönetilmeye başlanmıştı. (Yusuf Hikmet BAYUR, *Türk İnkılâbı Tarihi, I/1*, Ankara, 1991, s.1-2.)

³¹ KESKİOĞLU, *Bulgaristan'da Türkler*, s.10-13.

³² Amucalar; Kanuni zamanında, Konya'dan ve İç Anadolu'dan getirilip Bulgaristan'ın doğu kesimine yerleştirilen Türkmenlerdir. Amucalar, Bulgaristan'a sonradan geldiklerinden, bölgenin ilk Türk ahalisi, bunlara "bizim amucalarımız" diye ad takmışlar, böylelikle isimleri bu şekilde anılmaya başlanmıştır. Bkz. ERDOĞAN, *Türk Elleri...*, s.8.

Pomaklar³³ ve Çıtaklar³⁴ adını verdikleri Türk gruplarıyla temasa geçmiş, onların en uzak köylerine kadar giderek çalışmalarını sürdürmüştür³⁵.

Bulgaristan'daki çalışmalarını tamamlayan Fahrettin Bey, Romanya'ya geçmek için, 1896 yazında Akyol-Burgaz şehriden bir vapura binerek Varna'ya geldi. Varna'dan sonra, Balçık ve Rusçuk şehirlerine de uğrayan Fahrettin Bey, buralarda da birer hafta kalmış, Balçık'tan bir vapura binerek Tuna Nehri boyunca Sunne, Tulca, Kalas şehirlerini geçerek İbrail'e ulaşmıştır³⁶. İbrail'de de hemşerileri tarafından karşılanan Fahrettin Bey, Romanya'da bir yıl kalarak bu bölgelerde yaşayan Türklerle³⁷ de her konuda temaslarda bulunmuştur³⁸.

³³ Pomaklar; Bulgaristan'da Müslüman-Türk olup, Bulgarca konuşan halk kitlesine verilen addır. (Yaşar NABİ, *Balkanlar ve Türklük, I-II*, İstanbul, 1999, s.49.)

³⁴ Çıtaklar; XIII. Yüzyılda Kıpçak Bozkırı'ndan gelip Tuna çevresine yerleşen Müslüman Türk grupları, Kuman ve Oğuzlar'ın torunları olup diğer adları da; Gacallardır. (Müstecib ÜLKÜSAL, *Dobruca ve Türkler*, Ankara, 1966, s.17.)

³⁵ ERDOĞAN, *Türk Ellinde...*, s.8-9.

³⁶ ERDOĞAN, *Türk Ellinde...*, s.10-11.

³⁷ Bölgeye gelen ilk Türkler, İskitler olmuştur. III. Yüzyıldan itibaren Türk kökenli Hun ve Avarlar Dobruca'ya gelmişler, IX. Yüzyıldan itibaren de yine Türk kökenli Peçenek, Oğuz, Kuman, Tatar ve Selçuk Türkleri bölgeye ulaşmışlardır. Bkz. Altay KERİM, *"Romanya Türklerinin Oluşumu"*, Balkanlardaki Türk Kültürü'nün Dünü-Bugünü-Yarını Uluslararası Sempozyumu, 26-28 Ekim 2001, Bursa, 2002, s.167. XIII. Yüzyılda ise Timur'un, Altın Ordu Hanı Toktamış Han'ı mağlup etmesinden sonra, Kıpçak Bozkırı'ndaki Tatarların bir kısmı da Dobruca'ya gelmişlerdir. Ayrıca, yine aynı tarihlerde bütün Dobruca'yı ele geçiren Osmanlı Padişahı Yıldırım Beyazıt, bölgedeki Müslüman unsuru kuvvetlendirmek için Kıpçak Bozkırı'ndaki Tatarları Dobruca'ya davet ederek onları buralara yerleştirmiştir. Diğer yandan Kırım'ın 1783'te Rusya'ya bağlanmasından sonra, Kırım Türkleri kütleler halinde Anadolu'ya göç etmeye başlamışlar, bunlardan bir kısmı da Dobruca'ya gelmişlerdir. Bkz. ÜLKÜSAL, *Dobruca ve Türkler*, s.20-21. Tüm bunların yanında Romanya'da, kendilerine Gagauzlar denilen bir Türk topluluğu daha vardır ki, bunlar da Hristiyan Türklerdir. (ÜLKÜSAL, *Dobruca ve Türkler*, s.58-59.)

³⁸ *TBMM Arşivi*, Mv.258/a.

II-FAHRETTİN BEY'İN ELVİYE-İ SELÂSE'YE GELİŞİ VE BÖLGEDEKİ MİLLÎ TEŞKİLATLANMADA ROLÜ

A-Fahrettin Bey'in Bölgeye Geliş Nedenleri ve Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanmaya Gidiş

1897 yılında Romanya'dan ayrılan Fahrettin Bey, İstanbul'a gitmesinin sakıncalı olduğunun bildirilmesi üzerine³⁹ Karadeniz sahilleri boyunca yol alıp 1 Haziran 1897 günü Batum'a gitti⁴⁰. Batum'a geldikten sonra bir hafta kadar orada kalan Fahrettin Bey, bundan sonra, Artvin ve Ardauç'a uğrayarak, aynı yılın Eylül ayında da Sarıkamış'ın Asbuğa Köyü'ndeki amcazadesi İsmail Ağa'nın⁴¹ evine ulaşmıştır⁴².

Fahrettin Bey'in Elviye-i Selâse'ye gelişinin esas nedeni; o dönemlerde Çarlık Rusyası'nın idaresi altında yaşayan bölge Türklerinin, milli teşkilatlanma hareketlerine katkıda bulunmaktı. Zira; Giriş kısmında da belirttiğimiz gibi; 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Ayestefanos (3 Mart 1878) ve Berlin Antlaşmalarıyla (13 Temmuz 1878) Ruslara bırakılan ve her bakımdan bir Türk toprağı olan Elviye-i Selâse'de, gerek bölgenin Türk ahalisi, gerekse Osmanlı Devleti, bu ilhakı hiçbir zaman kabul etmemiş ve böylece bölgede kalan Türkler arasında milli teşkilatlanma faaliyetleri başlamıştı⁴³. Yine daha önce belirttiğimiz gibi; Ruslar, Türkleri bölgeden göç ettirmek, idari, askeri, eğitim ve sosyal alanlarda kendilerine göre birtakım düzenlemeler yapmak suretiyle bölgeyi Ruslaştırmaya çalışıyorlardı⁴⁴.

Rusların bu tutumlarına karşılık, bölgede Türk varlığının silinmemesi için çalışan kişilerden biri de 1880 Ağustos'undan itibaren 16 ay boyunca Kars'ta, "Osmanlı

³⁹ ÇOKER, *Türk Parlamento Tarihi, III*, s.611.

⁴⁰ ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.12.

⁴¹ İsmail Ağa da babası Aziz Ağa Dede gibi, genç yaşta seyyidlik, halifelik yapmış, köy ve aile reisliği sorumluluklarını üstlenmiştir. (KARAKAŞ, *"İnanç Önderlerinden Seyyid Garip Musa Sultan"*, s.461.)

⁴² Fahrettin Bey, amcazadesi İsmail Ağa'nın yanına geldikten sonra, bilahare amcazadesinin kızı Zöhre Hanım'la evlenmiştir. (*Fahrettin Erdoğan'ın Tercüme-i Halî*, s.1.) Bu belge Fahrettin Bey'in eşi Zöhre Hanım'ın yeğeni Hasan Erdoğan'dan alınmıştır.

⁴³ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.14.

⁴⁴ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.7-13.

Şehbenderliği”⁴⁵ görevini yürüten Mehmet Asım Bey’dir⁴⁶. Bu zat, el altından imam ve müftüler vasıtasıyla “Buraları Padişah, geçici bir zaman için tazminat yerine Ruslara bırakmıştır. Gaziler Ocağı, şehitler yatağı mübarek Kars’tan Ezani Muhammedi ve Müslüman (Türk) sesi kesilmesin. Cami ve mescitlerin, türbelerin hatırı için kafirin zulmüne katlanarak vatanda kalıp ekseriyeti temin etmek, en büyük ibadet ve millet hizmetidir.” şeklinde haberler yaymış, halkı uyandırmaya çalışmıştır⁴⁷.

İleride de görüleceği gibi, bu türlü teşkilatlanma hareketlerinin yoğunlaşmasında, 1904-1905 Rus-Japon Savaşı ve akabinde Rusya’da meydana gelen Küçük Rus İhtilali’nin de (1905) önemli rolü olmuştur. Zira, bu savaşta Rusya’nın Japonya’ya yenilmesi, Rusya İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Müslümanlar tarafından, bir doğu devletinin Hıristiyan Avrupa gücü karşısında zafer kazanabileceği şeklinde yorumlanmış, bu yenilgi Rusya’daki Müslümanlar için imparatorluğun güçsüzlüğünü ortaya koymuştur⁴⁸. Böylece, oluşan bu yeni düşünceyle birlikte Rusya’daki Türkler siyasi isteklerini daha yüksek bir sesle ifade etmeye başlamışlardır⁴⁹. Türklere bu cesareti aşılayan bir diğer önemli faktör de; savaş sonrası, Rusya’da meydana gelen İhtilalle birlikte, ülkede oluşan nisbi hürriyet ortamıdır. Bu ortam, Kafkasya’da yaşayan Türklere de birtakım girişimlerde bulunma fırsatını vermiştir⁵⁰. Bu girişimler, Türkler açısından zaruri bir şekilde yapılyordu. Çünkü; Ruslar, Japonlarla savaştıkları dönemlerde Kafkaslarla fazla ilgilenememelerinden dolayı bölgede Ermeni-Türk çatışmasını körükleyerek Ermenileri Türkler üzerine saldırtıyorlar ve savaştan sonra doğuya hakim olamayacaklarını anlayarak bölge halkı üzerinde baskı ve zulümlerini artırıyorlardı⁵¹.

Gelişen tüm bu hadiseler üzerine, bölge halkı ilk olarak Paris’teki İttihat ve Terakki Merkezi’yle temasa geçmiştir. Zira bu cemiyet; Kafkasya, Kırım ve

⁴⁵ Konsolos manasındadır. (DEVELLİOĞLU, *Osmanlıca-Türkçe Lûgat*, s.984.)

⁴⁶ KIRZIOĞLU, “Kars’ı Kıbrıs Gibi Olmaktan Kurtaran Fetva”, s.189.

⁴⁷ M. Fahrettin KIRZIOĞLU, *Edebiyatımızda Kars*, İstanbul, 1958, s.53.

⁴⁸ Jacob M. LANDAU, *Pan-İslam Politikaları, İdeoloji ve Örgütlenme*, (Çev: Nigar Bulut), İstanbul, 2001, s.180.

⁴⁹ Jacob M. LANDAU, *Pantürkizm*, (Çev: Mesut Akın), İstanbul, 1999, s.23.

⁵⁰ BAYUR, *Türk İnkılâbı Tarihi, I/1*, s.341.

⁵¹ DAYI, *Elviye-i Selâse’de...*, s.19.

Azerbaycan'daki Türklerin durumu ile ilgileniyor⁵², 1905'te Rusya'da çıkan ayaklanmalara çok önem veriyor, dergi ve gazetelerinde çar aleyhinde yazılar yayınlıyordu⁵³. Ayrıca; İttihat ve Terakki, Panislamizm⁵⁴ ve Panturanizm propagandalarını bölgede yaymak istiyordu⁵⁵ ve 1905 olayları bu iş için iyi bir fırsat doğurmuştu. Zaten bu olaylardan önce cemiyet, Kafkasya ve Azerbaycan'daki Rusya ve İran Türkleriyle ilişki kurmak için Erzurum'a propagandacılar göndererek, Erzurum'u bir merkez olarak kullanmaktaydı⁵⁶. Tüm bunların yanında Kafkas Türkleri için bir de çalışma programı hazırlayan İttihat ve Terakki, bu programda esas olarak Türklerin birlik ve beraberlik içinde hareket etmelerini, İttihat ve Terakki'ye benzer gizli cemiyetler vücuda getirmelerini ve Sultan II.Abdülhamit idaresinden fazla bir şey beklememelerini ifade etmekteydi⁵⁷.

B-Fahrettin Bey'in Elviye-i Selâse'deki Milli Teşkilatlanma Faaliyetleri

1897 yılında bölgeye gelip, amcazadesi İsmail Ağa'nın yanına yerleşen Fahrettin Bey, amcazadesinin faal bir elemanı olarak⁵⁸ Elviye-i Selâse'deki Türk varlığının silinmemesi yolunda faaliyetlerine başlamıştır. Seyyid ve Bektaşî Halifesi olduğunu belirttiğimiz İsmail Ağa, Sarıkamış Bölgesi'nin önde gelen şahsiyetlerinden biri olup,

⁵² LANDAU, *Pantürkizm*, s.69.

⁵³ BAYUR, *Türk İnkılâbı...*, I/1, s.339.

⁵⁴ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin politikası, esas olarak Panturanizm düşüncesine dayalı olmakla beraber, cemiyet üyeleri Panislamist fikriyatını da desteklediler. Bu durumun bir nedeni; Rusya'dan Osmanlı İmparatorluğu'na göç eden ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde önemli bir güce sahip olan şahıslardır. (LANDAU, *Pan-İslam Politikaları*, s.113.)

⁵⁵ LANDAU, *Pantürkizm*, s.69.

⁵⁶ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.14.

⁵⁷ Filiz CENGİZ, *Dr. Nazım ve Bahaeddin Şakir'in Kaleminden İttihat ve Terakki Cemiyeti (1906-1907)*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 1997, s.83-87, 115-118. BAYUR, *Türk İnkılâbı...*, I/1, s.342-344.

⁵⁸ *Fahrettin ERDOĞAN'ın Tercüme-i Hali*, s.1.

aynı zamanda, Ruslar tarafından hatırı sayılan ve büyük yakınlık gören bir kişiydi⁵⁹. İşte bu nüfuzunu kullanan İsmail Ağa, bölgenin diğer ileri gelenleriyle görüşmeler yapıyor, bölgedeki mevcut Türk göçünün önlenmesi için propagandalar hazırlıyordu⁶⁰. Propagandalarında ise özetle şunları ifade ediyordu; “Bu savaşta (Kastedilen 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’dır.) Osmanlı İmparatorluğu mağlup oldu. Çarlık Rusyası, Osmanlı İmparatorluğu’nu zayıf gördüğünden Kars, Batum ve Ardahan’ı borç karşılığı olarak 20 yıl süreyle rehin aldı. 20 yıl sonra bu topraklar yine bizimdir. Vatanını ve mukaddesatını bırakıp kaçmak hiçbir Türk’e yakışmaz, ya kanımızı burada dökerek ölülerimizin yanında kalır veyahut vatanımızı da beraber alıp götürürüz. Yoksa birkaç kuruş Rus parasına tamah ederek toprağını satmak ve kaçıp gitmek Türk şanına yakışmaz”⁶¹.

İsmail Ağa ile birlikte bu göçün önüne geçmeye çalışan Fahrettin Bey⁶², bu amacını gerçekleştirebilmek için 1899 Eylül’ünde amcasıyla beraber Elviye-i Selâse içerisinde bir geziye çıkarak, Oltu, Göle, Ardahan, Çıldır, Arpaçay ve Kars’a uğramış olup, bölge halkını göç etmemeleri konusunda uyarmıştı⁶³.

1-Fahrettin Bey’in Aktif Olarak Yer Aldığı Cemiyetler a)Panislamizm ve Pantürkizm Cemiyetleri

Önceden de belirtildiği üzere, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Rusya sınırları içinde yaşayan Müslümanların durumlarıyla yakından ilgileniyor, Kafkasya ve Türkistan’da, Panturanizm ve Panislamizm propagandalarını yaymak için çeşitli teşekküller oluşması yolunda gayret sarf ediyordu. Bu gayretlerin bir sonucu olarak, Bakû ve bütün

⁵⁹ Örneğin ne zaman Asbuğa’dan ayrılıp Sarıkamış’a ya da Kars’a gitmek isterse seyyidlik giysileri içinde ve Rus muhafızları ile köyden ayrılır, geleneksel ayinlere katılmak üzere Hacı Bektaş’a gitmesine izin verilirdi. (KARAKAŞ, “İnanç Önderlerinden Seyyid Garip Musa Sultan”, s.461.)

⁶⁰ ERDOĞAN, *Türk Elleri*..., s.15.

⁶¹ ERDOĞAN, *Türk Elleri*..., s.15.

⁶² ÇOKER, *Parlamento Tarihi*..., III, s.611.

⁶³ ERDOĞAN, *Türk Elleri*..., s.18-26.

Kafkasya’da Panislamizm Cemiyetleri yani İttihad-ı İslam Cemiyetleri kurulmuştu ve bu cemiyetin bir şubesi de gizli olarak Kars’ta faaliyet gösteriyordu⁶⁴.

Kars’ta, bu cemiyetin teşekkül etmesinde rol oynayıp, cemiyet reisliğini de üzerine alan Fahrettin Bey⁶⁵, bundan sonra Elviye-i Selâse’nin kasaba ve köylerinden ileri gelenleri cemiyete âza olarak yazdırmıştır⁶⁶. Cemiyetin adı daha sonra İttihad-ı Türk Cemiyeti olarak değiştirilmiş ve bundan sonra cemiyet, faaliyetlerini açıktan açığa sürdürmüştür. Bu değişikliği Fahrettin Bey şöyle anlatıyor; “ O zaman Kars’ta bir Maarif Cemiyeti vardı. Bir de Bakû ve bütün Kafkasya’da kurulan Panislamizm Cemiyeti vardı ki bunu çalışmaları gizliydi. Gayesi bütün İslamları birleştirmek olduğu için Ruslar buna engel oluyorlardı. Kars’ta bu cemiyeti kurmak girişimi başlamıştı. Fakat fiiliyata geçilmemişti. O zaman Kars’ta bulunan Osmanlı Konsolosu Fuat Bey Ruslardan çekinerek bu cemiyetin kuruluşuna taraftar değildi. 1900 tarihinde Fuat Bey Kars’tan ayrılınca Mazhar Bey adında biri geldi. II.Konsolos olarak da Derviş Paşa’nın yeğeni Rıfat Bey gelmişti. Bu zatlar hür fikirli ve ateşli gençler oldukları için Panislamizm Cemiyeti Pantürkizm Cemiyeti’ne katıldı. O zaman da Kars Baş Konsolosluk olmuştu. Artık Türk Birliği Cemiyeti fiilen işe başlamıştı. Elviye-i Selâse’de oturan bütün Türkler cemiyetin etrafında toplanmışlardı...”⁶⁷.

Pantürkizm Cemiyeti’nin kuruluşunda faaliyet gösteren Osmanlı şebkenderleri bundan sonra da cemiyetle olan ilişkilerini devam ettirerek teşvik ve yardımlarını sürdürmüşlerdir⁶⁸. Bu ilişki çerçevesinde Fahrettin Bey, Türk şebkenderlerinin verdikleri direktifler doğrultusunda örgütlenmeye çalışmıştır⁶⁹. Bu irtibatı sağlamada Fahrettin Bey’in eşi Zöhre Hanım’ın da rolü oluyordu. Zira Zöhre Hanım, “yoğurt satan köylü kadını” kılığında, şebkenderimizin evine ara sıra yoğurt götürür; ona ulaştırdığı haberlerin cevabını da alır, Fahrettin Bey eliyle yerine ulaştırırdı. Fahrettin Bey’in

⁶⁴ DAYI, *Elviye-i Selâse’de...*, s.17.

⁶⁵ TBMM Arşivi, Mv.258/a. *Fahrettin ERDOĞAN’ın Tercüme-i Hali*, s.1.

⁶⁶ ÇİLİNGİROĞLU ve Diğerleri, *Kars*, s.28.

⁶⁷ ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.25-26.

⁶⁸ DAYI, *Elviye-i Selâse’de...*, s.18.

⁶⁹ ÇOKER, *Parlamento Tarihi...*, III, s.611-612.

şehbenderliğimizle olan bu yakın temasında, bölgeye Osmanlı pasaportuyla gelmesi de kolaylık sağlıyordu⁷⁰.

Cemiyetin faaliyetleri, önceden de belirttiğimiz gibi, 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'nın etkileriyle birlikte, daha da artmıştı⁷¹. Bundan sonra, cemiyet; Müslüman Türklerle daima hoş geçinen ve kendileri gibi, Çarlık Rusyası'nın idaresine karşı çıkan İnkılâpçı Gürcülerle birleşmiş ve bağımsızlıklarını kazanma yolunda gayret sarf etmiştir⁷².

b)Difâi Partisi

1905 İhtilalinden faydalanan Ermeniler, Rusya'nın tahriki ile silaha sarılarak Erivan, Nahçıvan, Ordubad, Karabağ, Gence, Bakû ve Şirvan gibi yerlerde silahsız Türk halkına karşı katliam hareketlerine giriştiler⁷³. Ermenilerin bu hareketlerini yürüten Taşnak Fırkası, sırf Ermenilerle meskûn bir arazi meydana getirmekle, gelecekte Ermenistan otonomisi için müsait bir zemin hazırlamak istiyordu⁷⁴. Taşnak Fırkası, bu amacını gerçekleştirebilmek için son derece iyi örgütlenirken, değişik Müslüman gruplar bunlarla rastgele savaşıyorlardı⁷⁵. Nitekim gerek bu katliam hareketleri, gerekse Rusya'nın Ermeniler lehinde tavır koyması⁷⁶, Azerbaycan Türklerinde kendilerini savunma hissini doğurdu, bunun üzerine Türkler de, faaliyetlerini düzene koymaya başladılar. Bundan sonra kendilerini savunmak amacıyla silahlı bir örgüt kurmak için harekete geçen Azerbaycan Türkleri, 1905 baharında, "Difâi" adıyla gizli bir teşkilat kurmayı başardılar⁷⁷.

⁷⁰ KIRZIOĞLU, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, s.229.

⁷¹ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.18.

⁷² ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.33-34.

⁷³ Nadir DEVLET, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Ankara, 1999, s.134.

⁷⁴ Mirza Bala MEHMETZADE, *Milli Azerbaycan Hareketi*, (Haz: Ahmet Karaca), Ankara, 1991, s.33.

⁷⁵ Tadeusz SWIETOCHOWSKI, *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*, (Çev:Nuray Mert), İstanbul, 1998, s.72.

⁷⁶ SWIETOCHOWSKI, *Müslüman Cemaatten...*, s.72.

⁷⁷ Betül ASLAN, *I.Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardeş Kömeği" (Yardımları) ve Bakû Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi*, Ankara, 2000, s.33.

Ahmet Ağaoğlu tarafından Bakû'de kurulan Difai Partisi'nin⁷⁸, bundan sonra, Gence, Karabağ ve Nahçıvan gibi şehirlerde de şubeleri açıldı ve devrin aydın milliyetçileri bu teşkilatın etrafında birleşti⁷⁹. Çok geçmeden 1906 yılında bu şubelerden biri de Fahrettin Bey ve arkadaşları; Cihangiroğlu İbrahim ve Mamiloğlu Tevhiddin Beyler tarafından Kars'ta açılmıştır⁸⁰. Difai Partisi, Azerbaycan'daki Ermeni Komitelerinin taşkınlıklarına son verirken⁸¹ aynı zamanda, kökü Erzurum'daki Canbizâr Teşkilatı'yla⁸² da alakadar bulunan⁸³ Kars Şubesi de canla başla çalışarak⁸⁴ hududumuz içinde ve dışındaki Ermeni faaliyetlerine engel oluyor, Kars'taki Türk ahaliyi gizlice bu teşkilata yazdırarak silahlı ve hazır bulunduruyorlardı⁸⁵.

1908 yılına dek çalışmalarını sürdüren Difâi Partisi, bu tarihten itibaren Rusya'da siyasi baskının iyice şiddetlenmesinin ardından, kurucusu ve başkanı Ahmet Ağaoğlu'nun Türkiye'ye geçmesiyle birlikte dağılmış, partinin kadroları daha sonraları kurulan Müsavat Fırkası'na geçmişler⁸⁶.

⁷⁸ Hüseyin BAYKARA, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul, 1975, s.132. Yusuf AKÇURA, *Türkçülüğün Tarihi*, İstanbul, 1998, s.161. BALA, *Azerbaycan Hareketi...*, s.33. (Yusuf Akçura'nın, burada bahsettiği Fedai Fırkası, Difâi Partisidir.) Gerek Yusuf Akçura, gerekse Hüseyin Baykara, Difâi'nin Bakû'de kurulduğunu belirtmelerine karşın Naki Keykurun hatırasında, Difâi'nin Gence'de kurulduğunu ifade etmektedir. Bkz. Naki KEYKURUN, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*, Ankara, 1998, s.35.

⁷⁹ BALA, *Azerbaycan Hareketi...*, s.36.

⁸⁰ M. Fahrettin KIRZIOĞLU, "Anadolu'nun İlk Milli Mücadele Teşkilatı Olan Milli Şûrâ'da Çalışan Karşlı Kahramanlar: X, Mamiloğlu Tevhiddin Bey", *Kars Gazetesi*, 12 Şubat 1949, Sayı:1701, s.1, ÇİLİNGİROĞLU ve Diğerleri, *Kars*, s.29.

⁸¹ Necip HABLEMİTOĞLU, *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)*, Ankara, 1997, s.46.

⁸² 1905 İhtilali'nin ardından Taşnakçı Ermeni komitelerinin oluşturduğu Canfidâ/Canfedâ adlı silahlı çeteler, 1905'de Bakû ve Gence, 1906'da Karabağ, Revan, Kazak ve Elviye-i Selâse içinde binlerce Türk kanı dökmüşlerdir. Bunun üzerine 1909 yılında, bu kanlı Ermeni çetesine karşı, merkezi Erzurum'un Pasinler Kazası olmak üzere; Türk gönüllülerinden oluşan Canbezâr adlı gizli bir teşkilat kurulmuştur. Devlet eliyle kurdurulan bu teşkilatın faaliyet sahası; Ağrı Dağı'ndan, Karadeniz'e kadar uzanıyordu ve bu bölgelerde şubeleri vardı. (DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.21.)

⁸³ KIRZIOĞLU, "Karşlı Kahramanlar...", X, s.1.

⁸⁴ ÇİLİNGİROĞLU ve Diğerleri, *Kars*, s.29.

⁸⁵ KIRZIOĞLU, "Karşlı Kahramanlar...", X, s.1.

⁸⁶ BALA, *Azerbaycan Hareketi...*, s.36.

c)Neşr-i Maarif Cemiyeti

1905 yılında Rusya’da meydana gelen ihtilale kadar, Çarlık devri Rusyası’nın Azerbaycan’daki eğitimi hiç de yüz güldürecek bir nitelikte değildi. Uzun süren Çarlık idaresinin doğurduğu milli mahrumiyetler içerisinde, Türk aydınlarının dikkatini en fazla çeken konular; cehalet ve milli dilin zedelenmesiydi⁸⁷. Bu durum, 1905 Rus İhtilali ardından Rusya’da meydana gelen meşrutiyet idaresiyle birlikte açılan “Duma” yani parlamentoda, Türk milletvekilleri; Halil Kasmehmet, Sadri Maksudi, Muallim Mahmutoglu, ve Ufalı K. Hasanzade tarafından dile getirilmiş, Türk kültür ve eğitimine karşı Rus idaresince tatbik edilen kaba mahrumiyet ortaya konmuştur. Fakat bu serzeniş, Rus idari makamlarınca hafife alınmış, gerekli tedbirler lâıkiyle tatbik edilmemiştir⁸⁸.

Bütün bu engellemeleri dikkate alan Azerbaycan eğitimcileri en son çare olarak, Türkiye’ye müracaat etmişler ve Türkiye’den çeşitli öğretmen ve pedagogları Azerbaycan’a davet etmişlerdir. Bu çalışmalar, kısa süre içinde netice vermiş, ülkede milli cepheli bir pedagoji sisteminin vücuda getirilmesi sağlanmıştır. Ancak ilk ihtilal şokundan çabuk sıyrılan Rusya, eski tazyik sistemine devam ederek, Türk milli eğitimine sekte vurmaya çalışmıştır. Bunu pek iyi bilen, Rusya idaresi altındaki Türk halkları da, meseleyi 1906 yılında Nijni-Vovgorod’da toplanan III. Umum Rusya Müslümanlar Kongresi’ne getirmişlerdir⁸⁹.

18 Ağustos’ta toplanan kongrenin üçüncü gününde, her köyde ilk okulların, uygun olan yerleşim yerlerinde ise, orta okulların açılacağı, ana dilde Arap alfabesi ile talim yapılacağı, orta öğrenim düzeyindeki okullarda Rus lisanının kullanılmayacağı, Rus lisanının sadece lise düzeyindeki okulların ders cetvelinde bulunacağı, umumî programı tespit etmek için Kazan, Petropavlosk, Taşkent, Bahçesaray gibi yerlerde Öğretmenler Cemiyeti teşkil olunacağı yönünde kararlar alınmıştır⁹⁰.

⁸⁷ Ahmet CAFEROĞLU, “Azerbaycan’da Maarif Hareketleri”, *Türk Kültürü*, Sayı:18, 1964, s.134.

⁸⁸ CAFEROĞLU, “Azerbaycan’da Maarif Hareketleri”, s.134-135.

⁸⁹ CAFEROĞLU, “Azerbaycan’da Maarif Hareketleri”, s.135.

⁹⁰ HABLEMİTOĞLU, *Çarlık Rusyası’nda...*, s.74-75.

1905 İhtilali sonrasında Rusya’da yaşayan Türkler tarafından gerçekleştirilen bu kongreler dönemiyle⁹¹ birlikte açılan Neşr-i Maarif Cemiyeti⁹², 1 Ağustos 1906’da Bakû’de kurulmuş, Esadullah Ahmedov, Bakû’deki Duma üyesi İsmail Bey Seferaliyev, Bakû tüccarlarından Ağa Hüseyin Tagiyev, halk düşünürü Hasan Ağa Hasanov, encümen üyesi Mamed Hasan Hacınski, petrolcü Hasan Mustafayev kurucular arasında yer almış ve 24 Kasım 1906’daki genel kurulda da Zeynelabidin Tagiyev kurulun başkanı seçilmiştir⁹³.

Bundan sonra ilk iki yıl içerisinde Bakû’de önemli başarılar elde edilerek, şehirde Azeri nüfusunun çok olduğu üç ana merkezde okullar açılmıştır⁹⁴. Bu okullarda yediden on üç yaşına kadar olan çocuklar Rusça ve Azeri dilleri üzerine eğitim aldılar. Program dışı olan Şeriat ve Aritmetik dersleri derneğin çabalarıyla programa konuldu⁹⁵. Tüm bunların dışında Cemiyet; Azerbaycan’ın birçok yerinde okulların açılması, kütüphanelerin kurulması, Türk işçilerinin mesleki ve medeni bilgilerinin yükseltilmesi, mevcut okulların ihtiyaçlarının giderilmesi, tiyatro gösterileri vb. birçok sahada faaliyet göstermiştir⁹⁶.

Elde edilen tüm bu başarılardan sonra, Neşr-i Maarif Cemiyeti’nin bir şubesi de, 1909’da vilayetin resmi müsaadesiyle Kars’ta açıldı⁹⁷. Bu cemiyetin amacı; % 1’i aşmayan okur-yazar oranını çoğaltmak, yeni tarz okulları ve eski medreseleri artırmaktı⁹⁸. Açılan bu şubede Fahrettin Bey de aktif olarak çalışmış, Kars Bölgesi’nde yaşayan Türklerin eğitim düzeyinin yükselmesi için uğraş vermiştir⁹⁹.

⁹¹ Gerçekleştirilen diğer kongreler hakkında detaylı bilgi için Bkz. HABLEMİTOĞLU, *Çarlık Rusyası’nda...*, s.43-73.

⁹² DEVLET, *Rusya Türklerinin...*, s.199.

⁹³ Saide TALİBOVA, *Kulturno-Prosvetitskaya i Blagotvoritelnaya Deyatelnost Azerbaycanskoy Burjuazii, (Konets XIX-Naçale XXV), (Dissertatsiya na Soiskaniyeuçenoy Stepeni Kandidata İstoriçeskih Nauk) Bakû*, 1994, s.119-120.

⁹⁴ TALİBOVA, *Kulturno-Prosvetitskaya i Blagotvoritelnaya Deyatelnost Azerbaycanskoy Burjuazii*, s.120-121.

⁹⁵ TALİBOVA, *Kulturno-Prosvetitskaya i Blagotvoritelnaya Deyatelnost Azerbaycanskoy Burjuazii*, s.121.

⁹⁶ ASLAN, *Kardaş Kömeği...*, s.181.

⁹⁷ ÇİLİNGİROĞLU ve Diğerleri, *Kars*, s.29.

⁹⁸ ÇİLİNGİROĞLU ve Diğerleri, *Kars*, s.29.

⁹⁹ KIRZIOĞLU, *Bütününüyle Erzurum Kongresi*, s.229.

2-Fahrettin Bey'in Balkan Savaşı Harbzedelerine Yardım Faaliyetleri

Rusya'nın Panslavizm politikası ile Balkanlardaki Slavları birleştirerek, Osmanlı Devleti'ne karşı kullandığı Balkan Savaşları'nda Osmanlı Devleti çok zor duruma düştüğü gibi, Kafkasya ve Azerbaycan'da yaşayan Türk ahali de çok acılı günler geçirmişlerdir¹⁰⁰. Zira; Rusya, Balkan Savaşları'nda Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan Sırp, Karadağ ve Yunanlılardan oluşan Slav birliğine destek olabilmek amacıyla tüm Kafkasya'ya yardım memurlarını gönderiyor ve topladığı çamaşır, çorap ve nakit paraları da Balkanlara yolluyordu¹⁰¹. Aynı zamanda, bölgeden gönüllüler toplanılıp, Sırp ve Bulgar ordularına yardıma gönderiliyordu¹⁰².

Balkan savaşları esnasında, Rusya'nın takındığı bu tavır ve Balkanlardan gelen facia haberleri, Rusya'da yaşayan bütün Türkleri üzüntüye boğarken, onlarda belirli bir süredir oluşmaya başlayan milli hisleri kuvvetlendirici rol oynamış ve Türkçülük akımının daha fazla güç kazanmasına sebep olmuştur¹⁰³. Böylelikle Ruslar tarafından yapılan bu fenalığı ve zulmü hoş karşılamayan Rusya Türkleri, Rus Çarı'na başvurmuşlar ve kendi soydaşlarına iane yoluyla yardım yapacaklarını ifade ederek müsaade istemişlerdir¹⁰⁴. Gerekli olan müsaade alınmış olmasına rağmen, Elviye-i Selâse'de açıktan açığa iane toplanmasına razı olunmadığı için, bölge Türkleri bu işi gizlice yapmaya başlamışlardır.

Bölgede, bu faaliyetleri yürüten şahıslardan biri de Fahrettin Bey'di. Fahrettin Bey, bu dönemde Sarıkamış ile Kağızman'ın kaza ve köylerini gezerek para topluyor¹⁰⁵, Kağızman'daki çalışmalarında Ali Rıza Bey¹⁰⁶ ve kardeşi Mehmet Bey de kendisine

¹⁰⁰ ASLAN, *Kardaş Kömeği...*, s.46.

¹⁰¹ ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.50.

¹⁰² ASLAN, *Kardaş Kömeği...*, s.47.

¹⁰³ ASLAN, *Kardaş Kömeği...*, s.47.

¹⁰⁴ ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.51.

¹⁰⁵ ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.51.

¹⁰⁶ Ali Rıza Bey'in, gerçekleştirdiği faaliyetler hakkında en geniş bilgi için Bkz. Mehmet Sait DİLEK, *Ali Rıza Ataman Bey Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Dahiliye Nazırı*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2001.

yardımcı oluyorlardı¹⁰⁷. Toplanan yardımlar, Kars'taki Türk Konsolosu Cemal Bey'e teslim edilirken, Cemal Bey de bu paraları, "Hicaz Demiryolu"¹⁰⁸ ve "Balkan Harbzedeleri" için kullanılmak üzere; İstanbul'a Hilâlî Ahmer Cemiyeti'ne gönderiyordu¹⁰⁹.

Ancak toplanan yardımların Kars'ta yerine ulaştırılması pek de kolay olmuyordu. Zira; Fahrettin Bey, yardım yapanların listesini ve toplanılan paraları Cemal Bey'e teslim etmek için Kars'a geldiğinde, Konsolosluğun göz altında bulundurulduğunu ve konsolosluğa girenlerin çıktuktan sonra hafiyeler tarafından yakalandığını görür¹¹⁰. Bunun üzerine tedbir almak çarelerini düşünen Fahrettin Bey, konsoloslukla irtibatı kurmada önceden de yaptığı gibi eşi Zöhre Hanım'ı devreye sokar. Bundan sonrasını kendisi şöyle anlatıyor; "...topladığım para ile, verenlerin listesini bir kovanın içine koyup üzerine hafif bir tabaka yağ yerleştirdim. Çarşıda konsolosluğun kapısında Hasan Ağa'yı gördüm. -Yusuf Paşa Camisi'nin önüne beyaz çarşafli bir kadın elinde kova ile yağ satıyor; konsoloshanenin önüne gelince yağ almak için kendisini içeri alın diye söyledim. Bir saat sonra eşim Bayan Zöhre, konsoloshanenin kapısında bekliyordu; yağ sattığını haber alınca, derhal içeriye aldı, bu vasıta ile listeler ve paralar Konsolos Cemal Bey'e teslim edildi."¹¹¹.

¹⁰⁷ M. Fahrettin KIRZIOĞLU, "Anadolu'nun İlk Milli Mücadele Teşkilatı Olan Milli Şûrâ'da Çalışan Karşî Kahramanlar: III, Kağızmanlı Mehmet Bey", *Kars Gazetesi*, 12 Ocak 1949, Sayı:1692, s.1.; KIRZIOĞLU, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, s.228.

¹⁰⁸ Hicaz Demiryolu; Osmanlı Devleti tarafından Şam-Mekke şehirleri arasında yapılması tasarlanan ancak Şam'dan sadece Medine'ye kadar yapımı tamamlanabilen demiryolu hattıdır. Müslümanlar tarafından aynı zamanda "kutsal hat" olarak da adlandırılan bu demiryolunun finansmanının karşılanabilmesi için yapımına başlanılacağı sıralarda, Osmanlı Devleti tarafından tüm Müslümanlara yönelik bir bağış çağrısı yapılmıştı. Bu çağrıda yapılan vurgu; Mekke hattının bir Osmanlı Demiryolu olmaktan çok İslam aleminin ortak eseri olacağı noktasındaydı. "Madem ki, amaç hacca gidişi kolaylaştırmak, hac yollarında büyük güçlüklerle karşılaşan müminlerin çilelerini ortadan kaldırmaktı, o halde Osmanlı, ya da değil, bütün Müslümanların, hattın finansmanına katkıda bulunması gerekirdi." (Murat ÖZYÜKSEL, *Hicaz Demiryolu*, İstanbul, 2000, s.264.) Elviye-i Selâse'den toplanan yardımların bir kısmının, Hicaz Demiryolu'nun yapımında kullanılması için gönderilmesi; "kutsal hat"a olan bu bakış nedeniyledir.

¹⁰⁹ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.23.

¹¹⁰ ERDOĞAN, *Türk Ellinde...*, s.51.

¹¹¹ ERDOĞAN, *Türk Ellinde...*, s.51-52.

III-FAHRETTİN BEY'İN RUSLAR TARAFINDAN RUSYA'YA SÜRGÜNE GÖNDERİLMESİ

A-Fahrettin Bey'in Ruslar Tarafından Sürgüne Gönderilmesinin Nedenleri

1914 yılında I.Dünya Savaşı'nın patlak vermesinin ardından Rusya, savaş sırasında esir düşürdüğü asker ve komutanlardan başka, kendi sınırları içinde yaşayıp, önceden haklarında gizli takibat yapılmak suretiyle hüviyetleri tespit edilen Türkçüleri de birer birer toplayıp Rusya'ya sürgüne gönderiyordu¹¹². Amcazadesi İsmail Ağa'nın faal bir elemanı oluşu, Kars'taki İttihad-ı Türk ve İttihad-ı İslam Cemiyetlerindeki çalışmaları ve Osmanlı Konsolosluğu ile olan yakın ilişkileri nedeniyle; Ruslar tarafından hakkında takibat yapılan bu Türkçülerden biri de Fahrettin Bey'dir¹¹³.

Fahrettin Bey, bu durum üzerine, yakalanmamak için Kars'taki Türk Konsolosluğu'ndan gizlice pasaportunu almış ve akrabası Feyzullah Ağa'yla birlikte Kars'tan ayrılarak, Osmanlı hududuna geçmiştir¹¹⁴. Sivas'ın Zara ilçesine geldiği vakit, seferberlik ilan edildiğini öğrenen Fahrettin Bey, Kars'a tekrar geri dönmek istemiş, ancak Kars'tan aldığı bir mektupta, kendisinin geri döneceğini öğrenen Rusların bir komiser ve iki polisle Karaorgan yolunu, diğer bir komiser ve iki polisle Batum'dan Kars'a gelen tren yolunu ayrıca, Asbuğa Köyü'nü de göz altına alarak kendisinin geçmesi muhtemel olan yolları beklediklerini haber almıştır¹¹⁵.

Kars'a geri dönmeye kararlı olduğundan dolayı deniz yoluyla Samsun'dan Trabzon'a ve oradan da Batum'a giden Fahrettin Bey, buradan Kars'a geçmeyi düşündüğü sırada, Rus jandarmaları tarafından yakalanmıştır. Ancak burada bir tesadüf sonucu, Batum'daki Emniyet Müdürünün, amcazadesi İsmail Ağa'nın yakın dostu olması nedeniyle kendisi serbest bırakılmış, bunun üzerine Batum'dan hemen ayrılarak iki gün sonra tren yoluyla Kars'a, oradan da Asbuğa'daki evine ulaşmıştır¹¹⁶.

¹¹² ERDOĞAN, *Türk Ellinde...*, s.59.

¹¹³ *Fahrettin ERDOĞAN'ın Tercülme-i Hali*, s.1.

¹¹⁴ ERDOĞAN, *Türk Ellinde...*, s.59.

¹¹⁵ ERDOĞAN, *Türk Ellinde...*, s.60.

¹¹⁶ ERDOĞAN, *Türk Ellinde...*, s.60-63.

Asbuğa'ya gelen Fahrettin Bey, bundan sonra, ailesini Gence'deki dostlarına bırakıp, Kars'ta gizli olarak çalışmaya karar vermişken, 1914 yılının Kasım ayında bir gece, evi, Ermenilerin saldırısına uğrar ve ardından tutuklanır¹¹⁷. Bu olayı Fahrettin Bey, şöyle anlatıyor;

“...Akşam saat altıda kapımız çalındı.Hizmetçiler, kimin olduğunu soruyorlar ve kapıyı çalanın köy muhtarı Adil Ağa olduğunu öğreniyorlar. Adil Ağa: “Sarıkamış kaymakamı geldi, İsmail Ağa'yı görecekler” diye söyleyince, kaynım Süleyman Efendi de koşarak kapıyı açtı. Fakat 25 tane Ermeni fedaisi, “hurra!” diyip içeri daldılar; bizi kıpırdatmadan olduğumuz gibi odada tuttular. Silahları göğsümüze dayanmıştı. ‘Kıpırdayanı vururuz’ diye tehdit ediyorlardı. Sandığımızda bulunan 10 bin altını aldılar. Kadınların boynunda, başında ne kadar altın ve mücevheratları varsa soydular. Beni ortaya almışlardı. ‘Türkiye’den yine buraya hafiye olarak mı geldin’ diye üzerime saldıranlara karşı eşim mücadele ediyordu. Her hangisi bana silah çeviriyor idiyse o kendisini karşı veriyordu. Eşimden fırsat bulan fedainin birisi tüfenginin namlusu ile göğsüme kakıp göğüs kemiğimi kırdı. Ben ağzımdan kan boşanarak olduğum yere yığılmıştım. O sırada ellerinden yapışan azıllılar, ‘keseceğiz’ diye tepinirken ve eşim de boynuma sarılıp beni kudurmuşlara vermemek için çabalarken dışarıdaki gözcüleri, Ermenice ‘Mart Kuka-Adamlar Geliyor’ diye bağırmaya başladı. O sırada azıllılar telaşla parmağımda bulunan yüz altın kıymetindeki Firuze taşlı yüzüğü altın saat ve altın kordonumu kapıp dışarıya çıkarlarken bize: ‘Eğer dışarıya çıkarsanız ve bağırırsanız hepinizi öldürürüz’ diye ihtar ettiler. Hepsi beraber evimizde ne var ne yok alıp çıkarlarken bir de yayılım ateş açarak kaçıp gittiler. Onlar uzaklaşırken nahiye müdürü dört atlısı ile angarya araba temini için köye geliyorlarmış. Gürültüden sonra nahiye müdürü evimizden içeri girmişti. Manzaranın perişanlığını, kadınların ağlaştıklarını, benim kanlar içinde yattığımı görünce: ‘Fahrettin Bey üç aydır biz seni

¹¹⁷ Fahrettin Bey, hatırasında, I. Dünya Savaşı'nda Ruslarla-Türkler arasında cereyan eden Köprüköy Muharebeleri sırasında tutuklandığını belirtiyor. Bkz. ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.84. Bu muharebeler; 5-14 Kasım 1914 günlerinde cereyan etmiştir. (*Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, Kafkas Cephesi 3ncü Ordu Harekati, I*, Ankara, 1993, s.122-208.) Dolayısıyla Fahrettin Bey'in tutuklanış tarihi 1914 yılının Kasım ayına denk gelmektedir.

arıyoruz' deyip iki adamını başımda nöbetçi koydu. Kendisi derhal nahiyeye giderek Sarıkamış'a telefonla '-Fahrettin Bey'i tuttum' haberini vermiş. Şafak vakti dört atlı gelip beni Sarıkamış'a götürdüler. Bu andan itibaren sevdiğim Asbuğa Köyü'ne, aileme ve sevdiklerime veda ettim."¹¹⁸.

B-Fahrettin Bey'in Sürgün Yolculuğu ve Rusya'da Bulunan Orenburg Şehrine Gelişi

Ruslar tarafından Sarıkamış'a getirilen Fahrettin Bey, buradan da Kars'a götürülür¹¹⁹ ve şehirde bulunan hapishaneye yerleştirilir. 18 gün boyunca Kars'ta kalan Fahrettin Bey, bundan sonra diğer Türk esirleriyle beraber, hapishaneden alınarak trene bindirilir ve böylelikle nereye gideceği meçhul sürgün yolculuğuna¹²⁰ başlar¹²¹. Yolculuğun başlamasıyla birlikte nereye gideceklerini bilmeyen esir ve sürgünler için yolculuk şartları da son derece ağır bir şekilde kendini göstermiştir. Zira; Ruslar, esirleri koydukları vagonların kapısını esirlerin üzerine kilitliyorlar ve uzun süre bu kapıları açmıyorlardı¹²².

¹¹⁸ ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.65-67.

¹¹⁹ Zira; Ruslar, Birinci Dünya Savaşı'nın ilk yıllarında ele geçirdikleri Türk esirlerini hiç vakit kaybetmeden Sarıkamış ve Kars'ta topluyorlardı. Bkz. Cemil KUTLU, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1997, s.39.

¹²⁰ Meçhuldü, çünkü; Ruslar tarafından ele geçirilen savaş esirlerinin ve sürgünlerin nereye sevk edilecekleri konusunda tam bir kargaşa yaşıyordu. Trenlere bindirilen esirler, çok sonraları gönderildikleri bölgenin veya merkezin adını öğrenebiliyorlardı. (KUTLU, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri...*, s.42.)

¹²¹ ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.69.

¹²² ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.70. Sarıkamış Muharebesi'nde Ruslara esir düşen ve hemen hemen Fahrettin Bey'in sürgün yolculuğuna denk gelen tarihlerde Rusya'ya sürgüne sevk edilen Türk Subayı Hüsamettin Tuğaç da yolculuğun zor şartları hakkında şunları söylemektedir: "1915 yılının ilk ayının ikinci haftasında Samara İstasyonu'na gelmiştik... Şehirde tifüs hastalığı salgın halinde imiş. Esir trenlerini karantina altına almışlar... Vagonlar kilitli idi, girip çıkma yasaktı... Sonradan Rus gazetelerinden öğrendik ki o sıralarda bu istasyonda müthiş bir dram oynanmış... Trenler dolusu Türk esiri karantina var diye bulundukları hayvan vagonlarında, kilitli kapıların ardında haftalarca aç ve susuz bırakılmış, hepsi açlıktan, susuzluktan ve hastalıktan ölüp gitmişlerdi... O zamanki (Rus Slova) bunu yazdı." (Hüsamettin TUĞAÇ, *Bir Neslin Dramı*, İstanbul, 1975, s.27.) Buna rağmen Ruslar, Türk esir ve sürgünlerinin sevkıyatındaki bu olumsuzlukları gidermiyorlardı. Öyle ki 1,5 yıl sonra Rusya'ya sevk edilen esir Türk subayı Faik Tonguç da yolculuğun bu yönü hakkında aynı

Fahrettin Bey, Kars'tan ayrıldıktan sonra Gümrü üzerinden Tiflis'e götürülür ve Tiflis'te Kur Nehri üzerindeki hapishaneye yerleştirilen Fahrettin Bey'in burada Ruslar tarafından zabıt evrakı tutularak, kendisi "Türk askeri hafiyesi" olarak gösterilir¹²³. Tiflis'te 20 gün kalan Fahrettin Bey'in, sağlık şartlarından tamamen uzak, içinde başta tifüs olmak üzere her türlü bulaşıcı hastalık mikrobunun kol gezdiği kapalı vagonlardaki sürgün yolculuğunda bir diğer durağı Bakû'dür¹²⁴. Bakû'de de 20 gün kalan Fahrettin Bey, bundan sonra Kafkasya topraklarından ayrılmaya başlamış, birkaç gün süren yolculuğun ardından Rostov şehrine¹²⁵ ulaşmıştır¹²⁶.

Rostov'a geldikten sonra, Kars, Tiflis ve Bakû'de olduğu gibi burada da hapishaneye gönderilen Fahrettin Bey'i bundan sonra oldukça zor günler beklemektedir. Zira; gerek yolculuk şartlarının kötü oluşu nedeniyle kendinde oluşan hastalık ve gerekse Rostov Hapishanesi'nin bahçesinde yoklama için beklerken uzun süre yağmur altında beklemesi Fahrettin Bey'in sağlığını iyice bozmuş bulunmaktadır. Hapishanede kaldığı süre içinde hastalığının etkisinden kurtulmaya çalışan Fahrettin Bey, 20 gün de burada kaldıktan sonra Ruslar tarafından Rostov'dan alınarak Harkov'a götürülür¹²⁷.

---

durumları şöyle belirtiyor; "...15 Ağustos 1916 günü Tiflis İstasyonu'na vardık. Cehennem sıcaklığında vagon içinde, pencereler kapalı olarak üç gün acı ve derin bir üzüntü içinde bekledik. Su bile dirhemle verildiğinden bayılanlar, hastalananlar çoğalıyordu. Yemek içmek gibi zorluklardan başka pencereden bakmak bile yasaktı...Bir çok rica ve şikayetlerden sonra bir vagona bir pencere açılmasına izin verildi. Bu demir hapishanelerde, aç susuz kavrulmanın sonucunda bulaşıcı hastalık baş gösterdi..." (Faik TONGUÇ, *Birinci Dünya Savaşı'nda Bir Yedek Subayın Anıları*, İstanbul, 1999, s.200-201.) Vagonların bu durumu nedeniyle, götürüldükleri trenlere Türkler tarafından; "Ölüm Kervanı" adı verilmişti. Bkz. Halil ATAMAN, *Esaret Yılları Bir Yedek Subayın I. Dünya Savaşı Şark Cephesi Hatıraları*, (Haz: Ferhat Ecer), İstanbul, 1990, s.166.

¹²³ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.70.

¹²⁴ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.70-72.

¹²⁵ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.75. Rostov, o dönemlerde Güney Rusya'da Odessa'dan sonra ikinci derecede mamur bir şehir olup, nüfusu 200 bin kadardı. (KUTLU, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri...*, s.46.)

¹²⁶ Rusların, İç Rusya'yı Kafkasya'ya bağlayan demiryolunu, Sarıkamış'a kadar uzatmaları 1878'den sonra gerçekleşmiştir. Sarıkamış'tan kalkan bir tren Kars-Gümrü-Tiflis-Gence ve Bakû'ye, Bakû'den sonra da Derbend ve Petrovsk üzerinden Grozni ve Armavir'e de uğrayarak Rostov'a ulaşıyordu. Sarıkamış'tan Rostov'a kadar olan bu demiryolu hattı 2500 km idi. Fahrettin Bey'in sürgün yolculuğu işte bu tren hattıyla devam ediyordu. (KUTLU, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri...*, s.46.)

¹²⁷ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.75-78.

Harkov'a geldikten sonra burada da hapishaneye konulan Fahrettin Bey, hapishanede kaldığı süre içinde tifüs hastalığına yakalanmış, 20 gün de Harkov'da kaldıktan sonra Tula'ya götürülmüştür. Tula Hapishanesi'nde ise 15 gün kalan Fahrettin Bey, buradan da Samara'ya geçmiş¹²⁸, Çalabi şehrine¹²⁹ uğradıktan sonra 120 günlük sürgün yolculuğunda¹³⁰ son durak olan Orenburg'a, Mart 1915'de¹³¹ ulaşmıştır¹³².

C-Fahrettin Bey'in Orenburg'daki Sürgün Hayatı

1-Fahrettin Bey'in Yaşadığı Sürgün Sıkıntısı

Fahrettin Bey, Orenburg'a¹³³ geldikten sonra, kendisine ait sürgün evrakı bulunamadığı için Rus polisleri tarafından takipli olarak serbest bırakılmıştır¹³⁴. Bu

¹²⁸ Rostov'dan sonra, devam eden demiryolunun bir hattı kuzeye doğru Moskova'ya diğeri ise doğuda, Penza istikametine gidiyordu. Doğuya doğru devam eden bu hat, Penza'dan Perm İstikametinde Volga Nehri'ni takip ederek ilerler ve Syzran'a, ardından da Samara'ya ulaşır. Samara, Sibiry istikametinde devam eden demiryolunun durağı iken aynı zamanda Orenburg'dan geçerek Taşkent'e ulaşan Büyük Türkistan demiryolu hattının başlangıcını teşkil eder. (KUTLU, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri...*, s.46.)

¹²⁹ Çalabi şehri; Uralları, Sibiry'dan ayıran son şehirdir. Bundan sonra Sibiry toprakları başlar. (Abdullah TAYMAS, *1917'den 1919'a Rus İhtilali'nden Hatıralar, I*, İstanbul, 2000, s.122.)

¹³⁰ ERDOĞAN, *Türk Elleri...*, s.83.

¹³¹ Fahrettin Bey'in Ruslar tarafından sürgüne gönderilmesinin nedenleri bahsinde belirttiğimiz üzere kendisi, Köprüköy Muharebelerinin cereyan ettiği 5-14 Kasım 1914 tarihleri arasındaki bir günde tutuklanmıştır. Tutuklanmasının ardından 120 günlük bir sürgün yolculuğu geçirdiğine göre, Mart 1915'te Orenburg'a ulaşmıştır. Bkz. ERDOĞAN, *Türk Elleri...*, s.84.

¹³² ÇOKER, *Parlamento Tarihi...*, III, s.612. Fahrettin Bey, Sarıkamış'tan Orenburg'a kadar yaklaşık 5000 km kadar yol kat etmişti. Sarıkamış-Orenburg arası demiryolu hattının uzunluğu için Bkz. KUTLU, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri...*, s.46.

¹³³ Fahrettin Bey'in sürgün hayatını geçirmeye başladığı Orenburg şehri; o sıralarda Rusya'nın büyük ve düzenli bir vilayet merkeziydi. 1905-1906 yıllarında şehirdeki demiryolu Türkistan'daki Taşkent'e kadar uzatılmış, bundan sonra Rusya ve Orta Asya mallarının aktarma ve transit noktası olması hasebiyle Orenburg'un ekonomik önemi artmıştır. Ahalisi içinde Müslümanlar da yer almakta olup şehir içinde de 5-6 adet cami bulunmaktaydı. Bu camilerin etrafında çeşitli medreseler de bulunur, medreselere şehrin zengin Türk tüccarları bakardı. 1897 genel nüfus sayımına göre; Orenburg 72.740 kişilik bir nüfusa sahip iken, bu nüfusun 12.975'i Müslüman Türklere ibaretti. Şehir, eğitim ve sosyal-kültürel alanlarda da oldukça ileri idi. Nitekim şehirde iki tane askeri lise, kız ve erkek liseleri, kız enstitüsü, öğretmen enstitüsü, askeri sıhhiye memurları okulu, Kazak-Kırgız öğretmen okulu, kız misyoner okulu, müze, şehir tiyatrosu, kimsesizler yurdu, silah ve mühimmat deposu, birkaç tane banka ve gümrük idaresi bulunurdu. (TAYMAS, *Rus İhtilali'nden Hatıralar*, s.19, 24.)

¹³⁴ ÇOKER, *Parlamento Tarihi...*, III, s.612.

şekilde kısmi özgürlüğe kavuşan Fahrettin Bey, şehirdeki Ural Otel'i'ne yerleşerek, gerek vatanından, gerekse ailesinden uzakta olmanın vermiş olduğu hasretlikle sıkıntılı bir sürgün hayatına başlamıştır¹³⁵.

Fahrettin Bey, bundan sonra hem bu sıkıntısını bir nebze olsun giderebilmek hem de ilgi duyduğu Türk Tarihi hakkında tetkiklerde bulunmak amacıyla, Orenburg'da bulunan Ural Kütüphanesi'ne giderek, gününün 4 saatini burada yapacağı incelemelere ayırmaya başlar¹³⁶. Aynı zamanda, Asbuğa'da bulunan ailesiyle de mektuplaşan Fahrettin Bey, yazdığı mektuplar ve bunlara ekli olarak kaleme alıp gönderdiği şiirlerde yaşadığı hasreti dile getirir¹³⁷, aldığı cevaplarla da teselli bulurdu¹³⁸.

¹³⁵ ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.83.

¹³⁶ *TBMM Arşivi*, Mv.258/a.

¹³⁷ Fahrettin Bey, sürgün hayatının üçüncü ayında ailesine gönderdiği mektuba ekli olarak yazdığı bir şiirde, kendisindeki bu sıkıntıyı şöyle dile getiriyordu; (ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.359.)

*Ey felek senin elinden Arşa çıktı ahımız,
Aksine devran edip, hem zar ü giryan eyledin
Çektiğimiz çilemidir yok ise günahımız
Yıkuban gönlüm sarayın sanki viran eyledin
Kendi gönlünce dönersin ey dini, imamı yok
Dünyaya saldın bir ateş aynıyor, dumanı yok
Günü günden artırırsın sönmenin zamanı yok
Pür-alev durmaz yanar gittikçe niran eyledin
Zannederdim Nuh-Tufanı su ile geçti heman
Şimdi ise ateş ile zuhur etti bu zaman
Sefneyi Nuh göğe çıkmış, anda dönderir duman
Keyflenüben seyredersin böyle devran eyledin
Niçe yüzbin yaralı var zar eder Eyyub gibi
Yusuf'undan ayrı düşmüş niçesi Yakup gibi
Ah çekerler gözlerinden akıtır kanlı abi
Sine uryan, gönlü giryan, böyle hayran eyledin
Ol Hüseyin Kerbela'ya şevket, ile saldın ah,
Bir içim su vermedin ki gönlünü kula ferah,
Akıbet kıluben esir ehl-ıyalın ah ü vah
Zolm-i istibdad olanda anı kurban eyledin
Yine geldi aziz bayram şad olacak gün bugün
Niçeler esir oluptur, anlar için gam bugün
Kimi evlad, kimi ıyal, kimi vatanın bugün*

Fahrettin Bey'e bu sıkıntılı günlerinde, kendisini ziyaret için geldiklerinde tanıştığı Orenburg'daki Vakit Gazetesi sahibi Fatih Kerimi¹³⁹ ve Kazan Muhbiri Gazetesi'nin muhabiri Burhan Şeref¹⁴⁰ Beyler de yardımcı olmuşlardır¹⁴¹. Nitekim, bu

*Arz(u) ederler gözlerinin yaşını kan eyledin
Herkesin vardır atası, hem anası, hem ıyal
Ah ederler iki yıldır, görmek olmaz lamecal
Koyma gurbette bizi sen, boynuna kalır vebal
Yetmedin muradım üzre böyle devran eyledin
Bahtımız zebun oluptur, talihimiz oldu bed
Burc-i esadden tulu etmezse ahterim, maded
Ehl-i İslam için dünya böyle giderse şayed
Her birimiz bir taraftan Per-perişan eyledin
Ya İlahi, kıl inayet Mustafa'nın hürmeti
Çariyar-i basafanın, Murtaza'nın hürmeti
Koyma gurbette bizi sen, Al-Aba'nın hürmeti
Bu esir FAHRETTİN'in derdine derman eyledin.*

¹³⁸ Zöhre Hanım da Fahrettin Bey'in gönderdiği mektupları karşılıksız bırakmıyordu. Bu mektupların birinde eşine duyduğu hasreti dile getiren Zöhre Hanım, şöyle diyordu; "Evvvela mahsus selam edip, gülden nazik hatırlarınızı her gün, her saat, her dakika, her saniye sual eylerim. Gece-gündüz senin derdinden başka derdim yoktur. Ah nidem, ah nidem? Elim yetmez, gözüm görmez, derdim tükenmez; başka umudum yoktur, Hazreti Hünkârdan gayrı. Bir defa kavuşmak nasip eyleye de, ondan sonra ne yaparsa da razıyım. Merak eyleme; sabrederim. Cümle hasretleri kavuşturan Hünkâr, kerimdir. Hanemizce hiçbir keder yoktur. Cümlesi ayrıca ayrıca selam edip, hatırınızı sual ederler. Bu mektup, yalnız benim. Mektubunuzu eksik etmeyin. Bir gün geri kalsa, yerim yurdum ateş oluyor, efendim." Zöhre Hanım, 11 Ağustos 1916 tarihli bu mektubu, halasının kocası İsmail Ağa'ya söyleyip yazdırmıştır. Mektup, Zöhre Hanım'ın yeğeni Hasan Erdoğan'dan alınmıştır.

¹³⁹ Orenburg'da çıkan Vakit Gazetesi'nin sahibi ve aynı zamanda baş yazarı olan Fatih Kerimi; Gilman Ahund Kerimi'nin oğlu olup, tahsilini İstanbul'da Mülkiye Mektebi'nde yapmıştır. Tahsilini tamamladıktan sonra, Rusya'ya dönmüş ve Orenburg'da küçük bir matbaa açmıştır. 1912 yılında, Balkan Harbi sırasında Vakit Gazetesi muhabiri sıfatıyla İstanbul'a gelmiş, gazetesine çok özlü ve istifadeli mektuplar göndermiştir. Bu mektuplar daha sonra "İstanbul Mektupları" adıyla yayınlanmıştır. (TAYMAS, *Rus ihtilalinden Hatıralar*, s.28); Gazeteyi, 1905 yılında Rusya'da meydana gelen hürriyet atmosferi içinde 1906'da çıkarmaya başlamıştır. (HABLEMİTOĞLU, *Çarlık Rusyası'nda...*, s.74-75.)

¹⁴⁰ Burhan Şeref; tahsilini Muhammediye Medresesi'nde yapmış, 1905'te reform yapılmasını talep etmiş, Yusuf Akçura ile işbirliği yapmış, Kazan Muhbiri Gazetesi dışında Ahbar ve Vakit Gazetelerinde de çalışmış bir gazetecidir. Bolşevikler devrinde ise üç yıl toplama kampında kaldığı bilinmektedir. (DEVLET, *Rusya Türklerinin...*, s.171.)

¹⁴¹ Fahrettin Bey'in Orenburg'da tanıdığı diğer maruf şahıslar arasında Ramiyof Zakir ve Şakir Beyler de bulunmaktadır. (*Fahrettin ERDOĞAN'ın Tercüme-i Hali*, s.1.)

tanışmadan sonra, Fatih Kerimi Bey, kendisine; “burada kaldığınız müddet canınız sıkıldıkça idarehaneme buyurun, gündelik haberlerden ve yeni yeni tanıyacağınız arkadaşlardan ve toplantılarımızdan hem siz hem de biz istifade edeceğiz, üzülmeğin” diyerek teselli etmiştir¹⁴².

Orenburg’da kaldığı süre içinde bu kişilerle yakın bir dostluk kurup, onlarla sürekli irtibat içinde olan Fahrettin Bey, bundan sonra devamlı Vakıf Gazetesi’nin matbaasına giderek Kars’tan aldığı mektuplardan¹⁴³, I. Dünya Savaşı ile ilgili haberleri bu zatlara ulaştırır, onlarla birlikte savaşın genel gidişatıyla ilgili mütalaalarda bulunurdu¹⁴⁴. Ayrıca, Vakıf Gazetesi’nde kendisi için bir de köşe açılan Fahrettin Bey, bu köşesinde “Türk Esiri” adı altında yazılar yayınlamaya başlamış, bu yazılarıyla o bölgelerde yaşayan Türkler arasında şöhret yapmıştır¹⁴⁵.

2-Fahrettin Bey’in Esir Türkler İçin Kurduğu Yardım Cemiyeti

Aktif bir sürgün hayatı geçirmeye başlayan Fahrettin Bey, Orenburg’da Türk esirlerine ait gizli bir yardım cemiyeti kurmaya da muvaffak olmuş, kurduğu bu cemiyetin başına geçmek suretiyle de çalışmalarına başlamıştır¹⁴⁶. Cemiyete, diğer Türk illerinden gelen esir Türkleri de üye yapan Fahrettin Bey, aynı zamanda Türkistan’dan gelip ticaret için Moskova’ya giden ve yolları üzerindeki Orenburg’a uğrayan Türk tüccarlarından da cemiyet için bağış topluyor¹⁴⁷, bu bağışları da cemiyete üye olan esir Türkler için kullanıyordu¹⁴⁸.

Cemiyet, bundan sonra Orenburg’daki esirleri kaçırmaya da başladı. Bu kaçırma işinde Ural kenarında etrafı tel örgülerle çevrilmiş bir alanda kurulan deri pazarı

¹⁴² ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.84.

¹⁴³ Fahrettin Bey’in Kars’la olan mektuplaşmalarını Subhanazat Köyü’ndeki arkadaşı Molla Mustafa temin ediyordu. (ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.84, 102.)

¹⁴⁴ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.88-90.

¹⁴⁵ *Fahrettin ERDOĞAN’ın Tercüme-i Hali*, s.1.

¹⁴⁶ *Fahrettin ERDOĞAN’ın Tercüme-i Hali*, s.1.

¹⁴⁷ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.111.

¹⁴⁸ ÇOKER, *Parlamento Tarihi...*, III, s.612.

kullanılıyordu. Esir Türkler, bu alanın içindeki kampta muhafaza edildiklerinden ve alan içerisinde serbestçe gezebildiklerinden dolayı; buraya gelen Orenburg Türkleri bunlara sivil elbise giydiriyor ve bu şekilde kamptan kaçmalarını sağlıyorlardı¹⁴⁹. Aynı zamanda, cemiyet, esir Türklere pasaport temin etmek suretiyle de onların kaçışlarına yardımcı oluyordu. Bu durumu Fahrettin Bey şöyle anlatıyor; “...Cemiyetimize birçok İranlı tüccar da üye idi. Bu zatlar İran pasaportlarını gizli olarak tedarik ediyorlar ve cemiyetimize bırakıyorlardı. Cemiyetimiz, esirlerin adedine göre çeşitli adlarla bu pasaportları onlara veriyorlar, icap eden yolları da öğretiyordu, her birine yüzer lira para veriyorduk. Orenburg İstasyonu’nda cemiyetimiz adamlarından ve Dağıstanlı Avar Türklerinden olup Şeyh Şamil’in yakın akrabalarından sekiz Avarlı bulunuyordu. Her gün Moskova’dan bir sürat katarı gelir Orenburg’dan Asya’ya geçerken, hazırlanan esirler bu sekiz kişiden bir kaçının muhafazasından Aşkabad’ı geçirdikten sonra Bayramalı İstasyonu’ndaki cemiyetimizin komitesine teslim ediliyorlardı. Bu istasyon İran sınırındaki köylere iki kilometre uzaklıktadır. Esirler buradan İran sınırına geçtikten sonra Azerbaycan Türklerinin içinden, Ali İhsan Paşa’nın kuvvetlerine iltihak ediyorlardı”¹⁵⁰.

Cemiyet; çeşitli yerlerden Orenburg’a yeni gelen Türk esirlerinin durumlarıyla da yakından ilgileniyordu. Örneğin, o dönemlerde, Rusların, erkek vatandaşlarını askere almalarıyla erkeksiz bıraktıkları çiftçi evlerinde iş görmek üzere Sibirya’dan Orenburg’a getirdikleri 250 esir Türkü, Fahrettin Bey’le karşılayan cemiyetin diğer üyeleri, gerek esir Türklerin, gerekse bunları evlerine götürülenlerin hüviyetlerini tespit etmişler, daha sonra bunları götürüldükleri evlerden alarak kaçırmışlardır¹⁵¹.

Cemiyet, zaman içinde gelişip güçlendikçe, Rusya içerisinde yaşayan diğer Türklerin siyasi sorunlarıyla da ilgilenmeye başladı. I. Dünya Savaşı’nın devam ettiği sıralarda, Rus Çarı, 25 Haziran 1916 yılında, Kazakistan ve Türkistan’da yaşayan Türklerin de askere alınmalarıyla ilgili bir ferman yayınladı¹⁵². Fermanın, askere gitmek

¹⁴⁹ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.112.

¹⁵⁰ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.112-113.

¹⁵¹ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.113.

¹⁵² DEVLET, *Rusya Türklerinin...*, s.233.

istemedikleri için, Kırgız Türkleri arasında meydana getirdiği huzursuzluk¹⁵³ ve akabinde Kırgızlardan 250 kişilik bir heyetin Orenburg'a gelerek Vali Tulin'le konuyla ilgili olarak görüşmeler yapması¹⁵⁴, Fahrettin Bey ve arkadaşlarının da meseleyle ilgilenmelerini sağladı. Zira Kırgızlar, Osmanlı Devleti'nden Rusya'ya gelmiş olan esir Türklere "halifenin adamları" gözüyle bakıyorlar ve esir Türklerin, kendilerine verecekleri "fetvalar" doğrultusunda hareket etmek istiyorlardı¹⁵⁵.

Bu şekilde düşünen Kırgızlar, vali ile yaptıkları görüşmelerin ardından, heyetlerinin önde gelenlerinden bir kaçını, geceleri cemiyete gönderiyorlar, gelen bu kişiler cemiyet üyeleriyle fikir teatisinde bulunuyorlardı. Bundan sonra, Vali Tulin'in başkanlığındaki tartışmalardan da bir sonuç alınamayınca, Fahrettin Bey ve arkadaşları, Kırgızlara "-Bu savaş 10 yıl kadar devam edecektir. Asker olup da halife kuvvetlerine kurşun attığınızda cephede ölümlerinizi şehit olmayacak, yaralılarınız gazi olmayacak ve cehenneme gidecektir" yönünde fetva vermişler bunun üzerine de Kırgızlar, Rus Çarı'na çektikleri telgrafta asker olmayacaklarını belirtmişlerdir¹⁵⁶. Bu telgrafın yerine ulaşmasından sonra, Çar, Orenburg'da devam eden toplantının dağılmasını ve Kırgızların kendi aralarında seçtikleri dört kişinin Moskova'ya gelmesini irade buyurur¹⁵⁷.

Bu telgraf üzerine Moskova'ya giden Kırgız temsilcileri Rus Çarı'yla görüşmüşler fakat bu görüşmeden de bir sonuç alamayarak, geri döndüklerinde, durumu, Fahrettin Bey ve arkadaşlarına iletmişlerdir. Gelişen tüm bu hadiseler üzerine; cemiyetin üyeleri; Kırgızlara, Rus Çarı'nın kendilerine sunmuş olduğu teklifi¹⁵⁸ kabullenmeyerek isyan etmelerini teklif etmiş, onlarda bu görüşü benimsemişlerdir. Bu

¹⁵³ Zira Rusya, Kazakistan ve Türkistan'daki Türklere verdiği ve 1866 yılında da kanunla teyit ettiği sözünde; Rus illerindeki askeri hizmet için Müslümanları almayacağını vaat ediyordu. Çarın böyle bir ferman yayınlaması, Rusya'nın verdiği sözü tutmaması anlamına geliyordu. (DEVLET, *Rusya Türklerinin...*, s.231.)

¹⁵⁴ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.122.

¹⁵⁵ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.123.

¹⁵⁶ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.124.

¹⁵⁷ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.124.

¹⁵⁸ Rus Çarı bu görüşmede Kırgızlardan önce asker vermelerini istemiş, onlarda bunu kabul etmeyince son olarak, geri hizmette kullanılmak şartıyla; "5 eve bir adam verin, 5 ay sonra bu gelenler evine dönsün, diğer biri gelsin" diye teklifte bulunmuştur. (ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.124.)

arada Fahrettin Bey ve arkadaşları da Vakit Gazetesi'nin matbaasında konuyla ilgili olarak beyannameler bastırmışlar ve bu beyannameleri cemiyet adamları vasıtasıyla Kırgızlar içine yollamışlardır¹⁵⁹. Ancak, tüm bu çabalar bir sonuç vermemiş, Kırgızların başlatmış oldukları isyan hareketi, Ruslar tarafından çok kanlı bir şekilde bastırılmıştır¹⁶⁰.

Cemiyetin faaliyetleri bunlarla da sınırlı kalmadı. I. Dünya Savaşı sırasında Doğu Anadolu Bölgesi'nde cephe gerisinde kalan kimsesiz kadın ve çocuklara da yardım edildi. Nitekim Türkistan Gazetelerinin her günkü baş yazılarında bu kadın ve çocukların açlıktan öldüğü yazılınca, Türkistan'daki Türkler harekete geçmiş, Orenburg'da bulunan Yüksek Öğretmen Okulu'nun öğretmenleri cemiyete gelerek, hasılatı Kars ve Erzurum cephesindeki kimsesiz yetimlere ulaştırılmak üzere bir edebiyat gecesi tertip etmeyi teklif etmişlerdir. Bu teklifi kabul eden cemiyet üyeleri, Orenburg'da, Türklerin davetli olduğu bir gece düzenlemiştir¹⁶¹.

Ç-Fahrettin Bey'in Sürgün Hayatından Kurtuluşu ve Elviye-i Selâse'ye Gelişi

Fahrettin Bey'in organize ettiği ve gerçekleştirilmesi Çar Nikola'nın Bolşevik Ruslar tarafından devrildiği güne denk gelen gecede¹⁶², Fahrettin Bey'in, Orenburg'a getirilirken kaybolan sürgün evrakı ortaya çıkmış ve bunun üzerine de Ruslar kendisini yakalamıştır. Ancak, bir gün sonra Bolşevikler, resmi dairelere girerek bütün evrakları yakmışlar, Fahrettin Bey'in evrakı da bunlar arasında yanmıştır. Böylelikle Fahrettin Bey sürgün hayatından kurtularak serbest kalmıştır¹⁶³.

¹⁵⁹ ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.124-126.

¹⁶⁰ DEVLET, *Rusya Türklerinin...*, s.239.

¹⁶¹ ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.130-131.

¹⁶² ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.132.

¹⁶³ ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.132-133; Bolşeviklerin, Çar Nikola'yı devirdikleri gün 16 Mart 1917 gününe denk gelmektedir. (Akdes Nimet KURAT, *Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara, 1993, s.434.); Fahir ARMAOĞLU, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, Ankara, 1994, s.131); Gecenin düzenleniş tarihi Çar Nikola'nın devrildiği aynı güne denk geldiğine göre, gece, 16 Mart 1917'de yapılmış, Fahrettin Bey'in sürgün evrakının yanması da bundan bir gün sonra olduğundan bu olay da 17 Mart 1917'de gerçekleşmiştir. Bkz. ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.132.

Oluşan bu sakin ortamı fırsat bilen Fahrettin Bey, Orenburg'dan ayrılarak Ufa şehrine¹⁶⁴ geçmiş ve burada bulunan kütüphanede de Türk Tarihi hakkında yapmış olduğu incelemelerini sürdürmüştür¹⁶⁵. Ufa'da bir ay kalan Fahrettin Bey, bundan sonra Orenburg'a tekrar geri dönmüş ve Fatih Kerimi'yle görüşmüştür. Kerimi'nin kendisine, Türk esirlerin tekrar nezaret altına alınacağını, dolayısıyla Rusya'dan ayrılması gerektiğini bildirmesi üzerine¹⁶⁶ Fahrettin Bey, Türkistan'a kaçmış¹⁶⁷, oradaki Türkler arasında da bir müddet kalmıştır¹⁶⁸. Fakat Ruslar tarafından yakalanma tehlikesi devam ettiğinden dolayı buradan da ayrılan Fahrettin Bey Hazar Denizi yoluyla Bakû'ye geçmiştir¹⁶⁹.

Bakû'de 20 gün kalan Fahrettin Bey, bundan sonra Tiflis'e geçerek, üç günde burada kalmış, buradan da Gümrü'ye ulaşmıştır¹⁷⁰. Gümrü'den trene binerek Kars'a doğru gitmeye çalışan Fahrettin Bey; Kızılçakçak İstasyonu'na gelince kendisini tanıyan bir Ermeninin Ruslara ihbarda bulunması üzerine yakalanmış, Ruslar tarafından Baş Gedikler İstasyonu'na getirilmiştir. Rusların kendisini burada inmesi için zorlamaları üzerine, Fahrettin Bey, kendisinin, Kars'a götürülmesi için ısrar etmiş ve Rusları ikna ederek Kars'a götürülmüştür¹⁷¹.

Kars'a getirilen Fahrettin Bey, burada Emniyet Müdürlüğü'ne teslim edilmiş, bir gün sonra, Kars'taki Emniyet Müdürlüğü'nde bulunan nöbetçi Mutasarrıf, Kars'ı terk etmesi şartıyla Fahrettin Bey'in tutuklanması hakkındaki evraklarını yırtarak kendisini de serbest bırakmıştır¹⁷². Böylece Fahrettin Bey'in, yaklaşık 3 yıl süren sürgün hayatı son bulmuş oluyordu.

¹⁶⁴ Ufa şehri, 1586 yılında Ruslar tarafından Türk ülkelerini istila günlerinde üs olarak kurulan bir kale olup, daha sonraları gelişmiş bir kenttir. Rusya Devleti ile Sibiryaya arasında bir alışveriş merkezi olması dolayısıyla şehir çabucak gelişme kaydetmiştir. (TAYMAS, *Rus İhtilali'nden Hatıralar*, s.118.)

¹⁶⁵ *TBMM Arşivi*, Mv.258/a.

¹⁶⁶ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.130-131.

¹⁶⁷ *TBMM Arşivi*, Mv.258/a.

¹⁶⁸ Fahrettin Bey, Türkistan'da Buhara, Semerkant, ve Aşkabad'da kalmıştır. (ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.148-149.)

¹⁶⁹ *Fahrettin ERDOĞAN'ın Tercüme-i Hali*, s.1.

¹⁷⁰ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.155.

¹⁷¹ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.156.

¹⁷² ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.158.

İKİNCİ BÖLÜM

1917 BOLŞEVİK DEVRİMİ SONRASI ELVİYE-İ SELÂSE'DE MİLLÎ TEŞKİLATLANMA VE CENÛBÎ GARBÎ KAFKAS HÜKÜMETİ DÖNEMLERİNDE FAHRETTİN BEY

I-MİLLÎ TEŞKİLATLANMADA FAHRETTİN BEY A-Kars Gizli İslam Komitesi

I. Dünya Savaşı'nın başlarında, Osmanlı Devleti'nin, Rusya karşısında aldığı Sarıkamış mağlubiyetinin ardından; 4 Ocak 1915'te Ardahan'ı ele geçiren Ruslar, Çıldır'dan Göle'ye değin bütün Türk köylerine baskın yaparak silahsız ahaliyi katletmişlerdi¹. Bu olaylar üzerine, Azerbaycan Cemiyet-i Hayriyesi'nin bazı üyeleri cephe gerisinde kalan Türklere yardım etmek için 1915 yılında Kars'a gelmişti². Cemiyetin üyeleri, bundan sonra da bölgede kalarak yardım çalışmalarını devam ettirmişler, hatta dağıtılan milli teşkilatların yeniden canlanması için el altından faaliyette de bulunmuşlardır³.

Bu teşkilatlanma hareketleri, Fahrettin Bey gibi, Rusya'nın çeşitli yerlerine sürgüne gönderilip, 1917 Mart İhtilali'nden sonra, yurtlarına dönmeye başlayan bölge Türklerinin gelişleriyle birlikte daha da hız kazanmıştır. Sürgün bölgelerinde, farklı yerlerden gelen Türklerle fikir alış-verişinde bulunup, daha da aydınlanan bu şahıslar, bölgeye geldiklerinde ilk olarak, Cemiyet-i Hayriye'nin, Elviye-i Selâse içindeki temsilci ve üyeleriyle irtibat kurmuşlardı⁴.

Bu temas sonrasında, Cemiyet-i Hayriye'nin Kars Mümessilleri olan; Karaşarlı Rıza ve Yusuf Kenan Beylerin de katılımıyla Kars'ta "Gizli İslam Komitesi" kurulmuştur⁵. Kurulan bu komitenin amacı; bölge Türklerini, Rus asker ve

¹ KIRZIOĞLU, *Kars Tarihi*, s.554.

² ASLAN, *Kardaş Kömeği...*, s.203.

³ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.29.

⁴ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.31.

⁵ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.31.

memurlarının haksızlığından ve Ermeni ile Rumların fenalıklarından korumaktı⁶. Yöre Türklerinin haklarını koruma vazifesini üzerine alan komitede⁷, Fahrettin Bey de aktif olarak görev almıştır⁸.

Fahrettin Bey ve arkadaşları, amaçlarını gerçekleştirebilmek için, aldıkları karar doğrultusunda; bölge içerisinde çeşitli yerlere dağılarak, Türkleri silahlandırmaya başlamışlardır⁹. Bu bağlamda, Fahrettin Bey ise, Sarıkamış'ta faaliyet göstermiş, Türklerden silahlı kuvvetler meydana getirmiştir¹⁰. Komite, silahların parasını temin edebilmek için bir yandan yöre zenginlerinden destek sağlarken, diğer yandan da çekilen Rus Ordusu'nun elindeki silahları almaya başlamıştı¹¹. Faaliyetler bu şekilde sürerken, komite tarafından çıkarılan "Yeni Hurşid" ve "Albayrak" Gazeteleri ile de Türkler, Ermenilere karşı uyarılıyordu¹². Bundan sonra, Kars Gizli İslam Komitesi'nin şubeleri kısa sürede Elviye-i Selâse dışında, komşu kaza ve sancaklarda da açılacaktır¹³.

B-Kars İslamları Askeri Meclisi ve Kongresi

1917 Bolşevik Devrimi sonrası, Rusya'dan ayrılan Kars Vilayeti'nde, bir Halk Hükümeti teşkil edilmişti. Türk, Ermeni ve Rumlardan birer kişi, vali ve mutasarrıf olarak seçilmiş olup; bunlar, nöbetleşe bir hafta süre ile hükümeti idare etmekteydiler¹⁴. Bundan sonra, Tiflis'te Seym Meclisi'nin¹⁵ kurulmasıyla birlikte, Kars'ta kurulan

⁶ ÇİLİNGİROĞLU ve Diğerleri, *Kars*, s.29.

⁷ KIRZIOĞLU, *Kars Tarihi*, s.555.

⁸ ERDOĞAN, *Türk Elleri...*, s.160.

⁹ ÇİLİNGİROĞLU ve Diğerleri, *Kars*, s.29.

¹⁰ ERDOĞAN, *Türk Elleri...*, s.162.

¹¹ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.31; Yasin Haşimoğlu, hatırasında, bu silahların, genellikle Rus Ordusu'nda bulunan Gürcü subay ve erlerinden alındığını belirtiyor. Bkz. Yasin HAŞİMOĞLU, *Hatıralar*, (Haz: Süreyya Şehidoğlu), Ankara, 1973, s.10.

¹² KIRZIOĞLU, *Edebiyatımızda Kars*, s.115, 117.

¹³ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.31.

¹⁴ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.33.

¹⁵ Lehce bir kelime olan "Seym" "Meclis" anlamına gelmektedir. Kafkasya'da kurulan bu meclise "Seym"le birlikte "Rada" "Diyet" ve "Duma" gibi isimler de verilmiştir. Bkz. Enis ŞAHİN, *Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)*, Ankara, 2002, s.123. Bu meclisin kurulması ise, kısaca şu şekilde

hükümetin valisi Alihan Kantemiroğlu; Kars¹⁶, Ahıska O. Server Bey; Ardahan ve Hudâdbeyoğlu Mehmet Bey de Gümrü mümessilleri olarak Seym Meclisi'ne katılmışlardır. Böylece, Elviye-i Selâse'nin idaresini, yerli Türklerin de iştirakiyle, Tiflis'teki Seym Hükümeti üstlenmiştir¹⁷.

Seym Hükümeti, teşkil edilecek olan yeni ordunun, milliyet esasına göre kurulacağını ilan edince, Kars İslam Komitesi mensupları da, Kars İslamları Askeri Meclisi'ni kurmuşlar, ardından, 30-31 Ocak 1918'de iki gün süren bir de kongre tertiplemişlerdir¹⁸. Fahrettin Bey, düzenlenen bu kongrenin katipliğini üstlenmiş¹⁹, kongrede, Türk ahalinin, Kars'ta çoğunluğu teşkil ettiği ispat edilerek, Ermeni tezinin doğru olmadığı vurgulanmıştır²⁰. Bundan sonra Fahrettin Bey ve arkadaşları, kongrede aldıkları kararlar doğrultusunda, Rus Ordusu'nun geri çekilirken bıraktığı silah depolarını teslim almaya başlamışlardır²¹.

---

gerçekleşmiştir; Bolşeviklerin, 7 Kasım 1917'de bir darbe yaparak, Rusya'daki idareyi ele geçirmeleri, Rusya'nın birçok bölgesinde olduğu gibi Kafkasya'da da büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. Bolşeviklere olan bu tepki, Maverây-ı Kafkasya içerisinde yaşayan farklı unsurları bir araya getirmiş, 28 Kasım 1917'de Zakavkom adı verilen ve Azeri, Gürcü ve Ermenilerin oluşturduğu federatif bir hükümet kurulmuştur. Ancak bu hükümet, kuruluşunun hemen ardından yayınladığı bildiriyle, geçici olarak kurulduğunu ve Rusya Müessisler Meclisi'nin toplanmasına kadar görev yapacağını açıklamıştı. Ancak, Bolşeviklerin, 5 Ocak 1918'de Petrograd'da toplanan Müessisler Meclisi'ni nüfuzları altına almaya çalışmaları ve istedikleri olmayınca da 19 Ocak 1918'de meclisi dağıtıp, 20 Ocak'ta da feshetmeleri üzerine Maverây-ı Kafkasya Hükümeti, 23 Ocak 1918'de yayınladığı bildiri ile Rusya Müessisler Meclisi için seçilmiş olan mebusları toplantıya çağırmıştır. (Zira; Maverây-ı Kafkasya Hükümeti, geçici olarak kurulduğunu belirtmesine karşın, 1 Aralık 1917'de yayınladığı ilk bildirisinde "eğer Rusya Müessisler Meclisi tam vaktinde toplantıya davet olunmazsa bu hükümet kendi selahiyetlerini muhafaza edecektir" deniliyordu. Şimdi bu şartlar oluşmuştu.) Yapılan toplantıda, bölgesel meselelerde, yasalarla ilgili yetkileri kullanmak için 23 Şubat 1918'de Tiflis'te Maverây-ı Kafkas Meclisi'nin (Seym) oluşturulması kararlaştırılmıştır. Karara göre; daha önce Rusya Müessisler Meclisi'ne seçilmiş olan milletvekilleri bu meclise katılacaklardı. Böylece Seym Meclisi 23 Şubat 1918'de Tiflis'te açılarak çalışmalarına başlamıştır. (ŞAHİN, *Trabzon ve Batum Konferansları...*, s.123-136.)

¹⁶ KIRZIOĞLU, "*Cenûbi Garbi...*", s.953.

¹⁷ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.34.

¹⁸ KIRZIOĞLU, "*Cenûbi Garbi...*", s.953.

¹⁹ ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.163.

²⁰ KIRZIOĞLU, "*Cenûbi Garbi...*", s.953.

²¹ ÇOKER, *Türk Parlamento Tarihi, III*, s.612.

II-ELVİYE-İ SELÂSE'NİN TÜRK HAKİMİYETİNE GEÇİŞİ

A-Brest-Litovsk Antlaşması (3 Mart 1918)

1917 yılında yaptıkları devrimle, Rusya'da sosyalist idareyi kuran Bolşevikler, ihtilalin yaşamasını, yeni rejimin temellerinin yerleşebilmesini, I. Dünya savaşı'na son verip elde edilecek bir barışta görmekteydiler²². Bolşevikler, bu düşüncelerine paralel olarak, 8 Kasım 1917'de, savaşı devletlere bir barış dekreti yayınlamış ve ilgili devletlerle derhal barış müzakerelerine girmek için teklifte bulunmuşlardır²³. Bu barış teklifi, Müttefik Devletler tarafından ciddiye alınmazken²⁴, Osmanlı Devleti tarafından son derece olumlu bir şekilde karşılanmış ve Osmanlı Devleti, Ruslarla bir mütareke imzalayıp, savaş durumuna son vermek üzere Rus yetkililerle irtibat kurmaya başlamıştır²⁵.

Bu irtibatın sonucu olarak; iki taraf temsilcileri, 5 Aralık 1917'de Erzincan'da bir araya gelip mütareke görüşmelerini başlattılar ve 18 Aralık 1917'de Erzincan Mütarekesi imzalandı. Böylece Osmanlı Devleti'nin doğu hududunda savaş durumu sona ermiş olup, Rus Ordusu da çekilmeye başlamıştır²⁶.

Öte yandan, Sovyet Rusya'nın, diğer devletlerle de barış yapma girişimleri devam etmekteydi. Müttefiklere yapılan barış teklifinin kabul edilmemesi üzerine, Bolşevikler, bu kez Almanya'ya yönelerek mütareke teklifinde bulunmuşlardı. Almanların bu teklifi kabul etmeleri üzerine iki taraf arasında, Brest-Litovsk'da mütareke imzalandı (15 Aralık 1917)²⁷.

Bundan sonra, barış esaslarını saptamak üzere taraflar, 22 Aralık 1917'de yeniden bir araya geldiler²⁸. Görüşmeler üç dönem halinde sürdü ve kesin bir anlaşma

²² KILIÇ, *Türk-Sovyet...*, s.33.

²³ KILIÇ, *Türk-Sovyet...*, s.32.

²⁴ Akdes Nimet KURAT, "*Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı*", *Belleten*, Sayı: XXXI/123, Ankara, Yıl: 1967, s.380.

²⁵ Selami KILIÇ, "*Türk-Alman Belgeleri Işığında 'Elviye-i Selâse' ve Enver Paşa'nın Oluşturduğu Kafkas Komitesi*", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:7, Erzurum, 1997, s.176-177.

²⁶ KILIÇ, *Türk-Sovyet...*, s.99.

²⁷ KILIÇ, *Türk-Sovyet...*, s.423.

²⁸ KURAT, "*Brest-Litovsk Müzakereleri...*", s.380.

sağlanamadı. Bunun üzerine Almanlar, mütarekeyi bozmuşlar, 18 Şubat 1918'den itibaren Rusya'ya karşı taarruza geçmişlerdir. Ruslar ise, kendilerine karşı yönelen bu Alman tehdidi karşısında; 14 Şubat 1918'de Alman barış şartlarını kabul ettiklerini bildirmişler ve 28 Şubat'ta görüşmeler tekrar başlamıştır²⁹.

Müzakerelere katılan Osmanlı Devleti için, görüşmelerin en önemli konularından biri; Elviye-i Selâse'nin geleceği olmuştur. Bu bölgenin, Osmanlı Devleti'ne bırakılmasını öngören maddeye, Rus delegasyonu ilk önce karşı çıkmışsa da sonradan bu durumu kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu kabul edişte; Osmanlı Devleti adına Zeki Paşa ile birlikte görüşmelere katılan, Berlin Osmanlı Büyükelçisi İbrahim Hakkı Paşa'nın yapmış olduğu konuşmanın da önemli tesiri olmuştur³⁰. Yapılan görüşmelerin ardından, 3 Mart 1918'de müttefik dört devlet (Almanya, Avusturya-Macaristan, Bulgaristan, Osmanlı Devleti) ile Sovyet Rusya arasında Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmıştır.

Giriş kısmında da belirttiğimiz üzere, Antlaşmanın 4. Maddesi Elviye-i Selâse ile ilgiliydi. Buna göre; Ruslar, işgal ettikleri Doğu Anadolu ve Elviye-i Selâse'yi boşaltacaklardı. Ayrıca, Elviye-i Selâse'nin geleceğini belirlemek için serbest plebisit yapılacaktı. Elviye-i Selâse'yi tahliye edecek olan Rusya, buralarda devletler hukuku ve milletlerarası hukuk açısından yapılacak yeni teşkilatlanmaya karışmayacak, Elviye-i Selâse halkı, komşu devletler ve özellikle Türkiye ile anlaşarak kendi yeni düzenini kuracaktı³¹.

²⁹ KILIÇ, *Türk-Sovyet...*, s.424-425.

³⁰ İbrahim Hakkı Paşa, bu konuşmasında; Rusların Elviye-i Selâse hakkındaki iddialarını çürütürerek, bölgenin, Osmanlı Devleti'nin ayrılmaz bir parçası ve her açıdan bir Türk toprağı olduğunu, bu toprakların Osmanlı Devleti tarafından ilhak edilmeyeceğini, bura halkının kendi kaderini kendisinin belirleyeceğini ifade etmiştir. Bkz. Selami KILIÇ, *"Brest-Litovsk Barış Müzakerelerinde İbrahim Hakkı Paşa'nın Yaptığı Tarihi Konuşma"*, *Toplumsal Tarih*, Sayı:XII/67, İstanbul, Yıl:1999, s.43-44.

³¹ *Düştur*, 2.Terтип, X, s.409.

B-Türk Ordusu'nun İleri Harekâtı ve Fahrettin Bey

Bu arada, Osmanlı Devleti'nin doğu sınırında savaşın sona ermesi, fiiliyata geçmemiştir. Zira; daha Brest-Litovsk Antlaşması imzalanmadan, cepheden çekilmeye başlayan Rus askerlerinin yerini, Ruslar tarafından teşkilatlandırılıp, silahlandırılan Ermeni birlikleri almaya başlamışlardı³². Esasında bu işin senaryosu daha önceden hazırlanmıştı. Sovyet Hükümeti ve özellikle bu hükümette yer alan Bolşevik Ermeniler, Rus birlikleri cepheden tamamiyle çekilmeden, Ermenilerin bu bölgede idareyi ele almalarını istemişler ve buraların Türklere geri verilmesine engel olmayı tasarlamışlardı³³. Böylece, Ermenilerin beklediği fırsat ellerine geçmiş oluyordu. Sözde Ermeni iddialarına göre; Türkler daha önce kendilerini katletmişlerdi ve şimdi Türklerden öç alma zamanıydı. Nitekim; Ermenilerin, çeşitli bahanelerle doğuda giriştikleri katliamlar özellikle Erzincan Mütarekesi'nden sonra artarak devam etmiştir³⁴.

Gerek bu Ermeni katliamları, gerekse Brest-Litovsk Müzakereleri'nin ilk etabından bir sonuç alınamaması üzerine; Türk Ordusu 12 Şubat 1918'de doğu taraflarında ileri harekâtına başladı³⁵. Bu arada Ermeniler, Elviye-i Selâse içerisinde de katliamlarına başlamış bulunuyorlardı. Bu katliamlar özellikle Sarıkamış, Kars, Kağızman ve Ardahan bölgelerinde yoğunlaşmış, buralardaki Türk köyleri yakılarak 5.000 civarında Müslüman ahali katledilmişti³⁶.

Türk Ordusu yapılan bu mezalimi durdurmaya karalıydı. 13 Şubat'ta Erzincan'ı ele geçiren ordumuz, 22 Şubat'ta Mamahatun'u, 26 Şubat'ta Aşkale'yi ve 12 Mart'ta da Erzurum'u ele geçirmiştir³⁷. Böylece; Türk Kuvvetleri, 24 Mart 1918'de, 1914

³² KURAT, *Türkiye ve Rusya*, s.490.

³³ KILIÇ, *Türk-Sovyet...*, s.101.

³⁴ KILIÇ, *Türk-Sovyet...*, s.102.

³⁵ KARABEKİR, *Doğunun Kurtuluşu...*, s.66.

³⁶ M. Fahrettin KIRZIOĞLU, *Kars İli ve Çevresinde Ermeni Mezalimi (1918-1919)*, Ankara, 1999, s.44-46.

³⁷ KARABEKİR, *Doğunun Kurtuluşu...*, s.64-146.

tarihindeki Türk-Rus sınırına ulaşmışlardı. Şimdi de sıra; Elviye-i Selâse'nin kurtarılmasına gelmişti³⁸.

Bu ilerleyiş karşısında Ermeniler, doğu topraklarından çekilmeye başlamışlar, bu geri çekiliş sırasında da katliamlarını devam ettirmişlerdir³⁹. Bu katliamlardan biri de, Sarıkamış'ın köylerinden Yenigazi'de yaşanmıştır. Ermeni Generali Areşof'un emriyle, Yenigazi Köyü'ne gelen Kantarcıyof Aganik, yanına aldığı 400 kişilik muntazam kuvvetlerle Yenigazi Köyü'nü sarmış, köydeki Türklerle vuruşarak; 35 Türk'ü öldürmüştür⁴⁰. Bu vuruşma sırasında Asbuğa'da bulunan Fahrettin Bey de, Yenigazi'den işittiği silah sesleri üzerine, köye yardıma koşmuş, vuruşmada yer almıştır⁴¹. Ermeniler, bölge Türklerine yönelik bu türlü hareketlerine devamla, bu sefer de Pozat Köyü'ne saldırmışlardı. Bu olayı gören Fahrettin Bey, Pozat Köyü'nün de yardımına koşmuş, kayın babası İsmail Ağa ile birlikte çatışmada yer almıştır⁴².

Diğer yandan, Türk Ordusu'nun ilerleyişine devam ederek, 5 Nisan'da Sarıkamış'ı da ele geçirmesi üzerine, Sarıkamış'a giden Fahrettin Bey, burada Birinci Kafkas Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'yla tanışmış, Kars'a doğru ilerleyen komutana, sivil müşavirlik yaparak, Kars'taki Ermeni kuvvetlerinin sahip olduğu silahlar hakkında malumat vermiştir⁴³. Fahrettin Bey, bundan sonra Cavlak ve Kırkpınar köylerine gece baskınları yaparak, Ermenilerin püskürtülme işine de yardımcı olmuştur⁴⁴.

İlerleyişine devam eden Türk Ordusu, 25 Nisan 1918'de Kars'ı ele geçirmiş, 30 Nisan'da ise Elviye-i Selâse'nin tamamı Anavatan'a dahil olmuştur⁴⁵. Bu arada

³⁸ GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi...*, s.18.

³⁹ M. Fahrettin KIRZIOĞLU, "*Milli Mücadele'de İlk Kurşun Nerede Atılmıştır?*", *Kars Gazetesi*, Sayı:1636, 16 Haziran 1948, s.1.

⁴⁰ ÇİLİNGİROĞLU ve Diğerleri, *Kars*, s.37.

⁴¹ ERDOĞAN, *Türk Ellinde...*, s.167.

⁴² ERDOĞAN, *Türk Ellinde...*, s.168.

⁴³ ÇOKER, *Türk Parlamento Tarihi, III*, s.612.

⁴⁴ ERDOĞAN, *Türk Ellinde...*, s.175.

⁴⁵ Türk Ordusu, Elviye-i Selâse'yi ele geçirdikten sonra da ilerleyişine devam etmiş, 15 Mayıs 1918'de Gümrü'yü, 25 Mayıs'ta Gence'yi, 15 Eylül'de Bakû'yü, 5 Ekim'de Derbent'i ve 8 Kasım'da da Demirhan'ı ele geçirerek buralar halkının ızdırabına da son vermiştir. (DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.52.)

Fahrettin Bey, Ermeni katliamlarının yapıldığı; Yeni Gazi, Cavlak, Dölbentli, Berne, Subhanazat, Ağıyar, Oluklu Köylerini gezerek, yanına aldığı arkadaşlarıyla Türklerin cenazelerini defnetmiş⁴⁶, yapılan mezalim hakkında bir de rapor hazırlamıştır⁴⁷.

C-Elviye-i Selâse'nin Anavatan'a İlhakı ve Bölgede Oluşturulan Yeni İdari Teşkilat İçerisinde Fahrettin Bey

Önceden de belirttiğimiz gibi, Brest-Litovsk Antlaşması'nın 4. Maddesi, Elviye-i Selâse ile ilgili olup, bu maddeye göre; Ruslar bölgeyi boşalttıktan sonra, Elviye-i Selâse'nin geleceğini belirlemek için serbest plebisit yapılacaktı. Şimdi, bu hükmün uygulanmasına sıra gelmişti. Nitekim, İstanbul Hükümeti, plebisiti gerçekleştirebilmek için, Dahiliye Nezareti Müsteşarı Abdülhalik (Renda) Bey'in başkanlığında; Hilmi Uran Bey'i Kars'a, Şakir Kesebir Bey'i Ardahan'a, Necati Bey'i Oltu'ya, Asaf Talat Bey'i de Kağızman'a mülkiye müfettişi olarak göndermiştir⁴⁸.

Kısa sürede yapılan çalışmalar sonucu, Elviye-i Selâse'de, 12 Haziran 1918 tarihinde plebisite başlandı⁴⁹. Bu plebisitte 19 yaşını dolduran erkekler oy kullanacaklardı⁵⁰. Bu hususta her mahallenin mümessilleri tarafından zabıt tutularak, plebisiti yapacak komisyonlar teşkil edildi⁵¹. İlhaka “evet” için, üzerinde kırmızı ay-yıldız bulunan beyaz, ilhaka “hayır” için de mavi kağıt kullanılmıştı. Plebisit sonucunda oy kullanma durumunda olan 87.048 kişiden, 85.129'u Anavatan'a katılmayı kabul etmiş, 441 kişi hayır oyu kullanmış, 1693 kişi de çekimser kalmıştır⁵². Böylece Elviye-i Selâse'nin Anavatan'a ilhakı gerçekleşmiş olmakla birlikte, yapılan plebisit bölgenin tamamen Türk toprakları olduğunu göstermiştir⁵³.

⁴⁶ ERDOĞAN, *Türk Ellinde...*, s.177-182.

⁴⁷ *Fahrettin Erdoğan'ın Tercüme-i Hali*, s.1.

⁴⁸ Hilmi URAN, *Hatıralarım*, Ankara, 1959, s.90.

⁴⁹ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.61.

⁵⁰ KURAT, *Türkiye ve Rusya*, s.491.

⁵¹ GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi...*, s.20.

⁵² KURAT, *Türkiye ve Rusya*, s.492.

⁵³ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.62.

Plebisit sonunda hazırlanan “Anavatan Türkiye’ye Katılma Mazbataları”nı, Ardahanlı Hamşioğlu Rasim (Acar) Bey başkanlığındaki “Elviye-i Selâse Heyeti”, İstanbul’a götürmüş ve bu mazbataları, tahta yeni geçmiş bulunan Sultan Vahdettin’e 15 Ağustos 1918’de takdim etmişlerdir. Elviye-i Selâse halkının, Anavatan’a katılma istekleri, Osmanlı Devleti tarafından hemen kabul görmüş⁵⁴, Padişah Vahdettin’in, aynı gün “Elviye-i Selâse Ahalisi”ne hitapla çıkardığı fermanla; bölgenin bundan sonra Osmanlı Devleti’nin bir parçası olduğu resmen bildirilmiştir⁵⁵.

Bundan sonra, Osmanlı Devleti tarafından, Elviye-i Selâse’de idari teşkilatlanmaya gidilmiş⁵⁶, Batum, Kars ve Ardahan livaları ile bunlara bağlı 23 kaza ve 100 nahiyeden oluşan yerleşimler Batum Vilayeti’ne bağlanmıştır⁵⁷.

Bu yeni yapılanma içerisinde, Batum’a Deli Hamit Bey, Ardahan’a ise Şakir (Kesebir) Bey vali olmuştur. Kars’a ise Hilmi Bey, Kağızman’a da Asaf Talat Bey mutasarrıf olarak tayin edilmişlerdir⁵⁸. Kars’ta belediye seçimlerine de gidilmiş ve seçimler sonrasında Mamiloğlu Tevhiddin Bey, belediye başkanlığına getirilerek, Fahrettin Bey, Hacı Abbas Oğlu Mehmet Bey, Yeni Gazili Hayrullah Efendi, Rumlardan Öğretmen İstefan Vafiyettin ve Hafız Kurban Efendiler de belediye üyeliklerine seçilmişlerdir⁵⁹.

Bu arada Kafkas Kolorduları Grup Kumandanı Yakup Şevki Paşa, Erzincan’dan Gümrü’ye kadar bulunan vilayetlerden ve köylerden toplanılıp Kars’taki ambarlara doldurulan bakır ve diğer eşyaların satılmasını emir buyurmuş, bunun üzerine de Kars

⁵⁴ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, Dahiliye Nezareti Mebani-i Hapishane Müdüriyeti, (DH/MB-HPS-M), Dosya No:34, Vesika No:100.

⁵⁵ KIRZIOĞLU, “*Cenûb-i Garbi...*”, s.955. Fermanın tam metni için Bkz. DAYI, *Elviye-i Selâse’de...*, s.65-66. GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi...*, s.22-23.

⁵⁶ *B.O.A.*, Meclisi-i Vükelâ, (M.V.), D.N.212, G.N.149.

⁵⁷ DİLEK, *Ali Rıza Ataman Bey...*, s.43.

⁵⁸ ERDOĞAN, *Türk Ellinde...*, s.167.

⁵⁹ ÇOKER, *Türk Parlamento Tarihi, III*, s.612; Türk Ordusu, Elviye-i Selâse’ye girdikten sonra, Fahrettin Bey’in aldığı ilk mülki görev Kars’taki belediye üyeliği değildi. Nitekim Türk Ordusu’nun Sarıkamış’ı ele geçirmesinden sonra, Sarıkamış’a komuta eden Binbaşı Mehmet Bey, Sarıkamış’ta 5 kişilik sivil bir idare kurmuş, bu heyette Fahrettin Bey de görev alarak Sarıkamış’ın idari işleriyle ilgilenmeye başlamıştır. Bkz. ERDOĞAN, *Türk Ellinde...*, s.187-190.

Mutasarrıfı Hilmi Bey, Fahrettin Bey'in de dahil olduğu bir Emval-i Metruke Satış Komisyonu kurduymuştur⁶⁰. Aldıkları bu görevi yerine getirmeye çalışan Fahrettin Bey ve arkadaşları, her gün arabalarla teslim aldıkları eşyaları, şehir merkezinde kurdukları mağazada toplamışlar, akşama kadarki satış makbuzlarını da Hilmi Bey'e teslim etmişlerdir⁶¹.

Fahrettin Bey, çalışmalarına devamla, Hilmi Bey'in emriyle, I. Dünya Savaşı'nda yetim kalan 600 kadar Türk çocuğunu koruma altına alarak okula yerleştirmiştir⁶². Yakup Şevki Paşa'nın emriyle, Türk Ordusu'ndaki askerlere yün çorap ve kar başlığı hazırlamak işini de üzerine alan Fahrettin Bey, savaşta ganimet olarak alınıp, Kars'taki belediye ambarında saklanan 5 bin kilodan fazla yünü teslim almış, bunları halka dağıtarak çorap ve başlık dokutmuştur⁶³.

Bundan sonra Fahrettin Bey, Kars Mutasarrıflığı ile birlikte bakımlarını üstlendikleri yetim Türk çocukları ve kimsesiz kadınların yiyecek ihtiyaçlarının teminine de çalışmıştır. Bu amaçla, Hilmi Bey'in Fahrettin Bey'e verdiği yazı şöyle idi:

“Kars Belediyesi Azası'ndan Fahrettin Bey, livanın ihtiyacına medar olmak üzere; Ordu Kumandanı Paşa Hazretleri'nin tensib ve müsaadeleriyle, zahire mübayaasına memûren azimet eylemiş olduğundan, mevki-i kumandanları beğlerce, her memurini sairece kendisine teshilatı lazıme iraesini teminen işbu vesika mumaileyhe ita olundu.

10 Eylül 334 (1918)

Kars Mutasarrıfı

(İmza) Hilmi"⁶⁴.

Hilmi Bey'den, bu yazıyı alan Fahrettin Bey, derhal Yakup Şevki Paşa ile görüşmüş, Paşa'nın verdiği izinle, ordu karargahından 6 bin lira alarak Yenice Kazası'na gitmiştir. Yenice'de bulunan 9. Tümen Komutanı Albay Rüştü Bey ile

⁶⁰ Kurulan bu komisyonda Fahrettin Bey'le birlikte, Mamiloğlu Tevhüddin, İstefan Vaffiyettin, ve Hacı Abbas oğlu Mehmet Beyler de yer almışlardır. (ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.192.)

⁶¹ ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.192.

⁶² ÇOKER, *Türk Parlamento Tarihi, III*, s.612.

⁶³ ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.199.

⁶⁴ *Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi*, Kutu No:76, Gömlek No:35, Belge No:35-1.

görüŖen Fahrettin Bey, burada 15 gün kadar uğraŖtıktan sonra, üç vagon kadar buğday, un, pirinç ve soğan elde etmiştir⁶⁵

III-MONDROS MÜTAREKESİ SONRASI ELVİYE-İ SELÂSE

A-Mütarekenin İmzalanması ve Mütarekenin Elviye-i Selâse'yi İlgilendiren Yönü

1918 yılına gelindiğinde, I. Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti açısından pek de olumlu geçmiyordu. Zira; Irak'taki İngiliz birlikleri, Mart ayında, Bağdat'ın yüz kilometre kuzeybatısına varmış, 7 Mayıs'ta Kerkük'ü işgal etmişlerdi. Suriye'deki İngiliz kuvvetleri ise; Şubat 1918'den beri taarruz halinde idiler. Mekke Emiri Hüseyin'in oğlu Faysal da, Türk Ordusu'na karşı taarruzda bulunuyordu⁶⁶.

Osmanlı Devleti'ni kaygılandıran esas tehlike; Trakya'dan gelmekteydi. Zira; Makedonya Cephesi'nin çökmesiyle birlikte; bölgedeki İngiliz Generali Milne'in komutasındaki İtilaf Devletleri Kuvvetleri Meriç kıyılarına kadar gelmiş ve bu kuvvetlerin İstanbul üzerine yürüme ihtimalleri belirmişti⁶⁷. Diğer yandan, Osmanlı Devleti'nin müttefiklerinden 29 Eylül 1918'de Bulgaristan'ın, 4 Ekim'de Almanya'nın, 5 Ekim'de ise Avusturya'nın İtilaf Devletleri'ne mütareke teklifinde bulunması, yeni kurulan Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'ni de aynı yola sevk etmiştir.

Diğer yandan, Kutülamare'de esir düşen İngiliz Generali Towshend, Bahriye Nazırı Rauf Bey'e bir mektup yazarak, Osmanlı Devleti'nin, mütareke yapabilmesi için aracılık yapabileceğini belirtmiştir⁶⁸. Bunun üzerine, Osmanlı Devleti, General Towshend vasıtasıyla İtilaf Devletleri nezdinde (başta İngiltere olmak üzere) mütareke girişimlerinde bulunmuş, ve bu isteği kabul edilerek 27 Ekim'de Mondros Limanı'ndaki

⁶⁵ ERDOĞAN, *Türk Ellinde...*, s.199.

⁶⁶ Selahattin TANSEL, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar, I*, İstanbul, 1991, s.8.

⁶⁷ BAYUR, *Türk İnkılâbı Tarihi, III/4*, s.721.

⁶⁸ Rauf ORBAY, *Cehennem Değirmeni*, İstanbul, 1993, s.58.

Aganemnon Zırhlısı'nda müzakerelere başlanarak, 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi imzalanmıştır⁶⁹.

Mütarekenin, Elviye-i Selâse'yi ilgilendiren kısımları, 7., 11., ve 15. Maddeleri'di. 7. Madde'ye göre; İtilaf Devletleri kendi emniyetlerini tehlikede gördükleri herhangi bir sevk-ül ceyş noktasını işgal etme hakkını ellerinde bulunduracaklar, 11. Madde'ye göre; İran'ın kuzey-batı bölgesindeki Osmanlı Ordusu harpten evvelki hudut gerisine çekilecek (ancak İtilaf Devletleri, bu duruma bölgede gerekli incelemeleri yaptıktan sonra karar vereceklerdi), 15. Madde'ye göre ise; Maveray-ı Kafkas Bölgesi'nin idaresi İtilaf Devletleri memurlarının emrine verilerek Bakû ve Batum İtilaf Devletleri tarafından işgal edilecekti.

B-Mondros Mütarekesi Hükümlerinin Uygulanması

Mütarekenin imzalanmasının ardından, Musul ve İskenderun'un İtilaf Devletleri tarafından haksız bir şekilde işgali, Osmanlı Devleti'ni tekrar savaş çıkabileceği korkusuna sevk ederek pasif bir politika izlemesine sebebiyet vermişti. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin daha fazla aleyhine olmuş, İtilaf Devletleri, isteklerini daha da cüretkâr bir biçimde ifade etmeye başlamışlardı⁷⁰. İtilaf Devletleri, böylece, 8 Kasım 1918'de bütün Türk kıtalarının 1914 yılı hudut gerisine alınması gerektiğini belirtmişlerdir⁷¹. Bundan sonra, Osmanlı Bahriye Nezareti'ndeki İngiliz İrtibat Subayı Murphy Chilton, 11 Kasım 1918'de, Osmanlı Hükümeti'ne, mütarekenin 11.

⁶⁹ TÜRKGELDİ, *Mondros ve Mudanya...*, s.28-33; Mütareke görüşmelerinde Osmanlı Devleti'ni, Bahriye Nazırı Rauf Bey'in başkanlığında, Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet, Kurmay Albay Sadullah ve Heyet Kâtibi olarak Ali Beylerden (Türkgeldi) teşkil edilen bir heyet temsil ederken, İtilaf Devletleri adına da Amiral Calthorpe görüşmelere katılıyordu. Bkz. *Türk İstiklâl Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı*, Ankara, 1999, s.33, 35.

⁷⁰ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.73.

⁷¹ Gotthard JAESCHKE, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Ankara, 1989, s.3; Esasında Osmanlı Devleti, daha mütareke imzalanmadan siyasi ve askeri şartlar nedeniyle Elviye-i Selâse dışındaki Kafkas topraklarını terke razı olmuştu. Zira; "savaşın gidiş hattı" Türkler açısından iyi değildi. Kafkaslardaki hakimiyeti de uzun süreli olmayacaktı. Bu sebeplerle; eğer kendi isteğiyle buralardan çekilirse (veya çekilir görünürse) Elviye-i Selâse'yi elde tutabileceği düşünülmüştür. Bkz. DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.72.

Maddesi'ne ekli olarak bir nota vermiş, bu notasında; Türk birliklerinin Elviye-i Selâse'yi tahliyesini istemiştir⁷².

Bu, haksız bir istek olup; Mütareke'ye de aykırı idi. Zira; Mütareke'nin 11. Maddesi'nde; İtilaf Devletleri yerinde inceleme yaptıktan sonra, buraların terk edilip edilmeyeceğine karar vereceklerdi. Eğer, 11. Madde'ye itaat edip, bölgede inceleme yapacak olsalardı, Osmanlı Devleti aleyhine karar verebilmeleri çok zorlaşacaktı. Zaten, kısa süre önce yapılan plebisit; Osmanlı Devleti'nin, o topraklardaki; hukuki, tarihi, milli ve ırki üstünlüğünü ispatlamıştı. İtilaf Devletleri, yapılacak bir inceleme ile, bunu, ikinci kere ispat etmeyi göze almazlardı. Bunun için 11. Madde'yi kendi istedikleri biçimde yorumlamışlardır⁷³.

Osmanlı Hükümeti ise, bu duruma hiçbir tepki göstermeyerek, problemin çözümünü Harbiye Nezareti üzerine yüklemiştir⁷⁴. Harbiye Nazırı adına Baş Kumandanlık Erkân-ı Harbiye Reisi Cevat Paşa da, 23 Kasım 1918'de IX. Ordu Kumandanlığı'na gönderdiği telgrafta; "İngilizlerin Elviye-i Selâse'yi boşaltmamızı istediklerini, ordumuzun hiç olmazsa bu kışı Batum, Kars ve Ardahan'da geçirebilmesi için İngilizler nezdinde gerekli teşebbüste bulunulduğunu"⁷⁵, ancak konu hakkında ne derecede başarılı olunacağını bilinemediğinden erzak ve malzeme nakline başlanılmasını" bildirmiştir⁷⁶.

Ordunun, kışı, Elviye-i Selâse'de geçirebilmesi için, Osmanlı Devleti tarafından sürdürülen çabalar devam ediyordu. Nitekim; Baş Kumandanlık Erkân-ı Harbiye Reisi Cevat Paşa, 26 Kasım 1918'de Hariciye Nezareti'ne bir telgraf göndererek, bu telgrafta; Elviye-i Selâse'deki erzak ve mühimmatın naklinin aylarca süreceğini, nakil yapılmadan ordunun erzağı yetersiz Erzurum, Van ve Trabzon Vilâyetleri dahilinde

⁷² *Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi*, Kutu No:5, Gömlek No:129, Belge No:129-1; Türk birliklerinin Elviye-i Selâse'yi tahliye süreci hakkında daha detaylı bilgi için Bkz. DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.73-89; M. Sait DİLEK, "Mütareke Döneminde Türk Ordusu'nun Elviye-i Selâse'den Tahliye Edilmesi", *Atatürk Dergisi*, Sayı:3, Erzurum, 2003, s.233-237.

⁷³ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.74.

⁷⁴ *TİH*, I, s.230.

⁷⁵ Tevfik BİYİKLİOĞLU, "Mondros Mütarekenamesi'nde Elviye-i Selâse İle İlgili Yeni Vesikalar", *Belleten*, XXIX/115, Temmuz, 1965, s.575.

⁷⁶ *ATASE Arşivi*, K.N.5, G.N.121, B.N.121-1.

barındırılmasının mümkün olmadığını vurgulamış, hiç olmazsa bu kış, ordunun Elviye-i Selâse’de kalması için, Hariciye Nezareti’nin İtilaf Devletleri nezdinde teşebbüste bulunmasını istemiştir⁷⁷.

Fakat tüm bu çabalar, bir sonuç vermekten uzak gibi görünüyordu. Öyle ki, 4 Aralık 1918’de Harbiye Nezareti’nden, IX. Ordu’ya gönderilen telgrafta; ordunun “hazırlıklı olması” bildirilmişti⁷⁸. Zaten, ordunun, Elviye-i Selâse’yi tahliye etmesini ısrarla isteyen İngilizlerin⁷⁹ Osmanlı Devleti’ne yaptıkları baskı sonucu; Başkumandanlık Erkân-ı Harbiye Riyâseti tarafından 9 Aralık 1918’de Elviye-i Selâse’nin tahliyesine dair emir verilmiştir. Bunun üzerine; 10 Aralık 1918’de IX.Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa, Elviye-i Selâse’nin tahliyesine resmen başlamıştır⁸⁰.

IX. Ordu’nun, 10 Aralık 1918’de Batum’dan çekilmeye başlamasıyla birlikte, 18 Aralık’ta iki İngiliz Harp gemisi Batum Limanı’na girmiş, 19 Aralık’ta Batum Limanı’nı kontrol altına almışlardır⁸¹. 26 Aralık 1918’de ise, Kars ve Ardahan yine İngilizler tarafından işgal edilmiştir⁸².

Diğer yandan, IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa, Batum boşaltılsa bile, Kars ve Ardahan’ı boşaltma işini yavaştan almak, hiç olmazsa, Şubat 1919’a kadar uzatmak niyetinde idi⁸³. Konuyla ilgili olarak, 7 Ocak 1919 günü Yakup Şevki Paşa’yla, İngiliz Tümen Komutanı General Forestier Walker görüşmüşlerdir. İngiliz Generali bu görüşmede; Yakup Şevki Paşa’ya, 25 Ocak’a kadar Türk Ordusu’nun Elviye-i Selâse’yi boşaltmasını istemiş, Yakup Şevki Paşa da bunu kabul etmek zorunda

⁷⁷ *ATASE Arşivi*, K.N.5, G.N.125, B.N.125-1. Konu hakkındaki bir diğer girişim de; Harbiye Nazırı’nın 29 Kasım 1918’de Erkân-ı Harbiye Riyaseti’ne gönderdiği telgraftır. Telgrafta; bu kış, Türk Ordusu’nun sadece Batum’u tahliye etmesi, Kars ve Ardahan’ın tahliyelerinin ertelenmesi için; Erkân-ı Harbiye Riyaseti’nin İtilaf Devletleri nezdinde izin alması istenmiştir. Bkz. *ATASE Arşivi*, K.N.5, G.N.127, B.N.127-2.

⁷⁸ *ATASE Arşivi*, K.N.5, G.N.131, B.N.131-1.

⁷⁹ İngilizlerin, Türk Ordusu’nun bölgeyi biran evvel boşaltması için yaptıkları yoğun baskının nedeni; ordu için gerekli olan gıda maddesi ve mühimmatın nakline engel olarak, hem orduyu, hem de ordunun çekildiği yerlerdeki halkı, aç ve sefil bırakmak idi. Böylece, ordunun beslenme kaynaklarını keserek; daha sonraki muhtemel direnişi, şimdiden önleyebileceklerini düşünüyorlardı. Bkz. DAYI, *Elviye-i Selâse’de...*, s.78.

⁸⁰ *ATASE Arşivi*, K.N.5, G.N.173, B.N.173-1.

⁸¹ *TİH, I*, s.234.

⁸² *TİH, I*, s.235.

⁸³ DAYI, *Elviye-i Selâse’de...*, s.78.

kalmıştır⁸⁴. Bundan sonra, IX. Ordu Karargâhı, 13 Ocak'ta Kars'tan Erzurum'a nakledilmiş, 25 Ocak'ta bütün Türk birliklerinin Elviye-i Selâse'yi tahliyesi tamamlanmıştır⁸⁵.

Türk Ordusu, böylece geri çekilmeye başladığında, Fahrettin Bey de Yenice'den Kars'a dönerek, elde ettiği erzakı Kars'taki belediye ambarına yerleştirmiş, ayrıca hazırlattığı kışlık çorap ve başlıkları geri çekilen ordumuza dağıtmıştır⁸⁶.

C-Mütareke Hükümlerinin Uygulanmasına Bölge Türklerinin Verdiği Tepkiler

Türk Ordusu'nun, Mondros Mütarekesi gereğince 1914 hududuna çekilmesi demek, bölgede bulunan Türk-İslam ahalinin kendi kaderi ile tekrar başbaşa bırakılması demektir. Ordunun çekileceğini duyan bölge Türkleri, daha önce, Rus, Gürcü ve Ermeni zulümlerinden elde ettikleri tecrübeler dolayısıyla; ileride olabilecekleri iyi kestirmişler ve hürriyetlerini kaybetmemek için harekete geçmişlerdir⁸⁷. Bu amaçla; ilk olarak Yakup Şevki Paşa'yla temas kuran yerli Türkler, kendisinden yardım talebinde bulunmuşlardır. Paşa da bu istekleri geri çevirmeyerek bölge Türklerini milli teşkilatlar kurmaya teşvik etmiş, askeri ve ekonomik alanlarda da destek sağlamıştır⁸⁸.

Bu teşvik ve yardımların sonucu; 29 Ekim 1918'de Ahıska İslam ahali tarafından "Ahıska Hükümet-i Muvakkatı" kurulmuştur⁸⁹. Bu, halkın, kendilerini Ermeni ve Gürcü çetelerinin kucağına atan; Türk Ordusu'nun çekilmesiyle onları müdafaasız bırakmak isteyen, İtilaf Devletleri'ne ilk tepkileri idi. Ne olursa olsun mücadele edeceklerdi⁹⁰.

⁸⁴ *TİH, I*, s.237-238.

⁸⁵ Vükelâ Meclisi'nin 1 Ocak 1919'da aldığı karar gereğince; Kars ve Ardahan'da mülki memurların da buraları terk etmeleri gerekiyordu. Onlar da ordumuzla birlikte geri çekilmişlerdir. (DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.78.)

⁸⁶ ERDOĞAN, *Türk Elleri...*, s.200-201.

⁸⁷ GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi...*, s.35.

⁸⁸ M. Fahrettin KIRZIOĞLU, "*Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Milli Mücadele'de Kars ve Atatürk İle İlgili Belgeler*", *Belleten*, XLVIII/189-190, Ocak-Nisan 1984, Ankara, 1985, s.113.

⁸⁹ GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi...*, s.38.

⁹⁰ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.80.

Nitekim IX. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa, bölge Türklerine yönelik yardım ve teşviklerini sürdürmeye devam etmiştir. Zira; Yakup Şevki Paşa, bir takım emr-i vâkilere boyun eğecek biri değildi. Uzağı gören, tehlikeleri sezen biri olarak; Türk Ordusu'nun çekilmesinden sonra, o bölgede olacakları çok iyi biliyordu. Yine biliyordu ki, vatanın ve milletin korunması ve müdafaası, hangi şartlarda olursa olsun, Türk Ordusu'nun görevi idi⁹¹. İşte bu şekilde düşünen Yakup Şevki Paşa'nın yardımcılarıyla, halk, ikinci tepkisini Kars'ta göstermiştir. 5 Kasım 1918'de kurulan "Kars Milli İslam Şûrâsı" İtilaf Devletleri'nin isteğine boyun eğmektense Ermeni ve Gürcülerle savaşmayı tercih etmiştir⁹².

Türk askeri makamlarının yardımcıları ve halkın da katılımı ile sürdürülen milli teşkilatlanma faaliyetleri neticesinde; Türk Halkı üçüncü tepkisini Kamerli'de göstermiştir. 18 Kasım 1918'de Kamerli'de toplantı düzenleyen halk; aynı gün, merkezi Iğdır olmak üzere; Aras Türk Hükûmeti'nin kurulduğunu ilan etmiştir⁹³.

IV-ELVİYE-İ SELÂSE'DE KURULAN TÜRK İDARESİ VE FAHRETTİN BEY

A-Kars Milli İslam Şûrâsı Dönemi (5 Kasım 1918-18 Ocak 1919)

Türk Ordusu, Mondros Mütarekesi gereğince, doğuda 1914 yılı hudut gerisine çekilmeye başlayınca, Elviye-i Selâse'de milli bir hükûmetin kurulmasını arzu ettiğini belirttiğimiz, IX.Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa⁹⁴ ile Kars Mutasarrıfı Hilmi Uran'ın teşvik ve yardımcılarıyla Türk-İslam ahali, 5 Kasım 1918'de Kars'ta "Kars Milli

⁹¹ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.81.

⁹² DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.80.

⁹³ İbrahim Ethem ATNUR, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)*, Ankara, 2001, s.96.

⁹⁴ Türk Ordusu'nun geri çekildiği dönemlerde, Kars'ta önde gelen birkaç kişi Yakup Şevki Paşa'yı ziyaret etmiş, Paşa da bu şahıslara şu ifadeleri kullanmıştır. "...Biz yakında Kars'ı terk etmek zorundayız. Kars ve havalisinin halkı elbirliği yaparken teşkilatı çok becerikli yapıp, mahirane idare etmelisiniz..." Bkz. Hüseyin KÖYÇÜ, *"Oltu İslam Milli Komitesi, Kars Milli İslam Şûrâsı ve Cenûbi Garbi Kafkas Hükûmeti"*, *Şenkaya Gazetesi*, Sayı:11, 15 Mayıs 1951, s.1.

İslam Şûrâsı” adıyla kendi milli hükümetlerini kurmuşlar ve Osmanlı Devleti’nden idareyi resmen devralmışlardır⁹⁵.

Temelini, 1917’de Kars’ta kurulan İslam Komitesi’nin oluşturduğu bu milli teşkilatta⁹⁶, Fahrettin Bey’in başkanlığında Kağızmanlı Ali Rıza Bey, Sarıhaliloğlu Muhlis Bey, Mamiloğlu Tevhidüddin Bey ve Kepenekçi Emin Ağalar bulunmaktaydı⁹⁷.

Mondros Mütarekesi şartları ve uygulamalarına karşı kurulan Kars Mili İslam Şûrâsı⁹⁸, bölgeyi, Ermeni ve Gürcülere kaptırmamak için mücadele kararı alırken, aynı zamanda Wilson İlkeleri’nin 12.Maddesi’nde yer alan hukukî haklarına da güvenmişti ki, kurulan diğer Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri de bu maddeden destek almışlardır⁹⁹.

B-Kars Milli İslâm Şûrâsı’nın Siyasi Faaliyetleri

1-I.Kars Kongresi (15 Kasım 1918)

Kars Milli İslâm Şûrâsı kurulduktan sora, Hilmi Bey’in, Fahrettin Bey’e Kars’ta bir kongre toplanması yönündeki telkinleri, siyasal irade birliğini sağlama amacıyla, Batum’dan Doğu Beyazıt’a kadar olan yerlerdeki bütün mutasarrıf ve kaymakamların Kars’ta yapılacak olan kongreye davet edilmeleri sonucunu vermiştir.

Bu davet doğrultusunda, Kars Milli İslâm Şûrâsı, 15 Kasım 1918’de toplanması kararlaştırılan kongre için, 7 Kasım 1918’de hazırladığı çağrı metninde şöyle diyordu:

“Bismillah

15 Teşrin-i Sani 34 tarihinde Kars Müslüman Milli Şûrâsı’na davet olunacak zevâtın esamileri:

Ordubad, Belediye Reisi Rıza Bey, Meşhedi Abbas Ramazanof,

Nahçıvan, Hacı Abdullah Şeyhzâde, Meşhedi Abbas Bayramzade,

⁹⁵ GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi....*, s.63-64.

⁹⁶ DAYI, *Elviye-i Selâse’de....*, s.91.

⁹⁷ KIRZIOĞLU, “*Cenûbi Garbi....*,” s.57.

⁹⁸ M.Fahrettin KIRZIOĞLU, *Milli Mücadele’de Kars*, I.Kitap, İstanbul, 1960, s.4.

⁹⁹ DAYI, *Elviye-i Selâse’de....*, s.91; Wilson Prensipleri’nin 12. Maddesi şöyleydi; “Osmanlı İmparatorluğu’nun Türk olan kısımlarının egemenliği sağlanacak, fakat Türk olmayan milletlere muhtar gelişme imkanı verilecek”. (Fethi TEVETOĞLU, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar*, Ankara, 1991, s.152.)

Şaror, Yenice Karyesi'nde Ali Asker Ağa Hamzazade, Tağı Bey Sofizade,
İğdır, Raşid Bey Şemseddinof, Şamil Bey Pernavutlu,
Kamerli, Kerbelayi Hüdayar,
Çobankere, Mehmed Hacı Caferzade,
Neçeli, Uluhanlı'nın Neçeli Karyesi'nden Hacı Mehmedoğlu Mehmedzade
Mirza Cabbar, Hacı Receb,

Balâ'da isimleri muharrer zevatın 15 Teşrin-i Sâni 34 tarihli Cuma günü Kars
Müslüman Milli Şûrâsı'nda mevcut bulunmaları istirham olunur. 7 Teşrin-i Sâni 34
Kars Müslüman Muvafakat-ı Milliye Şûrâsı"¹⁰⁰.

Bu şahıslar dışında; III. Tümen Komutanı Halit Paşa tarafından gönderilen
Ahılkelek ve Ahıska Murahhasları Afsal ve Behçet Beğler¹⁰¹, Gümrü ve Akbaba adına
Halilbeğioğlu Avukat Topal Ali Beğ ile İsrail Beyler de murahhas olarak Kars'a
gelmişlerdi¹⁰².

15 Kasım 1918'de toplanan I. Kars Kongresi'nde; Fahrettin Bey'in başkanlığı
altında 8 kişilik bir "Muvakkat Heyet" kuruldu¹⁰³. Bu heyette; Sarıkamış/Yedikilise
köylü Hayrullah Bey, Erivan/İrevanlı Ahundoğlu Tağı Bey, Karaçantanlı Hacıoğlu
Ahmet Bey, Ali Bey, Efdanlı Bey, İsrail Bey, Behçet Bey ve Kars köylerinden Rum
muhacirleri adına Rum Vafyeddin Efendi bulunuyordu¹⁰⁴.

Kongrede, Kepenekçi Emin Ağa başkanlığında "Milli İslâm Şûrâsı Merkezi
Umumisi" de kurulmuş, Emin Ağa'nın yardımcılığına da "Muvakkat Heyet"ın Başkanı
Fahrettin Bey getirilmiştir¹⁰⁵.

Kongrenin toplandığı gün, Kars Mutasarrıfı Hilmi Bey'den, Hükümet Konağı ve
bayrağımız teslim alınarak, Şûrâ Reisi Fahrettin Bey tarafından, Kars'ın idaresine

¹⁰⁰ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.92.

¹⁰¹ III.Tümen Komutanı Halit Bey'in yardımcıları ile Osman Server Bey ve arkadaşları 10 Kasım 1918'de "Ahıska
Milli Şûrâ" şubesini açmışlardı. (KIRZIOĞLU, "*Cenûbi Garbi...*," s.957.)

¹⁰² ÇİLİNGİROĞLU ve Diğerleri, *Kars*, s.40.

¹⁰³ KIRZIOĞLU, "*Cenûbi Garbi...*," s.957.

¹⁰⁴ ÇİLİNGİROĞLU ve Diğerleri, *Kars*, s.40.

¹⁰⁵ KIRZIOĞLU, "*Cenûbi Garbi...*," s.957.

başlanmıştır¹⁰⁶. Fahrettin Bey bundan sonra ileride olması muhtemel Ermeni ve Gürcü saldırılarına karşı, bölgede Türklerin silahlanması için gayret sarf etmiş ve bu amaçla IX.Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'yla da görüşmüştür. Ancak görüşme; Şevki Paşa'nın, Fahrettin Bey'in istediği silahları veremeyeceğini belirtmesi üzerine olumsuz bir şekilde neticelenmiştir¹⁰⁷.

Buna rağmen, Kars Milli İslam Şûrâsı Merkezi Umumisi, çalışmalarına yoğun bir şekilde devam etmiştir. Bu çalışmalar; “zamanın mevcut bütün haberleşme araçlarının kullanılarak, Kars, Ardahan, Batum, Ahıska, Ahılkelek sancak ve kazalarından 30 Kasım 1918'de Kars'ta yapılacak kongreye delege gönderilmesinin istenmesi, çekilen ordumuzdan boşalacak olan müstahkem yerlerin alınmaya başlanması ve kongreye delege istenen Elviye-i Selâse ve çevresinde, Kars Milli İslam Şûrâsı şubelerinin açılması” şeklinde kendini göstermiştir¹⁰⁸.

2-II.Kars Kongresi (30 Kasım-2 Aralık 1918)

I.Kars Kongresi'nde alınan karar üzerine; Kars, Ardahan, Batum, Ordubad, Nahçıvan, Kamerli, Sürmeli, Serdarabad, Doğu Şüregel, Ahılkelek, Ahıska sancak ve kazalarından 60 halk temsilcisinin katıldığı II.Kars Kongresi, 30 Kasım 1918 Cumartesi günü toplandı¹⁰⁹. Daha sonraki katılımlarla birlikte temsilci sayısı 70'e çıktı¹¹⁰.

Kongreyi açan Fahrettin Bey, ilk kongrede yardım için toplanan 3.000 liranın makbuzunu teslim etmiş ve kongreden bir başkan, bir yardımcı ve iki katip seçilmesini istemiştir¹¹¹.

Bu kongrenin en önemli özelliği, Milli İslam Şûrâ Meclisi'nin almış olduğu 1 Aralık 1918 tarihli karardır. Bu karara göre; “Kars, Batum, vilayetleri, Ahıska,

¹⁰⁶ M.Fahrettin KIRZIOĞLU, “*Milli Mücadelede İlk Kurşun Nerede Atılmıştır?*”, *Kars Gazetesi*, Sayı:1637, 19 Haziran 1948, s.1.

¹⁰⁷ ERDOĞAN, *Türk Elleri...*, s.203.

¹⁰⁸ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.93.

¹⁰⁹ KIRZIOĞLU, “*Cenûbi Garbi...*,” s.957; *Milli Mücadele'de Kars*, s.8.

¹¹⁰ *Anadolu ve Rumeli'de Gerçekleştirilen Ulusal ve Yerel Kongreler ve Kongre Kentleri Bibliyografyası, II*, Ankara, 1993, s.24-25.

¹¹¹ ERDOĞAN, *Türk Elleri...*, s.205.

Ahılkelek, Şerur, Nahçıvan¹¹², Sürmeli, Şark-ı Cenûb-i Revan Sancakları halkı birlikte “Demokrat Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti”ni kurmuşlar ve 5 maddelik bir de bildiri hazırlamışlardır¹¹³.

Bu bildirinin 5. Maddesi’nde; “Meclis-i Mebusan açılincaya kadar Cenûbi Garbi Kafkas Cumhuriyeti’ni idare eden ‘Milli Şûrâ’dır.” denilmektedir. Bu ifadeden gizli kurulan bu hükümetin adının şimdilik “Kars Milli İslam Şûrâsı Hükümeti” olarak zikredildiği anlaşılmaktadır. Daha sonra 15 Aralık 1918’de gizli oy ile “Demokrat Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti”nin istiklali ilan edilmiştir¹¹⁴.

Bu kongrede, gerek kongre, gerekse hükümet başkanlığına Cihangiroğlu İbrahim Bey seçilerek, yardımcılığına da Kepenekçi Emin Ağa getirilmiştir¹¹⁵.

Kongrede daha önce kurulmuş olan 8 kişilik “Muvakkat Heyet”in üye sayısı da 12’ye yükseltilmiştir. Yeniden kurulan Muvakkat Heyet; Karslı Cihangiroğlu Hasan Bey, Fahrettin Bey, Çıldırli Esat Bey, Akbabalı Hacı Abbasoğlu Kerbelayi Mehmed Bey, Karaçantalı Hacıoğlu Ahmed Bey; Oltulu Molla Bilal Efendi, Erivanlı Ahundoğlu Tagi Bey, İğdırli Ali Beyoğlu Mehmet Bey, Gümrülü Halıcıoğlu Yusuf Bey, Borçalılı Kepenekçi Emin Ağa, Kağızmanlı Ali Rıza Bey ve Digorlu Camadanlı Maksut Ağaoğlu Hasan Ağa’dan oluşmaktaydı. Bu 12 kişilik heyet; hükümetin parlamentosunu teşkil etmekteydi¹¹⁶.

Geri çekilen Türk Ordusu, idareyi müttelikler adına İngiliz Heyeti’ne bırakırken elinde bulunan silah ve cephaneyi de çeşitli yollarla Milli Şûrâ’ya terk etmekteydi. Bu

¹¹² İbrahim Ethem Atnur’a göre; Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti’nin Nahçıvan ve İğdir bölgelerini fiili olarak sınırları içerisinde alması ve de bu havalide hakimiyet kurması mümkün değildi. Çünkü 10 Aralık 1918’de bu bölgeye başlayan Ermeni hücumları sonucu İğdir, Uluhanlı ve Kamerli Ermenilerin kontrolüne girmiş, bölgenin Kars ile olan ilişkisi tamamen kesilmişti. Böyle bir durumda Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti’nin sınırlarını “Batım’dan Ordubad’a” kadar uzatmasının nedeni; kendini büyük gösterme, soydaşlarına sahip çıkma endişesinden kaynaklanmaktaydı. (ATNUR, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, s.198.)

¹¹³ Yavuz ASLAN, *“Demokrat Cenûbi Garbi Kafkas Cumhuriyeti”, Toplumsal Tarih*, XII/67, İstanbul, 1995, s.39.

¹¹⁴ DAYI, *“Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan, Batum)”*, s.7-8.

¹¹⁵ Murat KÜÇÜKÜĞÜRLÜ, *Cihangiroğlu İbrahim Bey*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2000, s.81.

¹¹⁶ DAYI, *Elviye-i Selâse’de...*, s.94.

silah ve cephanenin teslim alınarak halka dağıtılmasına ayrıca, Milli Şûrâ Hükümeti'ne ait 8.000 kişilik bir kuvvet kurulmasına karar verilmiştir: Geri çekilen Türk Ordusu tarafından her bakımdan desteklenen bu kuvvetler; Aras boylarında Ermenilere, Kürboyu ve Acara taraflarında da Gürcülere karşı savaşıacaklardı¹¹⁷.

Her ne olursa olsun Osmanlı Devleti'ne ve İslam Halifeliği'ne bağlı kalınarak, Türk Bayrağının kullanılmasına, adalet ve idari işlerin Osmanlı Devleti kanunlarına göre yapılmasına ve Oltu, Ardahan, Kağızman ile Nahçıvan'da beşer kişilik Milli Şûrâların kurulmasına yine Milli Şûrâ Hükümeti tarafından karar verilmiştir¹¹⁸.

Bu arada kongre sonrası, Fahrettin Bey, IX.Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'yla yine bir görüşme yapmış, Şûrâ Hükümeti adına kendisinden 1.000 lira yardım almıştır¹¹⁹.

3-İngiltere-Kars Milli İslam Şûrâsı İlişkileri

7 Ocak 1919'da Kars'a gelen İngiliz Generali Forestier Walker, IX.Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'yla görüşerek, 12 Ocak 1919'da birkaç İngiliz zabitiyle iki yüz asker ve bir Ermeni Hükümeti Heyeti'nin gelip Kars'taki mülki idareyi ele alacağını söylemiş, Yakup Şevki Paşa da bu durum kabul etmek zorunda kalmıştır¹²⁰. Ancak, İngilizlerin, Elviye-i Selâse üzerindeki bu düşüncelerini öğrenen bölge halkı, bu durumu tepkiyle karşılamış ve 5 maddelik bir de nota hazırlamıştır:

“1-Rus ordusunun çekilmesinden sonra, Elviye-i Selâse'de çoğunluğu teşkil eden bir hükümet kurulmuştur.

2-Hükümetimiz İngiltere Devleti'nin komutan ve erlerini hürmetle kabul eder.

3-Bir tekimiz kalıncaya kadar kanımızı dökmek şartı ile bir tek Ermeni'yi Arpaçay'dan bu yana geçirmeyeceğiz.

¹¹⁷ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.94-95.

¹¹⁸ Sinever Esin DAYI, “1918-1920 Yılları Arasında Iğdır ve Çevresindeki Siyasi Gelişmeler”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı:65, Erzurum, 1996, s.12.

¹¹⁹ ERDOĞAN, *Türk Elleri...*, s.209.

¹²⁰ DİLEK, *Ali Rıza Ataman Bey...*, s.104.

4-Ermeniler bu memlekette çekildikleri zaman, bir daha geri dönmek şartı ile Türk köylerini yakıp, Türk köylülerini öldürüp, kendi evlerini de yaktıktan sonra çekip gitmişlerdir.

5-Ermenilerin döktüğü Türk kanları hâlâ toprak üzerinde kurumamış, zulüm ile, işkence ile öldürdükleri ve ateşle yaktıkları kadıncağızların ve küçük yavrucakların cenazeleri, toplu halde saman damlarında dopdolu olarak, adalet seven İngiliz askeri komutanına olduğu gibi gösterilecektir.”¹²¹

Bölgeye Ermenileri yerleştirmeye kararlı olan İngilizler, Askeri Murahhasları General W.H.Beach’ın başkanlığında, Vali Karganov’un idaresinde kurmayı düşündükleri Ermeni Hükümeti’ni oluşturacak¹²² elli-altmış kişilik bir heyeti, 13 Ocak 1919’da Kars’a getirdiler¹²³. Bunun üzerine Cihangiroğlu İbrahim Bey’in kardeşi Hasan Bey, Hacıoğlu Ahmet Bey, Tercüman Ahmet Robenson Bey ve Fahrettin Beylerden kurulu bir heyetin, hazırlanan bu notayı İngiliz Generali Beach’e sunmasına karar verilmiş ve heyet General ile görüşmesinde notayı kendisine takdim etmiştir¹²⁴.

General Beach’le olan bu ilk görüşmeden sonra, General, İngiliz Yüzbaşı Prissor vasıtasıyla Milli Şûrâ’yla yeniden temasa geçmiş ve Şûrâ üyeleriyle tekrar görüşmek istediğini bildirmiştir. Bu görüşme talebini olumlu karşılayan Milli Şûrâ üyeleri, yine ilk heyette bulunan kişileri General Beach’le görüşmek üzere görevlendirmiştir. Bundan sonra, Generalle heyet arasında yapılan görüşmeyi, Fahrettin Bey şöyle anlatıyor: “...General bizi kabul etti.... ‘-Bir kişiniz gelsin söylesin’ dedi. Derhal bir Ermeni genç subay ortaya dikildi. Tercüman olmak istedi. Hemen ben sıçradım. Ermeni’nin yakasını tutup öteye ittim. Tercümanımız Ahmet Robenson’u çağırdım. General bu hareketten sinirlendi. Ahmet Robenson’a ‘-Bu adam ne yapıyor?’

¹²¹ ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.214.

¹²² DAYI, *Elviye-i Selâse’de...*, s.132.

¹²³ *Cihangiroğlu İbrahim Bey’in El Yazması Hatıraları*, s.1.

¹²⁴ GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi...*, s.88. Fahrettin Bey bu heyette; Cihangiroğlu İbrahim Bey’in rahatsız olmasından dolayı; 11 Ocak 1919 tarihinde Milli Şûrâ’nın kendisine verdiği görevle “Vali Vekili” olarak bulunmuştur. (*TİTE Arşivi*, Kutu No:76, Gömlek No:51, Belge No:51-2); Cihangiroğlu İbrahim Bey ise, Kars Mutasarrıfı Hilmi Uran’ın, Kars’tan ayrılmasından sonra Milli Şûrâ Reisliği yanında şehrin valiliğine de getirilmişti. (GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi...*, s.86.)

diye sordu. Ahmet bana vaziyeti söyleyince, ben de generale söyle ki, ‘-Ermeniler bizim kanımızı dökmüştür. Bizim sözümüzü generale doğru olarak söylemez. Onlara katiyen itimadımız yoktur’ dedim. General söylenmeye başladı. Elini kaldırıp, arkasını sallayarak ‘-Ben buraya, dünyaya galip gelen İtilaf Devletleri’nin emriyle geldim. İtilaf Devletleri’nin kuvvetleri arkamdadır. Burası Ermenilere aittir. General Karganov size vali olarak gelmiştir, emrini kabul ederek Karganov’un idaresinde siz Müslümanlar da çalışabilirsiniz’ dedi. Ayağa kalktı, gitmek istedi, ben de; ‘-Rica ederim gitmeyin, birkaç söz de ben söyleyeceğim’ deyince, kolundaki saate baktı. ‘-Ancak beş dakika dinleyebilirim’ dedi. Ben de; ‘-Dünyaya galip gelen İtilaf Devletleri’nin üstünde, Allah’ın galibiyeti vardır. Biz de ona güveniyoruz. Bizim de arkamızda o var. Burası Türk illeridir. Arpaçay’dan bu tarafa bir tek Ermeni bırakmayacağız’ dedim. General bu kesin kararımızdan sinirlenip çıkıp gitti. Biz de Şûrâ’ya geldik¹²⁵.

Bu görüşmenin olumsuz geçmesine rağmen, Karganov adlı Ermeni’yi Kars’a vali yapmaya kararlı olan General Beach, Milli Şûrâ’yla tekrar temasa geçerek yeniden görüşme talebini bildirmiş, ancak gelecek olan heyette Fahrettin Bey’in bulunmamasını istemiştir¹²⁶.

Bunun üzerine, General Beach’le görüşmeye giden heyette Fahrettin Bey’in yerine katılan Ali Rıza Bey, yanına Mehmet Bey, Hasan Bey ve Hacıoğlu Ahmet Bey ile Tercüman Ahmet Robenson Beyleri alarak generalle görüşmüştür. General Beach bu görüşmede de; Karganov’un Kars’a vali olmasında ısrar edince; Ali Rıza Bey söz alarak şunları söyler; ‘-General Ermenilerde bu bir gelenek olmuştur. Üç Ermeni bir şehirde olsalar o şehri ve havalisini Ermenistan olarak ilan ederler. Karganov, vagondan buradaki tanıdıklarına gönderdiği haberde; ‘-İnat etmeyiniz, burası Ermenistan’dır. İngilizler istediklerini yaparlar, kabul etmezseniz çok zarar görürsünüz’ demektedir¹²⁷.

¹²⁵ ERDOĞAN, *Türk Ellinde...*, s.217-218.

¹²⁶ ERDOĞAN, *Türk Ellinde...*, s.218.

¹²⁷ ERDOĞAN, *Türk Ellinde...*, s.218.

Bu sözleri duyan General Beach, Karganov'u haksız bularak beraberinde getirdiği Ermenileri de Gümrü'ye götürmüştür¹²⁸. Ancak buna rağmen İngilizlerin, Ermenileri bölgeye yerleştirme gayretleri bundan sonra da devam edecektir.

4-III.Kars Kongresi (17-18 Ocak 1919)

İngilizlere karşı gereken siyasi mücadele verilirken, diğer yandan da, II.Ardahan Kongresi'nde alınan karar gereğince, Elviye-i Selâse sancak ve kazalarından seçilen 131 delegenin katıldığı III.Büyük Kars Kongresi, 17 Ocak 1919 günü Kars'ta toplandı¹²⁹.

Bu kongrede; Kars, Ardahan, Batum Sancakları ve kazaları ile, Nahçıvan, Ordubad, Culfa, Ahıska ve Ahılkelek'i de kapsayan, "Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi" şeklinde, "Milli Şûrâ Hükümeti"nin ismi değiştirilerek resmen kurulmuştu¹³⁰. Hükümetin başkanı yine Cihangirgü İbrahim Bey idi¹³¹.

III.Kars Kongresi'nin toplandığı gün, İngiliz Generali Beach'le görüşen heyette yer alan Hüseyin Köycü¹³², Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti'nin kurulduğunun İngilizlere bildirilmesini ise şu şekilde anlatmaktadır:

¹²⁸ CİHANGİROĞLU, s.1.

¹²⁹ I.Dünya Savaşı'nın sonlarına yaklaşıldığı dönemlerde Enver ve Talat Paşalar bir toplantı yapmışlar, bu toplantıda ortaya konulan kararlar ve şifreleri alan Filibeli Hilmi, Erzurumlu Köseoğlu Cafer (Erçıkan) ve Yenibahçeli Nail Beyler, İstanbul'dan Trabzon'a ve buradan da 19 Aralık 1918'de Erzurum'a gelmişlerdi. (KIRZIOĞLU, *Milli Mücadele'de Kars*, s.9.) Bu kişiler, Teşkilat-ı Mahsusa üyesiydiler. (Samih Nafiz TANSU, *İki Devrin Perde Arkası*, (Anlatan: Hüsametdin Ertürk), İstanbul, 1957, s.208-209.) 31 Aralık 1918'de Oltu-Göle üzerinden de Ardahan'a gelen bu şahıslar, burada bulunan III. Tümen Komutanı Halit Bey'le görüşerek kendisine Enver Paşa'nın yazdığı mektupları vermişlerdir. Bu mektupların içeriği Elviye-i Selâse'de kurulacak geçici yerli hükümet ve yapılacak işlerle ilgili olup; bu doğrultuda; 3-5 Ocak 1919'da I.Ardahan Kongresi gerçekleştirildi. (DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.95-96); (KIRZIOĞLU, *Milli Mücadele'de Kars*, s.9.) I.Ardahan Kongresi'nde alınan karar gereğince; 7-9 Ocak 1919 tarihlerinde de II. Ardahan Kongresi toplanmıştır. (KIRZIOĞLU, *"Cenûbi Garbi..."*, s.961; *Milli Mücadele'de Kars*, s.9.) Bu kongrede alınan kararlardan biri de; "Kars merkez olmak üzere bütün Milli Şûrâların, 'Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi'ni kurmak üzere büyük bir kongre yapması" idi. (KIRZIOĞLU, *"Cenûbi Garbi..."*, s.962); *Anadolu ve Rumeli...*, s.31.

¹³⁰ KIRZIOĞLU, *"Cihangiroğlu İbrahim Aydın..."*, s.116.

¹³¹ *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.52, B.N.52.

¹³² DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.100.

“...General-Pekâlâ siz bu havaliyi müstakilen idare etmek istiyorsunuz. Hükümet teşkilatınız olacak mı?

Kars Valisi Mehmet Bey¹³³ - Olacak değil olmuştur.

General-Hükümet reisinizi ve nazırları sayar mısınız?

Mehmet Bey-Gayet tabii.

General-Kimlerdir?

Mehmet Bey, o anda hiç tereddüt etmeden Devlet Reisi olarak Şûrâ Reisi olan Cihangirzade İbrahim Bey'in adını bildirdi. Bakanlar Şûrâ'nın, yani cemiyetin şube başkanlarının ilgili olduğu işlerin bakanı olarak gösterildi. Bunun üzerine artık Generalin söyleyeceği söz ve el atacağı dal kalmamıştı. Yerinden fırladı. Allah'a ısmarladık demeden salonu terk ederek yatak odasına girdi.

Bizler derhal salonu terk ederek Şûrâ Konağı'na geldik. Diğer arkadaşlar bizi sabırsızlıkla bekledikleri için hararetle karşıladılar. Durumu anlattık. O gecedan itibaren Kars Milli İslam Şûrâsı; Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti adını aldı”¹³⁴.

C-Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Dönemi ve Fahrettin Bey

1-Hükümetin İdarî-Hukukî Yapısı

Hükümet kurulduktan sonra, Fahrettin Bey de hükümetin Hariciye Nazırlığı'na (Dışişleri Bakanlığı) getirildi. Hükümet tarafından, kendisinin Hariciye Nazırı olduğu şu şekilde bildiriliyordu:

¹³³ Kars'ta, Milli Şûrâ Reisliği yanında, Hilmi Bey'in şehirden ayrılmasıyla birlikte valilik görevini de yerine getiren İbrahim Bey, yeni kurulan hükümette, sadece başkanlık görevini yürütmüş, Mehmet Bey de şehrin valiliğine atanmıştır. (GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi...*, s.157.)

¹³⁴ KÖYÇÜ, “*Oltu İslam Milli Komitesi....*”, *Şenkaya*, 15 Eylül 1951, Sayı:15, s.1; Bu arada hükümetin resmen kurulduğu gün, Batum Mıntika Vekilleri de bir toplantı yapmışlar, aldıkları kararlar Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti'yle birleşmişlerdir. Bu karar; Batum Vilayeti halkına bir beyanname ile de duyurulmuştur. (DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.100.)

“Kars Milli Şûrâsı

Kars

Aded

18.1.35

Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi Hariciye Mümessili Fahreddin Beğ’e;

Zatı Valaları, Hariciye Mümessillîği’ne intihab ve tayininiz, ictima eden Meclisi Milli kararı muktezasından bulunmuş olmağla, Hükümet-i Muvakkata Reisi İbrahim Beğefendi taht-ı riyasetinde ictima edecek Muvakkat Kabine Heyeti’nde bulunarak vazife-i mevduanıza aid mesailde meclise karşı mesul bulunduğunuz tebliğ ve tayin olduğunuz vazife-i mühimmeye aid mesailin Tefrik-i Vezaif Kanun-u Medenisi’ne tevfiқан maiyetinize lüzum-u mübrem ve acil olan heyetin tayin ve mikdarı maaş ve mesarifatı hakkında bûdcenin Hükümet-i Muvakkata Riyaseti vasıtasıyla Meclise tevdi arz olunur efendim.

Meclis-i Milli Heyet-i İdare Reisi Vekili

İmza (Ali Rıza) Mühür

Milli İslam Şûrâsı Merkezi Umumi Kars”¹³⁵

Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti, adından da anlaşılacağı gibi, bütün güney ve batı Kafkas topraklarını hakimiyeti altına almıştı¹³⁶. Bu hükümetin resmi sınırları kuzeyde Gürcistan, doğuda Ermenistan, güneyde Osmanlı Devleti, batıda da yine Osmanlı Devleti ve Karadeniz ile çevriliydi¹³⁷.

Hükümetin üyelerini oluşturan kişilerin tam listesi ise şöyleydi:

1-Hükümet Reisi: Cihangiroğlu İbrahim Bey

2-Dahiliye Nazırı: Kağızmanlı Ali Rıza Bey

3-Hariciye Nazırı: Fahrettin Bey

4-Harbiye Nazırı: Cihangiroğlu Hasan Han Bey

Harbiye Nazırı Muavini: Osman Şehabettin Bey

5-Adliye Nazırı: Ağabababeyoğlu Abbas Ali Bey

Adliye Nazırı Muavini:Cihangiroğlu Aziz Bey

¹³⁵ *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.52, B.N.52-1.

¹³⁶ DAYI, *Elviye-i Selâse’de...*, s.100.

¹³⁷ Sinever Esin DAYI, *Erzurum Kongresi ve Elviye-i Selâse Meselesi*, Erzurum, 1997, s.4.

6-Maliye Nazırı: Hudadbeyoğlu, Mehmet Bey

7-Maarif Nazırı: Ksenefon Mihail Andırya

Vekâleten: Hudadbeyoğlu Mehmed Bey

8-Nafia Nazırı: Mühendis Mahmut Bey

9-İaşe Nazırı:Hasanbeyoğlu Mehmed Bey

Sonradan (Himmat Ağaoğlu Yusuf Bey bu göreve getirilmiştir.)

İaşe Nazırı Muavini:Pehlivan Mustafa

10-Ziraat, Ticaret, Orman Mümessili: Ali Ekber Mugan Bey

Hükümete bağlı olarak kurulan diğer kurumlara getirilen kişiler ise;

1-Posta ve Telgraf Genel Müdürü: Rus kadın Arlof daha sonra Karslı Mehmet Beyoğlu Muhlis Bey

2-Demiryolları Genel Müdürü: Karaçantalı Hacıoğlu Mehmed Bey

3-Polis Genel Müdürü: Mamiloğlu Tevhidüddin Bey

4-Jandarma Genel Komutanı: Sarıkamışlı Hacı Şerifoğlu Mehmet Bey¹³⁸.

Ağabababeğioğlu Abbas Ali Bey ile Tahrirat Müdürü Sami Bey tarafından hazırlanıp kongrede kabul edilen¹³⁹ 18 maddelik Teşkilat-ı Esasiye Kanunu¹⁴⁰ ise şu maddelerden oluşuyordu:

1-Hükümet, Cenûbi Garbi Kafkas namını taşıyacak

2-Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti hududunu; Batum'dan Nahçıvan'a çizmiş ve hududun muhafazasını sulhun neticesine kadar bi'l-fiil deruhte etmiştir.

3-Hükümetin merkezi Kars, resmi bayrağı üç renk olup, Türk Devleti'nin ay yıldızı havi bayrağı kabul edilmiştir.

4-Cenûbi Garbi Kafkas Hudutları dahilinde resmi dil Türkçe'dir. Muamelâtı resmiye ve gayri resmi bütün tedrisat ve muhaberat Türkçe olacaktır.

¹³⁸ *TİTE Arşivi*, K.N.14, G.N.3, B.N.3-2.

¹³⁹ KIRZIOĞLU, *Milli Mücadele'de Kars*, s.21.

¹⁴⁰ Bülent Tanör'e göre; Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti'nin o dönemlerde Osmanlı anayasa hukuku ile siyasal teorisinde kullanılan "Kanun-ı Esasi deyiminin yerine "Teşkilat-ı Esasiye" tabirini kullanması ilginç olup, hükümet, Türkiye'deki ulusal devletin ilk anayasası olacak olan 1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na isim babalığı yapmıştır. (Bülent TANÖR, *Türkiye'de Yerel Kongre İktidarları (1918-1920)*, İstanbul, 1992, s.109.)

5-Meclis-i Mebusan intihabı, on bin nüfustan bir mebus seçilerek, on sekiz yaşını ikmal eden her (erkek) vatandaş intihaba iştirak edecektir.

6-Her vilayet ve kazalarda Şûrâ-yı Milli Şubeleri açılacak ve bunların faaliyeti için halkımızdan her türlü yardımı görecektir.

7-Türk'e ve Türkiye'ye dokunacak her türlü muameleden kat'i surette ictinab edilecektir.

8-Umûm askeri şube ve teşkilatlar, Türkiye Devleti'nin kabul ettiği usul dairesinde tatbik edilecektir. Türkiye Devleti'yle irtibatı temin için daimi bir heyet Türkiye'de bulunacaktır.

9-Mülki teşkilatlar bâbında, sekizinci maddedeki zikredilen usul aynen kabul edilmiştir.

10-Komşu hükümetlerle daima dost ve iyi geçinmeyi, Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti düstur addedecektir: Meclis-i Mebusan intihabından sonra, bu husus hakkında bir kanun çıkarılacaktır.

11-Eğer Avrupa Hükümetleri, Vilâyât-ı Sitte'yi Türkiye'den alıp âher bir hükümete verirlerse, hükümetimiz, Türkiye'den ayrılmamayı kabul etmiştir.

12-Ekalliyetlerin hakukları muhafaza edilecektir.

13-Müslümanlar arasındaki dini mabetlere hürmet edilecek ve dini ayinlerin ileride birleşmesi için çalışılacaktır.

14-İntihabların namzetsiz, demokrat ve bîtaraf, Türk'ün şan ve şerefine yaraşacak surette yapılmasına azami surette dikkat edilecektir.

15-Valiler ve kumandanların tayin ve azilleri, meclisin kararıyla olacaktır.

16-Milli Şûrâ, Meclis-i Mebusan intihabından sonra, bazı kanun maddelerinin tebdiline selahiyetdar olacaktır.

17-Mebusların yaşları yirmi beşten eksik olmayacaktır.

18-Bu kanunun icrasına, Milli Şûrâ Hükümeti Mümessilleri ile Hükümet Reisi memur edilmiştir¹⁴¹.

“Görüldüğü üzere, Teşkilat-ı Esâsiye Kanunu, bir devletin ana kuruluşunu ilgilendiren kuralları koymuştur. Bunlar; yönetimin adı, sınırları, bayrağı, resmi dili,

¹⁴¹ TİTE Arşivi, K.N.14, G.N.3, B.N.3-1.

yasama organı ve seçimi, askeri ve mülki teşkilat, bölgenin ve halkının kendi kaderini belirleme hakkı, dinsel güvenceler, askeri ve sivil yüksek görevlilerin seçimi ve azli yasama yetkisidir.”¹⁴².

Yayınlanan bir hudutname¹⁴³ ile hükümetin hangi bölgeleri elde ettiği de ortaya konulmuştur. Bu hudutnameye göre; Merkezi Kars olan hükümet; Kars, Ardahan, Batum, Kağızman, Oltu (Şenkaya İlçesi ile birlikte) Nahçıvan, Artvin, Borçka, Murgul, Çürüksu, Acara-i Ulya (Yukarı Acara) Acara-i Sülfa (Aşağı Acara) Ardanuç, Savşat, Posof, Ahıska (Azgur, Koblıyan ve Hırtış ile birlikte), Ahılkelek, Çıldır, Akbaba (Arpaçay başları), Şüregel, Zarşad, Penek, Sarıkamış, Horasan (Aşağı Pasin’den sayılan Karaorgan Bucağı), Digor, Sürmeli (İğdır, Kulp/Tuzluca ve Aralık ilçeleri gibi Aras’ın sağındaki yerler), Şarur, Şahtahtı, Yenice, Culfa, Ordubad vilayet, sancak ve kazalarını sınırları içine alıyordu¹⁴⁴.

2-Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti’nin Faaliyetleri ve Hariciye Nazırı Fahrettin Bey

a) İdari Alanda Yapılan Faaliyetler

17-18 Ocak 1919’da resmen kurulmuş olan Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti’ni oldukça zor günler beklemekteydi. Zira; yeni kurulmuş olan bu devletin ihtiyacı olduğu yeterli personeli, ordusu ve bütçesi bulunmamaktaydı¹⁴⁵.

Bu eksiklikleri giderebilmek için, hükümet başkanlığına getirilen Cihangiroğlu İbrahim Bey, gerekli çalışmalara başladı¹⁴⁶. İbrahim Bey, bu amaçla; Harbiye Nazırlığı’na getirilen kardeşi Hasan Bey’in süratle görevine başlamasını bildirmiş, Bakanlar Kurulu’nu toplayarak parlamento seçimini müzakere etmiştir¹⁴⁷. Yapılan müzakere sonrası, parlamento teşkili kabul edilmiş, bunun üzerine, Elviye-i Selâse

¹⁴² TANÖR, *Türkiye’de Yerel Kongre İktidarları*, s.110.

¹⁴³ Hudutnamenin tam metni için Bkz. KIRZIOĞLU, *Milli Mücadele’de Kars*, s.26-27.

¹⁴⁴ DAYI, *Elviye-i Selâse’de...*, s.106.

¹⁴⁵ KÜÇÜKÜĞÜRLÜ, *Cihangiroğlu İbrahim Bey*, s.117.

¹⁴⁶ GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi...*, s.93.

¹⁴⁷ CİHANGİROĞLU, s.33.

içerisindeki mutasarrıflara telgraf ve telefon vasıtasıyla haber gönderilerek on bin nüfusa bir mebus seçmeleri istenmiştir¹⁴⁸.

Bundan sonra, Elviye-i Selâse içerisinde seçimlere gidilerek, 60 milletvekili Kars'ta toplanmıştır¹⁴⁹. Oluşturulan parlamentoya Dr.Esat (Oktay) Bey başkan olarak seçilmiş ve bundan sonra meclis çalışmalarına başlamıştır. Diğer taraftan Hükümet Başkanı İbrahim Bey tarafından verilen direktifle, asker ve jandarma nizamnameleri hazırlanmış, Harbiye, Maliye İaşe Nezaretlerinin hazırladığı projeler, Meclis Komisyonlarında müzakere edilmiştir¹⁵⁰.Gerekli yerlere mutasarrıf, kaymakam ve müdür tayinlerini de gerçekleştiren İbrahim Bey, hatırasında Adliye, Nafia ve Ziraat Nazırlarının da kendi projelerini hazırladıklarını belirtmektedir¹⁵¹.

Bütçenin oluşturulma işinde Hariciye Nazırı Fahrettin Bey ile Kars Valisi Mehmet Bey'i görevlendiren İbrahim Bey'in konuyla ilgili olarak Fahrettin Bey'e gönderdiği yazı ise şöyledir:

“Kars Milli İslam Şûrâsı

Kars

Hariciye Mümessili Fahreddin Efendi'ye

23.1.1335

Zat-ı alileri kabine erkanı ve saire tarafından verilen şehri bütçeleri tedkîk edilmek üzere Kars Valisi Mehmed Beğ riyaseti tahtında ictima heyetine zat-ı valalaları da azalığa dahil olarak behemehal iki gün zarfında bütçenin muntazam cedvelinin verilmesine himmet olunması rica olunur.

Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Reisi

İmza

İbrahim

Milli İslam Şûrâsı Merkezi Umumi Kars”¹⁵².

Hükümet Reisi İbrahim Bey, Fahrettin Bey'e bir yazı daha göndermiş, Kars Valisi Mehmet Bey'in izinli olmasından dolayı; kendisini, hem bütçe komisyon

¹⁴⁸ CİHANGİROĞLU, s.33.

¹⁴⁹ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.220-221.

¹⁵⁰ CİHANGİROĞLU, s.32.

¹⁵¹ CİHANGİROĞLU, s.32.

¹⁵² TİTE Arşivi, K.N.76, G.N.37, B.N.37-2.

reisliğine hem de vali vekaletine¹⁵³ atamıştır¹⁵⁴. Bu görevleri üzerine alan Fahrettin Bey, derhal çalışmalarına başlamış, bu arada Fransızca bilmesinden dolayı Oltulu Sami Bey de Hariciye Nazırlığı Baş Katipliği'ne getirilmiştir¹⁵⁵.

b)Hükümetin Kendini Tanıtmak İçin Yaptığı Faaliyetler

Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti, kurulduğu vakit hukuki dayanağını daha önceden de belirttiğimiz üzere Wilson Prensipleri'nin 12. Maddesi'nden alıyordu. Dolayısıyla hükümet, kendisi Avrupalı Devletlere tanıtılabileceğini ummaktaydı.

Bu amaçla, Batum'da bulunan Murahhas Osman Server Bey'e hükümetin kurulduğu haber verildiğinde, Osman Server Bey de durumu Batum'daki İngiliz Generali'ne haber vermiş , yeni kurulan hükümetin varlığını kabul ettirmiştir¹⁵⁶.

Osman Server Bey, Batum'daki temaslarına devamla, hükümetin, İngiliz ve Gürcülerle olan irtibatını sağlamış, ayrıca, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 6. Maddesi gereği, Batum ve havalisinde Milli Şûrâ Şubeleri açarak teşkilatı güçlendirmeye çalışmıştır¹⁵⁷.

O dönemlerde, Batum'da neşredilmekte olan Sada-yı Millet Gazetesi, hükümetin resmi yayın organı olup, bu gazete ile; hükümetin hakları korunmaya çalışılıyordu. Hatta, yine o dönemlerde Erzurum'da çıkan Albayrak Gazetesi ile Trabzon'da neşredilen İstikbal Gazeteleri de hükümeti desteklemekteydiler¹⁵⁸.

Hükümet, haklı sesini duyurmaya çok önem veriyordu. Hatta bunun için bir komisyon dahi teşkil edilmişti. Konu hakkında Hükümet Başkanı İbrahim Bey'in Hariciye Nazırı Fahrettin Bey'e gönderdiği yazı ise şu şekildeydi:

¹⁵³ *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.33, B.N.33-1.

¹⁵⁴ ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.221-222.

¹⁵⁵ ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.222.

¹⁵⁶ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.112.

¹⁵⁷ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.113.

¹⁵⁸ GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi...*, s.97.

“Kars

Hariciye Mümessili Fahrettin Efendi’ye

Kars Milli İslam Şûrâsı

Aded 299/122

Teşkilat-ı Hükümet nüfuzunu takviye etmek ve maksad-ı dava-yı milliyemizi güzelce anlatmak üzere, riyaset-i valalarında zirde isimleri muharrer zevâtın mürekkebi bir şube teşkil kılınmaya muktezâyî serian ehemmiyet buyurulması mütemennadır efendim.

Milli Şûrâ Azasından Ali Rıza Efendi

Milli Şûrâ Azasından İstefan Efendi

Milli Şûrâ Azasından Raçinski

Milli Şûrâ Azasından (Okunamadı)

Hükümet Reisi İbrahim”¹⁵⁹.

Hükümetin kendini tanıtmak için yaptığı faaliyetler bunlarla da sınırlı kalmadı. Nitekim hükümetin bir diğer temsilcisi Zeynel Ağaoğlu¹⁶⁰ Gürcistan Hükümeti’yle irtibatı temin için Tiflis’e gönderilmiş¹⁶¹, İstanbul’da bulunan Hükümet temsilcileri Topal Ali Bey ile Atbaşoğlu Asaf Beyler, Paris’te toplanacak olan Barış Konferansı’na katılmak için Aralık 1918’de murahhas seçilmişlerdi¹⁶². İleride görüleceği üzere, Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti, Hariciye Nazırı Fahrettin Bey’i Erzurum’a gönderirken, kendisine vereceği görevlerden biri de; hükümeti tanıtmak olacaktır.

c) Askeri Alanda Yapılan Faaliyetler

Hükümet, daha Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti adını almadığı Milli Şûrâ döneminde silahlı hazırlıklara girişmiştir¹⁶³. Bu doğrultuda halk silahlandırılmış, askeri eğitim amacıyla birlikler kurulmuştur¹⁶⁴. Ordunun eksiklikleri giderilmeye çalışılmış,

¹⁵⁹ *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.32, B.N.32.

¹⁶⁰ GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi...*, s.247.

¹⁶¹ ERDOĞAN, *Türk Elleri...*, s.222.

¹⁶² KIRZIOĞLU, *Milli Mücadele’de Kars*, s.13-14.

¹⁶³ KÜÇÜKUĞURLU, *Cihangiroğlu İbrahim Bey*, s.119.

¹⁶⁴ KÜÇÜKUĞURLU, *Cihangiroğlu İbrahim Bey*, s.119.

kısa zaman içerisinde asker sayısı 8.000'e ulaşmıştır¹⁶⁵. Ancak ordunun silah eksikliği bulunuyordu. Yakup Şevki Paşa, Hükümete 90.000 kadar Berdanka denilen ve ancak 300 metreye kadar atış yapabilen tüfenkleri vermişse de bunlar da yeterli değildi¹⁶⁶.

Ordunun bu eksikliklerini giderebilmek için; hükümetin Dahiliye Nazırı Ali Rıza Bey, Yakup Şevki Paşa'ya 2 Şubat 1919 tarihli bir yazı göndermiş ve bu yazısında, ordu için gerekli olan silah, cephane ve sağlık malzemelerinin teminini istemiştir¹⁶⁷.

Hükümetin, ordu ihtiyaçlarını temin için yardım isteği bir diğer yerde Osmanlı Hükümeti olmuştur. Nitekim Harbiye Nazırı Hasan Bey, Yakup Şevki Paşa vasıtasıyla Osmanlı Hükümeti'nin Harbiye Nezareti'ne gönderdiği 19 Şubat 1919 tarihli yazısında¹⁶⁸; "17 milyon borç para ile dört batarya kudretli cebel, altı batarya seri sahra topu, 30 bin sandık çeşitli cephane, 20 doktor, kâfi miktarda ilaç, bir kurmay subay, 30 bin kat elbise, çamaşır ve potin" istemiştir¹⁶⁹.

Bu arada, Oltu'dan Kars'a gelen bir tabur ve Kars şehrinde toplanan iki bölük silahlı kuvvet ve merkezdeki jandarma birlikleri ile polis teşkilatı da Kars'ın güvenliğini sağlamaya çalışıyordu¹⁷⁰. Böylece hükümet, bölgeyi muhafazası altına almış, Ermenilerin Elviye-i Selâse'ye girmelerine engel olmuştur¹⁷¹.

ç) İngiliz Temsilcileriyle Yapılan Siyasi Görüşmeler

aa) İngiliz Generali Verney Asser İle Yapılan Görüşme

Kars'ta bulunan İngiliz temsilcisi Albay Temperly'nin¹⁷² yerine 1 Mart 1919'da General Asser Kars'a gelmişti¹⁷³. General Asser, Kars'a gelişinin hemen ardından

¹⁶⁵ GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi...*, s.93.

¹⁶⁶ GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi...*, s.94.

¹⁶⁷ GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi...*, s.128.

¹⁶⁸ DİLEK, *Ali Rıza Ataman Bey...*, s.81-82.

¹⁶⁹ DİLEK, *Ali Rıza Ataman Bey...*, s.82.

¹⁷⁰ GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi...*, s.94.

¹⁷¹ KÖYCÜ, "Oltu İslam Milli Komitesi...", *Şenkaya*, 15 Ekim 1951, Yıl:2, Sayı:16, s.1.

¹⁷² *ATASE Arşivi*, K.N.110, G.N.53, B.N.53-1.

¹⁷³ Albay Temperly, 13 Ocak 1919'da Kars'a gelen İngiliz Askeri Murahhası General Beach'in 20 Ocak'ta Kars'tan ayrılıp, kendisini Kars'ta bırakmasıyla göreve başlamıştır. (*CİHANGİROĞLU*, s.1); Temperly, kurulan

hükümete bir tezkere yazarak görüşme talebinde bulunmuş, bunun üzerine Cihangiroğlu İbrahim Bey, Fahrettin Bey, Tercüman Ahmet Robenson Bey ve hükümetin diğer üyelerinden oluşan bir heyet Generalle görüşmeye gitmiştir¹⁷⁴.

General bu görüşmesinde, o dönemlerde dünyanın her tarafından gelip Gümrü'de toplanan Ermenilerin arasında tifüs hastalığının zuhur ettiğinden bahisle; “-Ermenilerden günde 800-1000 kadarı ölüyorlar. Türklerden, Kars'ta bize 18.000.000 kilo buğday ganimet olarak kalmıştır. Bu bize aittir. Vagonlarla Gümrü'ye sevk edeceğim. Buna mani olmayınız.” demiş¹⁷⁵, bunun üzerine; İbrahim Bey'den söz alan Fahrettin Bey, generale hitaben şunları söylemiştir: “-General, Türk Ordusu, Elviye-i Selâse'ye geldiklerinde, beraberinde bir tek kilo olsun buğday getirmemişlerdi. Şevki Paşa, halkın ekinlerini yeşil iken tespit ve tahmin ettirdi, gerek Nahçıvan ve gerekse Kars havalisinde çıkan buğdayların yarısını alarak Kars'a ambar etmiş ve ettiği zamanda halktan alınan buğdayların sahiplerine dağıtılmasını emir buyurmuştu. Burada ganimet olarak bir tane bile buğday yoktur. Bizim halkımız da acından ölüyor. Yaz geliyor, ambarlarda olanları da halkımıza tohumluk ve yiyecek olarak dağıtacağız. Harice gönderecek bir avuç bile buğdayımız yoktur”¹⁷⁶.

Bu sözler üzerine General son olarak, “-Haydi kalkın gidin, Ermenilere de biraz bir şey gönderin” diyerek görüşmeyi bitirmiştir¹⁷⁷.

General Asser'in, hükümet üyeleriyle yeniden görüşmek istemesi üzerine; hükümet üyeleriyle General arasında bir toplantı daha yapıldı. Asser, bu görüşmede; hükümete şu tekliflerde bulundu:

“1-Cenûbi Garbi Kafkasya Hükümeti namını taşımayınız. Kars'tan başka tarafa karışmayın.

2-Kars'tan hicret eden Ermenileri Kars'a bırakacaksınız.

---

hükümeti de resmen tanımıştı. (GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi...*, s.93.) Temperly, yaklaşık bir ay kadar Kars'ta kalmış hükümet üyeleriyle yaptığı her görüşmesinde Ermenileri bölgeye getirmek için çaba sarf etmiştir. (ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.225.)

¹⁷⁴ ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.227-228.

¹⁷⁵ ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.229.

¹⁷⁶ ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.229.

¹⁷⁷ ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.229.

3-Eğer Ermenileri kabul etmezseniz, Kars hududunda bir parça yer gösterin sulh-i umumiye kadar orada kalabilsinler”¹⁷⁸.

Hükümet bu haksız istekleri ise şöyle cevaplandırdı. “...Bu yazdığınızdan çok müteessir olduk. Bizce adil tanınmış olan İngiliz Devlet-i Fehimesi’nin bize karşı bu derece mantıksız harekette bulunacağını hiç de düşünmemiştik. Bizi iş başına getiren eşhas, bu memleketi, kendi yerleri, vatanları biliyorlar. Sizin dahili işlerimize karışmanıza taaccup ettik.

Cenûbi Garbi Kafkasya Hükümeti namını millet vermiştir. Yine millet isterse başka bir isme tahavvül eder. Diğer vilayetlere karışmak hususuna gelince; Nahçıvan ile Batum, kendileri hükümetimize iltihak etmişlerdir. Hatta Rus Hükümeti zamanında Batum ve Kars intihabı bir yerde olurdu. Bundan kırk dört sene mukaddem Kars, Batum Türkiye’den alınmış bir yerdi. Batum, Kars ahalisi bir ırk ve bir cinstirler. Bundan maada, aile rabitaları çoktur. Öyle aile vardır ki, bir kardeşi Kars’ta ise, bir kardeş de Batum’dadır. Nasıl olur ki biz birbirimizden ayrılalım. Siz buraya geldiğiniz vakit, bizim dahili işlerimize karışmayacağınızı, hükümetiniz namına da söylemişsiniz. Ve biz de İngiliz Hükümeti memurlarını böyle kabul eyledik. Demek ki hükümeti namına söz veren General Beach yalan söylemiştir.

İkinci maddeye cevap; Kars’ı terk etmiş Ermenilerin tekrar Kars’a gelmeleri bahsine gelince; Kars’ta iki kısım Ermeni var idi. Birisi yerli ahali, diğeri Türkiye’den gelmiş muhacirlerdi. Türkiye’den gelmiş Ermenileri hiç de bırakmayız. Çünkü onlar, dünyada en alçak insanlardır.

Gelelim iskân hususuna! Ermeniler buradan hicret ettikleri zaman, Kars’ın dörtte üçünü yakmışlar idi. Ve bize bıraktıkları seksen sekiz köyden üçte birini yakıp yıkmışlardı. Onlara da Erivan’dan gelen muhacirleri yerleştirdik. Erivan’dan gelen muhacirler, dört yüz kırk dört köyü terk etmişler ve on iki köy ahalisi de Tiflis Vilayeti’nden gelmişlerdir. Bundan başka burada yüz binden ziyade Türkiye’den hicret etmiş, yersiz yurtsuz dolaşan muhacirler vardır. Bu felaketzedeler, Ermeniler tarafından anaları, babaları ve kardeşleri kesilmiş biçarelerdir. Bu tafsilatı bilmeyen İngiliz memurları bu dehşetli teklifte nasıl bulunuyorlar? Dört yüz ellibin nüfus bu dar sahada

¹⁷⁸ CİHANGİRÖĞLU, s.2.

iskan olurda, Kars'ı terk eden bir avuç Ermeni, Türk ve Müslümanların terk etmiş oldukları dört yüz kırk dört köyde neden iskan edilemiyor?

Eğer İtilaf Hükümetleri'nin Kafkasya'dan gelmekteki fikirleri tevzi-i adalet ise, bu adalet değildir. Avrupa'yı aldatan Ermenilere yardım yapmak ise, onu da açıktan açığa bize bildiriniz. Bunu iyice bilesiniz ki, sizin bu siyasetiniz ikinci defa Kafkasya'da kan dökülmesine sebep olacaktır”¹⁷⁹.

Hükümet tarafından kaleme alınan bu yazı; Ermenileri bölgeye yerleştirmek isteyen İngilizlere karşı verilmiş haklı bir cevaptı. İngilizlerin, hükümetin ismini değiştirmek istemeleri de bu amaca yönelikti. Zira hükümetin, Elviye-i Selâse'de mevcut hakimiyeti, İngilizlerin Ermenileri bölgeye yerleştirme siyasetlerindeki en büyük engeldi. Önce isminin değiştirilmesi, sonra da tamamen ortadan kaldırılması yoluna gidileceği muhakkaktı¹⁸⁰. Bu durumu iyi bilen hükümet üyeleri, yukarıda belirttiğimiz gibi, İngilizlere haklı bir cevap vermişler, olayı gerektiği şekilde protesto etmişlerdir¹⁸¹.

Buna rağmen, General Asser'in Ermenileri bölgeye yerleştirme çabaları devam etmekteydi. Nitekim 1919 yılının Mart ayı başlarında, içinde 1.000 kadar Ermeni amelesi bulunan trenin, bölgeye sokulmayarak, hükümet tarafından hudut dışına çıkarılmasına sinirlenen General Asser, hükümete yeni bir tezkere yollamış, bu tezkeresinde, “-Ben bu amelelerle Kars ile Sarıkamış yolunu kardan açtıracam. Ne için bırakmadınız?” demiştir. Hükümetin Dahiliye Nazırı Ali Bey ise, “-Bizde amele çoktur. Vakti geldiğinde açtıracamız” diyerek yine gereken cevap verilmiştir¹⁸².

Bu yazışmalar, hep Hariciye Nezareti eliyle olup, General Asser imzalı yeni bir tezkerede de, “-Mademki Ermenileri kabul etmiyorsunuz, sizinle çalışmak için 1.000 kişi Rus geliyor” denmiş, ancak hükümet bu yeni teklifi de kesin bir dille reddetmiştir¹⁸³.

¹⁷⁹ CİHANGİROĞLU, s.2-3.

¹⁸⁰ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.134.

¹⁸¹ ATASE Arşivi, K.N.7, G.N.79, B.N.79-2.

¹⁸² ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.230-231.

¹⁸³ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.231.

bb)Hariciye Nazırı Fahrettin Bey-Yüzbaşı Farel Görüşmeleri

İngilizlerin, hükümete, kendi düşüncelerini kabul ettirme gayretleri yine de yoğun bir şekilde devam ediyordu. İngiliz Kurmay Yüzbaşı Farel, her gün Hariciye Nazırı Fahrettin Bey’le görüşme talebinde bulunmaktaydı. Bundan sonra Yüzbaşı Farel ile Fahrettin Bey iki günde bir araya gelip görüşmeye başlamışlardı. Yüzbaşı Farel, bu görüşmelerde, İngiliz İmparatorluğu’nun büyüklüğünden, dört yüz milyon Müslüman’ın İngiliz hakimiyeti altında rahat yaşadığından bahisler açıyor, Fahrettin Bey’i devamlı olarak etkilemeye çalışıyordu¹⁸⁴.

Bu konuşmaları gizli olarak hükümetin diğer üyelerine de aktaran Hariciye Nazırı Fahrettin Bey, yine bir gün, Yüzbaşı Farel’in kendisiyle görüşmek istediğine dair yeni bir tezkere alır. Bunun üzerine, Yüzbaşının yanına giden Fahrettin Bey, kendisiyle yaptığı görüşmeyi şu şekilde anlatmaktadır:

“...(Tezkereyi alınca) karargaha gittim... konuşmamız arasında yine övünme tekerlemeleri oluyor ve itaat etmeyenlerin gazaba uğradıkları, bahis arasında ima ediliyordu. Bahsimiz hürriyete gelince, ben de Amerika Cumhurreisi Wilson’un 14 maddelik prensiplerinden bahsederek, dünyaya adaleti ve hürriyeti ancak Amerikalıların getirebileceklerini ileri sürünce, bu fikrimi duyan Yüzbaşı Farel sinirlenerek ayağa kalktı, ‘-Rica ederim, bir daha Amerikalılardan bir kelime olsun bahsetmeyeceksiniz. Amerikalılar da kim oluyor? Bu arzın üzerinde, denizde ve karada 60 milyon km.de bir İngiliz göreceksiniz’ dediğinde ben düşünceli ve teessürlü bir durum göstermeye başladım. 10 dakika kadar hiçbir şey söylemedim. ‘-Neden düşündünüz?’ Diye sorunca düşünceme sebep olan şey, İngiliz Devleti Fehimanesi’nin yer yüzüne bu kadar dağılma olayıdır, üzüntüm şundandır ki, bu kadar dağılan bir milletin tarihte de misalini gördüğüm gibi, bir daha toplanamayıp kuvvetini kaybedeceğidir. Bu cevabı alan Sayın Yüzbaşı, kozunu kaybettiği için, ayağa kalktı ve şu taktiği kullandı; ‘-Gidin bir matbaa tedarik edin, milletin aydınlanması için haftalık müşterek bir gazete çıkaralım’ dedi ve beni uğurladı. Bu konuşmamızı da arkadaşlarıma anlattım”¹⁸⁵.

¹⁸⁴ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.231.

¹⁸⁵ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.231-232. Sinever Esin DAYI’ya göre; Yüzbaşı Farel’in Fahrettin Bey’e çıkarılmasını teklif ettiği gazete ile İngilizler, halk üzerinde olumsuz propaganda yapıp nifak sokacaklar ve taraftar kazanacaklardı. Bkz. DAYI, *Elviye-i Selâse’de...*, s.135.

İngilizler, Ermenileri bölgeye getirmek için bu kez farklı bir yola başvurmışlardı. Nitekim, bu görüşmeden üç gün sonra, Hariciye Nezareti, General Asser imzalı bir tezkere daha almış, bu tezkerede ise; “Rus ordusunun çekilmesinden sonra Kafkasya’da yeni teşekkül eden mahalli hükümetler, elde ettikleri arazilerin kendilerine ait olduğuna dair, 500 yıllık eski belgelerini göstermeleri şarttır. Bunları göstermeyenlerin arazide hak iddia etmeleri yersizdir ve İtilaf Devletleri’nce bu iddiaları kabul edilmeyecektir” denilmiştir¹⁸⁶.

Hükümet üyeleriyle birlikte bu meselenin nasıl halledileceğini düşünen Fahrettin Bey, meselenin çözümünü kendi üzerine alır ve bundan sonra Yüzbaşı Farel ile Foltin ve diğer birkaç İngiliz subayının bulunduğu bir heyeti alarak Kars’ın merkezinde bulunan Evliya Camii’nin yanındaki Ebul Hasani Harkani Hazretleri’nin türbesine götürür¹⁸⁷.

Fahrettin Bey, burada, Türklerin, 2.000 yıl önce bu bölgelere geldiğini, Ebul Hasani Harkani Hazretleri’nin ise Horasan’dan kalkıp Kars’a gelerek bu Türk illeri içerisinde gezdiğini bundan 900 yıl önce de Kars’ta vefat ettiğini söylemiştir¹⁸⁸. Bölgenin Türklüğünü böylesine ilginç bir yolla bir kez daha ispat eden Fahrettin Bey, bu son tezkereyle birlikte, İngilizlerin artık ne yapıp edip hükümeti dağıtacaklarını ve Ermenileri bölgeye yerleştireceklerini kesin olarak anlamıştır¹⁸⁹.

cc) Hükümet İle General W.M.Thompson Arasında Yapılan Görüşme

Kars’ta görev yapan İngiliz temsilcisi General Asser daha Kars’tan ayrılmadan Kafkasya’daki İngiliz Umum Kumandanı General W.M.Thompson, 26 Mart 1919’da Kars’a geldi¹⁹⁰.

General Thompson’un Kars’a gelmesinden bir-iki gün önce hükümet, General Asser imzalı yeni bir tezkere almıştı. Bu tezkerede; General Thompson’un Kars’a geleceği ve hükümet üyeleriyle görüşeceği yazılıydı¹⁹¹.

¹⁸⁶ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.232.

¹⁸⁷ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.233.

¹⁸⁸ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.233-234.

¹⁸⁹ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.234.

¹⁹⁰ DAYI, *Elviye-i Selâse’de...*, s.135.

¹⁹¹ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.234.

General, hükümet üyeleriyle tren istasyonunda görüşmek istemişti. Generalle görüşmeye giden heyete, Hükümet Başkanı İbrahim Bey'e vekillik yapan¹⁹² Dahiliye Nazırı Ali Rıza Bey Başkanlığı'nda Hariciye Nazırı Fahrettin Bey ile Harbiye Nazırı Hasan Bey katılmıştı¹⁹³.

General Thomson, bu görüşmede, Kars'taki buğdayların Ermeniler için Kars'tan nakli meselesini yeniden gündeme getirmiş ve “-Türk Milleti merhametli ve lütüfkârdır. Ermenilerden açlıktan günde 800-1000 kişi kadar ölüyor. Hiç olmazsa günde bir iki vagon buğday verin de bu biçare açları kurtaralım” diye teklifte bulunmuştur¹⁹⁴. Bu sözler üzerine Dahiliye Nazırı Ali Rıza Bey söz alarak; “-General, bir koğuştaki iki hasta yatıyor, birisi ölüme mahkum olmuş, onda artık umut yoktur. Diğeri ise ağırlaştı. Bunlardan hangisinin imdadına koşmak gerekir. Ölenden bir şey çıkmaz, hastayı kurtarmak lazım. Bizim halkımız perişan bir hasta halindedir. Buğdaylarımız ancak bunlara yeter. Biz erzak veremeyiz.” demiştir¹⁹⁵.

General bu sözler üzerine görüşmeyi başka bir mecradan sürdürmüş, hükümeti övmeye başlayarak; “-Ben buraya, size yardım için geldim. Hükümet Reisi burada olsaydı konuşacak bazı işlerim var idi. Mümkün ise yazınız. Ben burada iken gelmezlerse Gümrü'ye gelsinler. Bana Gümrü'de yetişemezse Tiflis'e mutlak teşrif eylesin. Yarın Sarıkamış'a gideceğim” diyerek görüşmeyi tamamlamıştır¹⁹⁶.

d) Hariciye Nazırı Fahrettin Bey'in Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Tarafından Erzurum'a Gönderilmesi

Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti, Mart 1919 sonlarında Hariciye Nazırı Fahrettin Bey ile Maksut Ağa'nın oğlu Hasan Ağa'dan oluşan iki kişilik bir heyeti, Erzurum'a

¹⁹² Hükümet Başkanı Cihangiroğlu İbrahim Bey, o tarihlerde cereyan eden Gürcü saldırılarını püskürtmek için 10 ile 15 Mart (1919) tarihleri arasından birinde Kars'tan ayrılarak Gürcistan sınırındaki Merdenik'e gitmişti. (KÜÇÜKÜĞURLU, *Cihangiroğlu İbrahim Bey*, s.139.)

¹⁹³ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.136.

¹⁹⁴ ERDOĞAN, *Türk Elleri...*, s.235.

¹⁹⁵ ERDOĞAN, *Türk Elleri...*, s.235.

¹⁹⁶ CİHANGİROĞLU, s.37.

gönderme kararı aldı. Hükümet almış olduğu bu kararı, aşağıda metnini vereceğimiz itimadname ile Fahrettin Bey'e iletti;

“Garbi Cenûbi Kafkas Hükümeti Cumhuriyesi”¹⁹⁷

Kars

29.3.35 (1919)

Hükümetimizin bazı mesaili mühimmesini halletmek üzere Murahhas-ı Mahsus sıfatıyla Hükümeti-i Osmaniye'nin Erzurum Vilayeti merkezine gönderilen Hariciye Nazırımız Fahreddin Beğ, Hükümeti Müşarünileyha nezdinde, istikraz ve telgraf ve posta muvasala ve muharebesinden tesis vesair muahedat akdine, hükümetimizin ilan-ı istiklalîyet kararının her türlü muameleye ve Dersaadet'te bulunup Sulh Konferansı'na gidecek murahhaslarımıza para irsalî ve telgraf keşidesine mezun olduğuna işbu itimadname, Nazır-ı müşarünileyhe verildi.

Mühür

Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Riyaseti

Hükümet-i Cumhuriyye Reisi Vekili

Dahiliye Nazırı

(İmza)

Ali Rıza”¹⁹⁸.

İtimadnameden de anlaşılacağı üzere, bu heyetin görevi; Erzurum'da bulunan XV.Kolordumuzdan yardım görmek, Anavatan'a bağlılığı sürdürmek¹⁹⁹ Osmanlı Hükümeti ile icab eden görüşmeleri yapmak²⁰⁰, hükümetin para ihtiyacını karşılamak, hükümetin istiklalini gerekli yerlere tebliğ etmek ve İstanbul'da bulunup, Paris Barış Konferansı'na gidecek murahhaslara para göndermek idi²⁰¹.

Fahrettin Bey, bu amaçla; İstanbul'daki murahhasların, Paris Barış Konferansı'na katılmaları için kendilerine gönderilecek 4.000 lirayı, hükümetin

¹⁹⁷ Hükümetin Parlamentosu 25 Mart 1919'da istiklalini ilan etmeye karar vermişti. Hükümet bundan sonraki yazışmalarında Cenûbi Garbi Kafkas Cumhuriyesi, yani Cenûbî Garbi Kafkas Cumhuriyeti adını, Hükümet Başkanı İbrahim Bey de Cumhurreisi sıfatını kullanmıştır. (GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi...*, s.147.)

¹⁹⁸ *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.5, B.N.5-1.

¹⁹⁹ KIRZIOĞLU, *Edebiyatımızda Kars*, s.148.

²⁰⁰ KÖYÇÜ, “*Oltu Milli İslam Komitesi...*”, *Şenkaya*, 15 Ekim 1951, s.1.

²⁰¹ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.121.

sınırlarını tespit eden hudutnameyi, hükümetin nüfus istatistiğini ve murahhasların konferansta müdafaa edecekleri tezleri hükümetten alarak 1919 yılının Nisan ayı başlarında Kars'tan ayrılarak, Erzurum'a doğru yola çıktı²⁰².

Kars'tan ayrılan Fahrettin Bey, ilk olarak Selim Köyü'ne uğramış, buradan da kendi köyü olan Asbuğa'ya geçmiştir. Asbuğa'da bir gece kalan Fahrettin Bey, devamlı İngiliz kontrolü altında olan yolculuğunun²⁰³ bundan sonraki kısmını şöyle anlatıyor: “...Mevsim kış olduğu için her taraf iki metre kar ile örtülü idi. Sarıkamış'tan başka geçecek yol yoktu. Burasını da Eyüp Paşa ile İngilizler kesmişlerdi. Eyüp Paşa'nın ailesi ile benim ailem arasında eskiden dostluk vardı. Bunun için ben korkmuyordum. Hasan Ağa ile düşmanlıkları olduğu için o çekiniyordu²⁰⁴.

Ben Eyüp Paşa'ya misafir olacağımı kararlaştırdığım için evden bir sepet içine hazırlattığım pasta ve ketelerle, yanımdaki iki süvari ile Sarıkamış'a hareket ettik. Doğruca Eyüp Paşa'nın oturduğu binanın önüne vararak attan indik. Eyüp Paşa odasından çıkarak ‘-Hoş geldiniz, kaç aydır başımdaki milislere aylık veremiyorum. İyi ki bunlara para getirmişsiniz.’ diyerek, 4.000 lirayı havi bavulu kaptığı gibi odasına götürdü. Bizi hürmetle içeriye kabul etti. Çay içtik, iki saat kadar konuşmaktan sonra Eyüp Paşa çıkıp gitti. Bir de baktım ki, İngiliz Topçu Yüzbaşısı Foltin ile Kurmay

²⁰² Fahrettin Bey, hatırasının 237. sayfasında her ne kadar 3 Mart'ta Kars'tan yola çıktığını söylemişse de, Mart ayının tamamında Fahrettin Bey Kars'tadır. Zira yukarıda belirttiğimiz gibi Fahrettin Bey, 26 Mart 1919'da Kars'a gelen İngiliz Generali Thomson ile görüşen hükümet heyetinde yer almıştır. Ayrıca, yine yukarıda orijinal metnini verdiğimiz itimadnamenin Fahrettin Bey'e verilmiş tarihi, hatırasının 236. sayfasında ifade ettiği gibi 2 Mart 1919 olmayıp, metinde de açıkça görüleceği üzere 29 Mart 1919 tarihini taşımaktadır. Dolayısıyla Fahrettin Bey, Mart ayı içerisinde değil de, Nisan ayı başlarında Kars'tan Erzurum'a hareket etmiş olmalıdır.

²⁰³ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.121.

²⁰⁴ Kars'ta görev yaptığını belirttiğimiz İngiliz Generali Asser, Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti'ne karşı takip ettiği sertlik politikasının netice vermediğini görünce, politika değiştirmek zorunda kalmıştır. Yürürlüğe koyduğu yeni politikası ise; “Yerli Aşiretleri Hükümetten ayırmaya çalışmak” idi. General Asser, bu amaçla; Kasganlı Aşireti Reisi Davo Bey'e teklif götürmüştü. Davo Bey ise Camadanlı Aşireti Reisi Maksut Ağa'nın oğlu olan ve yukarıda belirttiğimiz gibi Fahrettin Bey ile Erzurum'a giden heyette yer alan Hasan Ağa'yla arasının iyi olmaması ve onun hükümetle işbirliği yapması üzerine, bu teklifi kabul ederek İngilizlerle çalışmaya başlamıştı. Davo Bey'in bu hareketi üzerine, Kasganlı Aşireti'nin bir diğer üyesi olan Sarıkamışlı Eyüp Paşa da İngilizlere müracaat etmiş ve onlarla işbirliği ederek, İngilizlerin milis komutanı olmuştur. Fahrettin Bey ile Hasan Ağa'nın Eyüp Paşa'yla karşılaşmaktaki tereddütleri bu sebeptendir. (GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi...*, s.138.)

Yüzbaşı Farel'i de alarak içeriye girdi. Selamlaştık, oturdular. Birer çay içtikten sonra Eyüp Paşa ayağa kalkarak; 'İşte size haber verdiğim Fahrettin Bey budur. 20 seneden beri Osmanlı vatandaşı olarak Kars'ta Türklerin menfaati için çalışıyor. Bu Hasan Ağa da Nahçıvanlıdır. Enver Paşa da şimdi bunun evinde misafirdir.' diye sözünü kesti. Bundan ben sinirlendim, işin şaka tarzını kullanarak, '-Mister Farel ve Foltin, Eyüp Paşa kendisini size bir aşiret reisi olarak bildiriyor. Halbuki kendisi bir Alman subayıdır. Çoktan beri buralarda Almanların menfaati için çarpışıyor.' dedim. Bunlar kalkıp gittiler, burada bizi İngilizlerin yakalayacakları hatırıma geliyordu. Eyüp Paşa'yı tekrar yalnız olarak bir odaya götürdüm. Acı bir dille '-Gel buraya Eyüp Paşa. Bizi buradan Erzurum hududuna salim olarak siz götüreceksiniz. İngilizler bizi tutar veyahut öldürürlerse, Türk Milleti bizim kanımızı yerde koymayarak bu intikamı sizden alacakları gibi, soyunuzu da yeryüzünden silip atacaktlardır. Sizden sabahleyin beş süvari bir de katır isterim, derhal bunları hazırlayın.' dedim.

Eyüp Paşa acı ve sert sözümünden korkarak oturdu ve biraz düşünceye daldı. Sonra, '-Ben İngilizlerin resmen milis komutanıyım. Size süvari veremem. Sarıkamış Kaymakamı'na giderek süvarileri oradan alınız. Şimdi de gidip oraya misafir olunuz. Size de gizli olarak söylüyorum ki İngilizler 15 Nisan'da Şûrâ'yı basıp dağıtacaklar. Ermenileri Kars'a getirecekler. Siz de bir daha Erzurum'dan dönmeyiniz.' dedi.

Para dolu bavulumuzu alarak Sarıkamış Kaymakamlık Binası'na geldik. O geceyi azap içinde geçirdim. Çünkü üzerimde Şevki Paşa'ya verilecek birçok siyasi evrak vardı. İngilizler de, Türkiye, bu hükümete yardım ediyor mu, etmiyor mu, diye araştırıyorlardı. Akşamdan gece yarısına kadar Kars'tan Sarıkamış'a kadar gördüğüm vakaları ve Nisan'ın 15'inde İngilizlerin hükümetimizi basıp dağıtacakları haberini, nazırlar heyetimizi tutacaklarını ve Ermenileri getireceklerini ve lüzumsuz işlerle vaktimizi kaybetmeyerek hükümeti Kars'tan selamete çıkarmalarını bildirir bir rapor yazarak bir süvari ile gece yarısında Kars'a gönderdim...»²⁰⁵.

Fahrettin Bey, Sarıkamış'tan ayrıldıktan sonra, Handere Ormanları'na geldiği vakit burada kendilerini takip eden İngilizlerle karşılaşır. Kendisini, 1878 sınırını geçmeden Karaorgan'da tutuklayacak olan İngilizleri, Handere'de atlatan Fahrettin Bey,

²⁰⁵ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.237-239.

yoluna devam ederek, sınırı geçmiş ve Kötek'e gelerek buradaki 36.Alay Kumandanı Zileli Emin Bey'e misafir olmuştur²⁰⁶.

Kötek'te bir gece kalan Fahrettin Bey, buradan da yola çıkarak Hasankale'ye ulaşmıştır. Fahrettin Bey, ilçeye geldikten sonra, Hasankaleli Hacı Recep Beyzade Bekir Bey'in evinde bir toplantı yapılmıştır. Kaymakam Tahir Bey ile, ilçenin diğer ileri gelenlerinin katıldığı bu toplantıda 1.200 lira para toplanılmış ve bu para Paris'e gidecek olan delegelere verilmek üzere Fahrettin Bey'e teslim edilmiştir²⁰⁷.

Fahrettin Bey, bundan sonra Hasankale'ye gelişinin 3. günü tekrar yola çıkmış ve aynı gün Erzurum'a ulaşmıştır²⁰⁸.

3-Erzurum'a Gelişinden Hükümetin Yıkılmasına Kadar Hariciye Nazırı Fahrettin Bey

Erzurum'a geldiğinde, Belediye Reisi Zakir Bey ve arkadaşları tarafından karşılanan Fahrettin Bey'i, İngilizler burada da rahat bırakmadılar. Öyle ki, Fahrettin Bey'in, Erzurum'a ulaşmasının ardından daha birkaç saat geçmişti ki, Yüzbaşı Farel ve Yüzbaşı Foltin de Erzurum'a geldi²⁰⁹.

Bu iki yüzbaşı Erzurum'a geldikten sonra, ilk olarak, o sıralarda gözlerindeki rahatsızlık nedeniyle Erzurum'daki hastanede yatmakta bulunan Yakup Şevki Paşa'yı ziyaret etmişler ve Fahrettin Bey'le görüşmüş olabileceğine dair kendisini sorguya çekmişlerdir²¹⁰. Yüzbaşı Farel ve Foltin, daha sonra Fahrettin Bey'le de görüşmüşler ve kendisine “-Biz gidiyoruz, beraber gidelim.” diye teklifte bulunmuşlardır. Bu teklif üzerine Fahrettin Bey ise; “-Trabzon'dan bir matbaa satın aldım. Yola çıkarılmıştır.

²⁰⁶ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.240-241.

²⁰⁷ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.241.

²⁰⁸ Cevat DURSUNOĞLU, *Milli Mücadele'de Erzurum*, Ankara, 1946, s.45.

²⁰⁹ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.241.

²¹⁰ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.241. Bu arada, Yakup Şevki Paşa'nın başında bulunduğu IX.Ordu, Osmanlı Harbiye Nezareti'nin 2 Nisan 1919 tarihli emriyle lağvedilmiş, yerine XV. Kolordu Komutanlığı kurulmuştu. (Haluk SELVİ, *Milli Mücadele'de Erzurum (1918-1923)*, Ankara, 2000, s.35.)

Gelinceye kadar beklemek zorundayım.” cevabını vermiştir. Bu cevap üzerine iki subay Tortum’a hareket etmiştir²¹¹.

İngiliz subaylarının Erzurum’dan ayrılmalarının ardından, Yeğenağa Mahallesi’nde bir ev kiralayarak orayı; “Kars Hükümeti Hariciye Mümessilliği” haline getiren Fahrettin Bey²¹², bundan sonra daha serbest olarak faaliyetlerine başladı²¹³.

Fahrettin Bey, Erzurum’da ilk olarak, hükümet için gerekli olan askeri yardım meselesi üzerine eğilmiştir. Bu amaçla; Yakup Şevki Paşa’nın Erzurum’dan ayrılmasından sonra bu görevi vekaleten devralan Miralay Rüştü Bey ve Kurmay Albay Hüseyin Hüsnü Beylerle görüşen Fahrettin Bey²¹⁴, ordumuza ait top, cephan ve tıbbi malzemelerin bir kısmını alarak hükümete ve gereken yerlere göndermiştir²¹⁵.

Bu arada, önceden de belirttiğimiz gibi, hükümetin parlamentosu 25 Mart 1919’da istiklaliyetini ilan etmişti. Hükümetin bağımsızlık ilanını başta Türk-İslam alemi olmak üzere bütün cihana duyurmak ve durum hakkında onları aydınlatmak üzere, bir belgenin basılması görevi Erzurum’da bulunan Hariciye Nazırı Fahrettin Bey’e verilmişti²¹⁶. Bu görevi alan Fahrettin Bey, derhal bildirinin yayınlanması için harekete geçti. Basımı tamamlanan bildirinin metni, şöyle idi²¹⁷:

“Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Cumhuriyyesi
Hariciye Nezareti
Numro:3

Muhterem Kardaşlar

Dört yüz milyon ahali-i islamiye beynine tefrika düşürerek parça parça mahkumi zilletler etmek emeliyle düşmenlerimiz bin türlü hile ve desaise müracaat etmekten hali kalmayıp var kuvvetleriyle mahvımıza çalışıyorlar iken, biz Rusya’daki Müslümanları

²¹¹ ERDOĞAN, *Türk Ellinde...*, s.242.

²¹² KIRZIOĞLU, *Milli Mücadele’de Kars*, s.58.

²¹³ ERDOĞAN, *Türk Ellinde...*, s.242.

²¹⁴ DAYI, *Elviye-i Selâse’de...*, s.121.

²¹⁵ ERDOĞAN, *Türk Ellinde...*, s.243.

²¹⁶ GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi...*, s.147.

²¹⁷ Ancak, “intibahname” adı verilen bu bildirinin basım işi, İngilizler tarafından hükümetin yıkıldığı 13 Nisan 1919 tarihinden dört gün sonra, yani 17 Nisan 1919’da tamamlanabilmişti. Bkz. *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.55, B.N.55-2.

müstebit ve zalim bir hükümetin zirri tahakküm ve gadrinde inlemekte iken bile bir saniye olsun çalışmaktan ve o esaret zincirlerini kırmaktan katiyen geri durmadık. Bu uğurda verdiğimiz din kurbanları Allahımızın merhamet denizini coşturdu ve bu furtunada Ruslar layıklarını buldular. Biz de inayeti Rabbani ile halas olduk ve dinimizin ilası için bir daha böyle küffarın mülevves ayakları altında çiğnenmemeğe ahd-ü peyman eyledik. Hakimiyeti İslamiyemizi hayatımızın miyanına kanımızla kayd eyledik. Bunu her ne suretle olursa olsun muhafazaya azmettik. Bulduğumuz arazi alemleri İslamın kalbgahı olan Aliye-i Osmaniye ile yüzlerce milyon nüfusu İslamiyeyi havi Kafkasya, Türkistan, Tatar, Afgan ve Hind ve Bülucistan ülkeleri arasında köprü mesabesinde. Düşmanlarımız bu büyük emelin husul bulmaması için haksız bir Ermenistan bahane ederek aramızdaki muvasalamızı hedm ve ebediyen birbirimizi görmemek için aramıza çelik kalalar, demir sedler çekmek istiyor ve bu arzularını dinimizin en büyük düşmanı olan Ermeni Milleti melunesini (okunamadı) fikrini taşıyor ve bizim hissimizi ibtale gayret ediyorlar ise de biz bu kahbece tertib edilen politikalara asla itimad etmeyerek şimdiye kadar vuku bulan her türlü tekaliflerini kemali ciddiyet ve büyük cesaretlerle reddettik. Çünkü gösterdikleri her lütfun tahtında bile mutlaka bir metanet ve hiyanet keşfeyledik. Ve yağlıkara kabilinden hemen yüzlerine çarpdık. Azmimizi daha ziyade ileri götürerek Merkezi Hükümet Kars'ta olmak üzere Kars, Batum, Ardahan, Kağızman, Oltu, Nahçıvan, Artvin, Borçka, Murgul, Çürüksu, Acara-i Süfla ve Acara-i Ulya, Ardanuç, Savşat, Poskov, Ahıska, Ahılkelek, Çıldır Ağbaba, Şüregel, Zarşad, Penek, Sarıkamış, Horasan, Digor, Sürmeli, Iğdır, Şarur, Şahtahtı Yenice, Culfa, Ordubad vilayat ve sancak ve kazalarından mürekkeb olmak üzere Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Cumhuriyyesi'ni teşkil ve cihana istiklaliyetimizi ilan eyledik.

Üzerimize vahşiyane saldırmak isteyen Ermeni ve Hristiyan Gürcülerin fikri ihtiraslarından mütevellid taarruz ve tecavüzlerini kırmak ve memleketimizi medeni bir surette idare ve müdafaa eylemek için, hakimiyetin muhtaç olduğu bilcümle şubeler teşkil edildiği gibi umumi seferberliğimizi dahi ilan ve askerlerimizi serhadlere izam eyledik. Bu suretle hem memleketimizi muhafaza eylemek ve netice itibariyle maddi ve manevi mevcudiyetiyle müftehir bulunduğumuz Hükümet-i Osmaniye'nin şarka açılan kapısını sedd ve irtibatımızı payidar kılmak ve Vilâyât-ı Şarkıye hakkında tasavvur edilen ihtiraslara mani olmak azminde sabit kadem iken; alem-i hristiyanıye küreyi

arzın bir başından diğer başına kadar yek diğerinin menafine hidmet etmek ve birbirlerinin uğrunda her türlü fedakarlığı göze alarak ittihadi tammiyle çalışdıklarını gördüğümüz için onlara karşı bizim dahi gıpta bahş olan işbu gaye dairesinde çalışmayı temin eylemek ve tasavvur eyledikleri efkârı mefsedetlerini hayyiz-i faale çıkarmalarına mani olmak için dest-i muavenetimizi bizlere (okunamadı) imkanını izhar eylemek üzere tertib eylediğimiz intibahnamelerden hükümetim namına siz gibi dindar ve vatanperver ve asil kardaşlarıma icabı kadar nüsha takdim eyledim. Teşebbüs ve çalışmak bizden muvaffakiyet Allah'dan. Bu babda fazla malumat edinmek arzu buyurulduğu takdirde Erzurum'da murahhaslarımız olan Mekteb-i Hukuk mezunlarından Künbedli Genççağazade Hüseyin Avni Bey'den²¹⁸ malumat alır ve hatt-ı hareketinizi Osmanlı siyasetini göz önüne alarak tayin etmek için onunla istişare edersiniz. Bu vesile-i hasene ile hürmetlerimi arz eder ve bilcümle kardaşlarımın gözlerinden öperim. Herkes bilsin ki düsturumuz; Kuran-ı Azimüşşan'dır. O mukaddes düstur altında Cenab-ı Hak cümlemizi cem eylesin. Ve mani olmak isteyen alçakların imhasını ve cahidü fi sebil-ullah Nazmi Celili mantukundan Cenab-ı Kadiri Mutlak Hazretleri bizleri müyesser eylesin amin.

Erzurum'da misafireten bulunan
Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Cumhuriyesi
Hariciye Nazırı

(İmza)

17 Nisan 335 (1919)

Fahreddin²¹⁹.

²¹⁸ Hüseyin Avni (ULAŞ) Bey; I. Dünya Savaşı'nda Doğu Cepnemizde düşmanla kahramanca çarpışmış, mütareke üzerine Aras Türk Hükümeti üyelerine milli duygu ve düşüncelerle, hukuk esaslarını aşılayıp anlatmış, Aralık 1918 başlarında 20 gün Sarıkamış ve 25 gün de Kars'ta Milli Şûrâ'nın Fahri Hukuk Müşavirliği görevlerinde bulunmuş, kendisine resmen ayrılan maaşı almayarak Ocak 1919 ortalarında Erzurum'daki evine dönmüştür. (KIRZIOĞLU, *Edebiyatımızda Kars*, s.148.) Yine Milli Mücadele döneminin Erzurum'da da önde gelen şahsiyetlerinden biri olup, Vilâyât-ı Şarkiyye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'nin Erzurum şubesinin açılmasında rol oynamıştır. (Kâzım YURDALAN, *Hüseyin Avni Ulaş'a Ait Hatıralar*, Erzurum, 1952, s.5); Hukuk tahsili yapmıştı. (Süleyman Necati GÜNERİ, *Hatıra Defteri*, (Haz: Ali Birinci), İstanbul, 1999, s.110.) Hüseyin Avni Bey, Erzurum'a gelen Fahrettin Bey ile hemen işbirliği etmiş, dostları arasında Kars Milli Şûrâsı'nın Fahri Sefiri diye anılmaya başlanmış, avukatlık yazıhanesini hükümet işlerinin görülmesine ayırmıştır. (KIRZIOĞLU, *Edebiyatımızda Kars*, s.149.)

²¹⁹ *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.55, B.N.55-2; ERDOĞAN, *Türk Elllerinde....*, s.244-246.

Bu beyanname, Erzurum'da bulunan Türk Basımevi'nde bastırılmış olup; Fahrettin Bey, basımevine yapılan işin karşılığı olarak 1420 kuruş ödemiştir²²⁰. Beyannamenin nüshaları, Fahrettin Bey eliyle doğu illerindeki aşiret beylerine, Sivas'a kadar giden yolcu ile askerlere ve Trabzon'daki Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'ne gönderilmiştir. Cemiyet Reisi daha sonra Fahrettin Bey'e yazdığı bir mektupta 30 bin kişilik bir kuvvetle yardıma geleceklerini vaat etmiştir²²¹.

Bu arada Fahrettin Bey, Erzurum'a geldiği ilk günlerde İstanbul'dan gelen Teğmen Adil isminde bir subayla tanışmıştı. Bu şahıs İstanbul'da bulunan Karşılar Cemiyeti'nin Başkanı Ahmet Zülküfil Paşa'dan²²² ve İstanbul'daki hükümet murahhaslarından getirdiği birkaç mektubu Fahrettin Bey'e verdi²²³. Bu mektuplarda; murahhaslar parasızlıktan bahsediyorlardı. Bunun üzerine, murahhaslara para gönderme çarelerini düşünen Fahrettin Bey, o sıralarda Osmanlı Devleti'nin posta işlerindeki aksaklıklar yüzünden, murahhaslara gönderilecek parayı Teğmen Adil Bey ile ulaştırmaya karar vermişti. Fahrettin Bey, bu amaçla, Hasankalelilerin aralarında toplayıp kendisine verdikleri 1.200 liranın 200 lirasını yol masrafını karşılaması, 1.000 lirasını da delegelere vermesi için Adil Bey'e teslim etmişti²²⁴.

Fahrettin Bey iki gün sonra, Erzurum Defterdarlığı'na giderek, murahhasların İstanbul Maliyesi'nden alabilecekleri şekilde, defterdarlığa 4.000 lira daha yatırmıştı²²⁵.

Fahrettin Bey, bu durumu 11 Nisan'da İstanbul'daki murahhaslara gönderdiği telgrafta şöyle belirtiyordu:

“Deraliyye'de Otel Emperyal'de Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Cumhuriyyesi Murahhasları Ali, Asaf, Adil Beğlere:

²²⁰ KIRZIOĞLU, *Milli Mücadele'de Kars*, s.57.

²²¹ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.247.

²²² İstanbul'da Ahmet Zülküfil Paşa ile Ardahanlı Behçet Bey tarafından 19 Ocak 1919'da kurulan Karşılar Cemiyeti, Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti ile ortak hareket ediyor, hükümeti tanıtıp haklı mücadelesini anlatmak için faaliyette bulunuyordu. Hükümet ise bu cemiyet vasıtasıyla; propaganda yapıp, Osmanlı Hükümeti ile temas kurmaya çalışıyordu. (DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.126-127.)

²²³ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.251-252.

²²⁴ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.251-252.

²²⁵ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.252.

Dört bin banknot gönderdim. Maliye Nezareti'nden alınız. Adil Beğ'e Erzurum'dan vasi selahiyyetle itimadname verilerek Murahhası Resmi sıfatıyla Dersaadet'e hareket etmiştir. Teşriki mesai ediniz. Behçet Beğ'i istifa ettiriniz. Behçet Beğ müstesna olmak üzere diğer murahhaslar bu parayı müsaveten safredeceklerdir. Bir haftadan sonra daha beş bin lira göndereceğim. Acara'dan Khemşizade Cemal ve Temur Paşalar ile Ahıska'dan Server Beğ murahhas olarak İstanbul'a gönderilmişlerdir. Peyderpey ihtiyacınızdan fazla gönderilecektir.

Yorulmaz bir azimle faaliyetinize vatan ve millet bütün şiddetle intizar ediyor. Tafsilatı Adil Beğ'dedir. Erzurum Valisi vasıtasıyla telgrafınızı Erzurum'da on gün bekleyeceğim.

Parlamento Azasından

Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti

Maksud Ağazazade Hasan

Hariciye Nazırı Fahreddin"²²⁶.

Fahrettin Bey, İstanbul'daki murahhasların konferansa katılabilmeleri için de gerekli çalışmaları yapıyordu. Öyle ki yukarıda verdiğimiz telgrafi gönderdikten bir gün sonra yani 12 Nisan'da İstanbul'a, Cumhurreisi İbrahim Bey'in de imzası bulunan şu telgrafi göndermişti:

"Deraliye'de İngiltere Mümessili Siyasisi Vasıtasıyla

Başvekil Lord Curzon Cenabları'na, Fransa Mümessili Siyasisi vasıtasıyla Sulhi Umumi Konferansı Heyeti Kiramı'na;

Harbi Umumi İnkılâbından olarak tevellüd ve teşekkül eden hükümetin murahhasları sulhi umumi konferansına kabul olunduklarından, bizim hükümet ve milletimizin de bu müsavat ve adaletten hissemend olarak hukukumuzu muhafaza, menafî milliye ve vataniyemizi müdafaa etmek üzere yedlerine verdiğimiz itimadnameler muteber tutularak, intihab ve tayin ettiğimiz murahhaslarımızın, emsali

²²⁶ KIRZIOĞLU, *Milli Mücadele'de Kars*, s.48. Bu telgrafın gönderilmesinden üç gün sonra İstanbul'daki murahhaslar, Fahrettin Bey'e gönderdikleri telgrafta parayı aldıklarını belirtmişlerdir. Bkz. ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.252.

misüllü, mezkûr konferansa kabulüyle, inkişafı millimize delalet buyurulmasını istirham eylerim.

Hariciye Nazırı Fahreddin

12 Nisan 35 (1919)

Cenûbi Garbi Kafkas Hükümet

Cumhuriyyesi Reisi

İbrahim”²²⁷.

Bu, hükümetin son resmi telgrafıydı²²⁸. Telgrafın diğer suretleri, Fransa Cumhurbaşkanı’na, İstanbul’daki Amerikan Mümessili’ne ve onun vasıtasıyla Amerikan Cumhurbaşkanı Wilson’a ve İstanbul’daki İtalya Mümessili’ne gönderilmişti²²⁹.

Ç-Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Cumhuriyyesi’nin İngilizler Tarafından Dağıtılması (13 Nisan 1919)

İngilizler, 1919 yılının Mart ayı sonlarına gelindiğinde artık hükümeti yıkmaya kesin olarak karar vermişlerdi²³⁰. Bu iş, İngiliz Generalleri Milne ve Thompson tarafından 4 Nisan 1919’da Erivan’a tayin edilen General K.M.Davie tarafından yapılacaktı. General Davie, Erivan dışında Kars vilayeti ve Nahçıvan’dan sorumluydu²³¹.

Bu bölgelere atanan General Davie’ye, Milne ve Thompson tarafından bazı talimatlar da verilmişti. Bu talimatlardan bazıları; Kars’taki hükümetin dağıtılıp, üyelerinin sınır dışına gönderilerek, şehrin idaresinin Ermenilere verilmesi ve en ufak bir şüpheye sahip olan Türklerin tutuklanarak Tiflis’e sevk edilmeleriyle ilgiliydi²³².

²²⁷ *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.13, B.N.13-1; ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.253-254.

²²⁸ KIRZIOĞLU, *Milli Mücadele’de Kars*, s.49.

²²⁹ KIRZIOĞLU, *Milli Mücadele’de Kars*, s.49.

²³⁰ GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi...*, s.152.

²³¹ DAYI, *Elviye-i Selâse’de...*, s.148.

²³² DAYI, *Elviye-i Selâse’de...*, s.148.

Bu talimatları alan General Davie, 6 Nisan 1919'da dört zırhlı aracın refakatinde Kars'a geldi²³³. Ertesi gün ise, İngiliz birliklerini şehre getiren treni, 9 Nisan'da diğer birliklerin gelişi takip etti. Böylece Kars'taki İngiliz askerlerinin sayısı, 2000-2500'ü bulmuştu²³⁴.

Bu arada, Gürcülerle olan savaşı idare etmek için Ardahan'da bulunan Hükümet Reisi İbrahim Bey, 10 Nisan'da Kars'a gelmişti²³⁵. İbrahim Bey, Kars'a geldikten sonra, hükümetin bazı üyeleriyle bir toplantı tertipledi. Toplantıda alınan karara göre; İngilizlerin ne için Kars'a asker yığdığını, İbrahim Bey, kendilerine soracaktı²³⁶.

Diğer yandan, o sıralarda Kars'ta görev yapan İngiliz Askeri Murahhası Yüzbaşı Preston, 12 Nisan'da hükümetin tercümanı olan Ahmed Robenson vasıtasıyla meclisi ziyaret edeceğini belirtmiş, hükümet başkanı ile meclis üyelerinin orada bulunmasını istemişti²³⁷.

13 Nisan saat 4'te meclise gelen Yüzbaşı Preston, Hükümet Başkanı İbrahim Bey'le görüşmüştü. Yüzbaşının, kendisinden hükümet üyelerinin isimlerini bildirmesini istediğinde İbrahim Bey bu isimleri tek tek saymaya başladı²³⁸. Tam bu sırada dışarıdan silah sesleri geldi. Daha önce meclisin etrafını kuşatmış olan İngiliz askerleri içeriye girdi ve aşağıda isimlerini verdiğimiz hükümet üyelerini tutukladılar²³⁹.

1-Hükümet Reisi Cihangiroğlu İbrahim Bey

2-Dahiliye Nazırı Ali Rıza Bey

3-Harbiye Nazırı Hasan Bey

4-İaşe Nazırı Yusuf Bey

5-Kars Valisi Mehmet Bey

6-Telgraf Müdürü Muhlis Bey

7-Polis Müdürü Tevhidüddin Mamiloğlu

8-Muhacir Müdürü İstefan Vafiyettin

9-Adliye Nezareti Azasından Cihangiroğlu Aziz Bey

²³³ GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi...*, s.154.

²³⁴ GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi...*, s.154.

²³⁵ KÜÇÜKÜĞURLU, *Cihangiroğlu İbrahim Bey*, s.145.

²³⁶ CİHANGİROĞLU, s.40.

²³⁷ *Tevhidüddin Mamiloğlu Bey'in El Yazması Hatıraları*, s.1.

²³⁸ CİHANGİROĞLU, s.40.

²³⁹ KÖYCÜ, "Oltu Milli İslam Komitesi...", *Şenkaya*, 15 Mayıs 1952, s.1.

10-Kars Polis Komiseri Musa Bey

11-Rum Milletvekili Pavlo Camuşov

12-Parlamento Azasından Raçinski²⁴⁰

Fahrettin Bey, Erzurum'da bulunduğu için bu 12 kişilik liste içerisinde yer almadı²⁴¹. İngilizler parlamentoyu bastıklarında silahlı çatışma da çıktı. Tutuklanan hükümet üyeleri meclis binasının önünde beklemekte olan kamyonlara doldurularak Kars'taki tren istasyonuna götürülmüşler²⁴², buradan da trene bindirilerek Tiflis yoluyla Batum'a sevk edilmişlerdir²⁴³.

Kars'ın işgali ve hükümetin dağıtıldığı yayınlanan iki beyanname ile de halka duyurulmuştu. 12 Nisan 1919 günlü General Davie'ye ait Rusça yazılmış olan beyanname, bu tarihten itibaren Kars şehrinin İngilizler tarafından işgal edildiği, Kars Vilayeti'nin, İngiliz Askeri Valisi Preston tarafından idare edileceği, sivil ahalinin silah taşımaması ve akşam 7.30'dan sonra dışarı çıkma yasağı olduğu bildirilmişti²⁴⁴.

Yine aynı gün, İngiliz Generali Thompson tarafından 10 Nisan 1919'da Tiflis'teki Şark Matbaası'nda bozuk bir Türkçe ile bastırılan "ilan" adlı diğer bir beyanname uçaklara şehre ve bütün kasaba ve köylere dağıtıldı²⁴⁵.

Yayınlanan beyanname şöyle idi:

"İLAN

İngiliz Kuvve-i Askeriyesi Kafkasya'da asayiş temin etmek maksadıyla buraya geldi. Kars Şûrâsı, umum ahali için işbu mecburiyetinde ifayı hizmet edip yardım etmeye davet olunmuş idi. O bunu yapmadı. Asayiş temin edip ahaliyi rahat saklamak avezinde Kars Şûrâsı, ahali arasında karışıklık saldı. Şimdi bu Şûrâ, İngiliz Kumandanlığı tarafından azlolunmuştur. Bundan sonra idare büsbütün İngiliz

²⁴⁰ MAMİLOĞLU, s.1; DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.149.

²⁴¹ İngilizler, tutuklanacak kişilerin isimlerinin bulunduğu listeyi okurken, "Hariciye Nazırı Fahrettin Bey!" dediklerinde, Ali Rıza Bey ayağa kalkarak "-Erzurum'dadır" cevabını vermiştir. (ERDOĞAN, *Türk Ellinde...*, s.251.)

²⁴² KÖYÇÜ, "Oltu İslam Milli Komitesi...", *Şenkaya*, 15 Mayıs 1952, s.1.

²⁴³ KIRZIOĞLU, "Karslı Kahramanlar", *VI, Kars Gazetesi*, 26 Ocak 1949, s.1. İleride görüleceği üzere bu kişiler İngilizler tarafından önce İstanbul'a daha sonrada tutukluluk günlerini geçirecekleri Malta Adası'na götürülmüşlerdir. (MAMİLOĞLU, s.6, 39.)

²⁴⁴ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.150.

²⁴⁵ KIRZIOĞLU, *Milli Mücadele'de Kars*, s.50.

Kumandanlığı elinde olup, Kars Nahiyesi ve idare onlar tarafından tertib ve tanzim olunur. Ahali İngiliz Kumandanlığı tarafından olan her bir emre itaat etmelidir İngiliz Kumandanlığı, ahaliye kendi evvelki yerlerinde ikametgah verip onların orada rahat yaşamasını mümkün etmeye çalışacaktır. Silah taşıyanlar kendilerini İngiliz Kumandanlığı emrine mugayir bulunmakta gösterip mücazata düşer olacaklardır. İşbu ilan olan kanunları devami bir hükümde değildirler. Kat'i surette her bir mesele Sulh Konferansı'ndan yalnız tayin olunabilir.

Ahali kendi yerlerine avdet edip zahire elde etmeye çalışacaktır. Herkes bu makamında ona yardım göstermeye mecburdur. Her bir millet üzerinde İngilizler bir göz ile bakacaklardır. Nahiyesi Mirliya General Divi tahtı idaresinde olup, onun her bir emri icra olunmalıdır. Onun emrine mutabık muamele etmeyenler mücazat olurlar. Sulh Konferansı her bir milletin istikbalini karar ettiğinde onların gösterdiği muamele nazarı dikkate alıp ona göre davranır.

(İmza)

İngiliz Ordubası Kumandanı

General Thompson

Tiflis Şark Matbaası"²⁴⁶.

Hükümet yıkıldıktan sonra, Binbaşı Preston eski hükümetin birkaç üyesine çağrıda bulunarak geçici bir idari konsey oluşturmalarını istemiştir²⁴⁷. 14 Nisan'da resmen toplanan yeni Şûrâ, 6 Türk, 1 Rum ve 1 Rus üyeden teşkil edilmişti. Bu yeni hükümetin üyeleri şu isimlerden oluşuyordu: Dr. Esat Bey (Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Meclis Başkanı) Mahmud Hidayet Bey, Dr. Canbolat Bey, Gümrülü Sultanbeğoglu Haşim Bey, Esedullah Bey, Hayrullah Bey, Meşhedi Samed Ağa ve Aziz Bey²⁴⁸.

İngilizler tarafından kurdurulan bu "kukla hükümet" in²⁴⁹ varlığı hiçbir önem ifade etmeyecek, 30 Nisan 1919'dan itibaren²⁵⁰ İngilizler bölgenin idaresini Ermenilere terk ederek Ermeni General Karganov'u da şehre vali tayin edeceklerdir²⁵¹.

²⁴⁶ KIRZIOĞLU, *Milli Mücadele'de Kars*, s.50.

²⁴⁷ GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi...*, s.160.

²⁴⁸ GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi...*, s.160.

²⁴⁹ GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi...*, s.160.

²⁵⁰ KIRZIOĞLU, *Milli Mücadele'de Kars*, s.12.

²⁵¹ *ATASE Arşivi*, K.N.90, G.N.72, B.N.72-1.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
CENÜBİ GARBİ KAFKAS HÜKÜMETİ'NİN YIKILMASINDAN BÜYÜK
MİLLET MECLİSİ'NE KATILINCAYA KADAR FAHRETTİN BEY'İN
FAALİYETLERİ

I-HÜKÜMETİN YIKILMASI ÜZERİNE FAHRETTİN BEY'İN TAVRI

A-Fahrettin Bey'in Hükümetin Yıkılışını Öğrenmesi

Fahrettin Bey, hükümetin yıkıldığı sıralarda, İngilizlerin telefon ve telgraf bağlantılarını kesmesi nedeniyle¹, hükümetin yıkıldığından henüz haberdar değildi.

Kendisi, Erzurum'daki faaliyetlerine normal bir şekilde devam ediyor, yayınlanacak olan “intibahname”nin basım işleriyle uğraşüyor, her sabah gittiği Erzurum'da bulunan Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin² Reisi Hoca Raif Efendi ve cemiyetin katibi Dursunbeyzade Cevat Bey'le³ görüşüyor, akşamları ise; Albayrak Gazetesi'nin sahibi Süleyman Necati, kardeşi Mithat Bey ve gazetenin Yazı İşleri Müdürü İsmail Beylerle bir araya geliyordu⁴.

Bu arada Fahrettin Bey'in İstanbul'daki murahhaslarla da teması devam etmekteydi. Hatırlanacağı gibi kendisi, Yüzbaşı Adil Bey vasıtasıyla, murahhaslara 1.200 lira para göndermişti. 17 Nisan sabahı Erzurum'daki postahaneye giden Fahrettin Bey⁵, gönderdiği paradan Adil ve Asaf Beyleri şu şekilde haberdar ediyordu:

¹ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.124.

² Bu cemiyet; Mondros Mütarekesi'nden sonra Vilâyet-i Sitte'nin (Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Elazığ, Diyarbakır) Ermenilere verileceğinin anlaşılması üzerine, Beyrut Eski Valisi İsmail Hakkı, Hicaz Eski Valisi Mahmud Nedim, Bayezid Mebusu (Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda) Şefik, Diyarbakır Mebusları Zülfü ve Fevzi, Sivas Mebusu Rasim, Süleyman Nazif Beyler ile Hoca Raif Efendi'nin bir araya gelmesiyle 2 Aralık 1918'de “Vilâyet-i Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti” adıyla açılmıştır. Cemiyetin amacı; doğu vilayetlerinin her açıdan Türk bölgeleri olduğunu çeşitli şekillerde ispatlamak ve Ermenilerin haksız isteklerini bertaraf etmektir. (SELVİ, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.50-53.) Cemiyetin bir şubesi de 6 Mart 1919'da Erzurum'da açılmıştı. (DURSUNOĞLU, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.34.)

³ Dursunbeyzade Cevat Bey'in yaşamı ve faaliyetleri hakkında detaylı bilgi için Bkz. Tolga BAŞAK, *Milli Mücadele Günlerinde Cevat Dursunoğlu*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 2000.

⁴ ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.243.

⁵ KIRZIOĞLU, *Milli Mücadele'de Kars*, s.51.

“Dersaadet’te Beyoğlu Otel Emperyal Numro:10’da

Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Cumhuriyyesi Murahhasları

Ali ve Asaf Beğlere

Adil Beğ’le 1.200 lira gönderilmiştir. Masarifi rahiyyesi badettenzil mütebakisini alınız. Para geldiğinde gönderilecektir. Mumaileyhe verilen vesikalara istinaden teşriki mesainiz için itimadname verilmiştir. Sizin ve kongrenin müzakeresine tabi tutularak orada çalışmasına lüzum görülmez ise Kars’a izam edersiniz. Hemşizade Cemal ve Temur Paşalar ve Server Beğ Batum tarıkıyla hareket edeceklerdir. Millet, vatan gece gündüz hizmeti ciddiyeinizi beklemekte olduğu ve ahvalden daima sıkı bir surette malumatdar etmenizi temenni ve hükümet tarafından muvaffakiyetinizi diler ve selamlarımızı takdimle kesbi şeref eylerim.

17 Nisan 335

Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Cumhuriyyesi

Hariciye Nazırı Fahrettin”⁶.

Daha önceden metnini verdiğimiz “intibahname”nin basılması işi de bugün bitmişti. Ancak, 17 Nisan 1919 günü, Fahrettin Bey için Kars’tan kötü haberlerin geldiği bir gündü. Fahrettin Bey, 13 Nisan 1919 günü hükümetin yıkıldığını, Sarıkamış Kaymakamı Bekir Sıtkı Bey’den aldığı alttaki üç telefon yazısıyla 17 Nisan’da öğleden sonra öğreniyordu⁷:

“Numro

Gayet Aceledir

Zek

Bila

17.4.35

Erzurum’da Onbeşinci Kolordu Erkanı Harbiye Riyaseti Vasıtasıyla

Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Hariciye Nazırı Fahreddin Beğ’e

⁶ *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.55, B.N.55-4.

⁷ Fahrettin Bey, hatırasında hükümetin yıkılma haberini almasını şöyle anlatıyor: “...Bir gece Rüştü Paşa beni çağırdı... Önüme sarı bir kağıt attı. Bu kağıt bir bildiri idi.” (ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.249.) Fahrettin Bey’in burada bahsettiği bildiri, daha önce metnini verdiğimiz General Thompson imzalı hükümetin yıkılmasının ardından uçaklarla dağıtılan bildiridir. Bkz. ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.249. Fahrettin Bey’in hükümetin yıkılması haberini ilk olarak; Rüştü Bey’le görüşmesinden sonra mı veya Bekir Bey’in telefon yazılarıyla mı öğrendiği tarafımızdan tam olarak anlaşılamamıştır. Fakat biz bu iki hadiseyi de burada birlikte vermeyi uygun gördük.

- 1- Şimdi Zek Karyesi'ne gelip, aldığım malumata nazaran, hükümetimizden altı adam derdest edilmiştir.
- 2- Kimler olduğu malum değildir.
- 3- Benim için Sarıkamış'a gitmek gayrimümkün olduğunu haber alıp, Kağızman veya Oltu tarikiyle şimdi Kars'a hareket etmek üzereyim.
- 4- Tarafımdan ahvalatın neticesi bildirilinceye kadar oradan hareket etmeyiniz efendim.
- 5- Bu telefonu aldığınızı Üçüncü Avcı Taburu Kumandanlığı'na cevaben gönderiniz.

Bekir Sıdkı"⁸.

Bekir Bey, Bardız'ın Zek Köyü'nden, Bardız Merkeze ulaşır ve buradan hükümetin yıkılmasıyla ilgili aldığı diğer haberleri Fahrettin Bey'e ulaştırmaya devam eder:

"Bih

Numro:2

Gayet Acele mühimdir

Pardus (Bardız)

17/4/45

Erzurum'da Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti

Hariciye Nazırı Fahreddin Beğ'e

- 1- Şimdi burada aldığım malumat bervech-i zirdir:
- 2- 13/4/335'de Kars'a iki bin kadar Hind askeri gelip hükümeti elde etmek için hemen şehrin her yerini inzibat altına alıp Hükümet Sarayı'yla Parlamento ve diğer mevkileri hücumla girip memurimizin en dirayetlilerinden on dört adamı derdest ederek numaileyhimin altısını hemen Tiflis'e mahfuzen göndermişlerdir.
- 3- Diğer sekiz efendi Kars'da mahfuzdurlar.
- 4- Gönderilen efendilerin ikisi Rum Vafyadis ile Çamuşof Efendiler olup diğerlerinin kimler oldukları buraca esamici meçhuldür.
- 5- Müsademedede dört kişi bizden, bir nefer İngilizlerden telefıyat vardır.

⁸ TİTE Arşivi, K.N.76, G.N.28, B.N.28-2.

- 6- İngilizler tarafından birçok eslihamız alınıp ve henüz silah alınması devam ediyor.
- 7- Ahvalatın neticesini bendenizden almayınca bu tarafa hareket etmemenizi rica ederim efendim.

Bekir Sıdkı”⁹.

Saatler ilerledikçe, Bekir Bey, Kars’tan konuyla ilgili olarak daha detaylı bilgiler almaya başlar ve bunları da aynı gün içerisinde Fahrettin Bey’e iletir. Bu hususta Bekir Bey’in üçüncü telefon yazısı ise şöyleydi:

“Alan: Erzurum’da Cevdet

Yazan:Hasankale’de Salih

Numro

Hasankale

17/4/335

Kars Hariciye Nazırı Fahreddin Beğ’e

- 1- Şimdi Kars’tan aldığım malumat bervechi atidir.
- 2- İngilizler tarafından bittevkif Tiflis’e sevk edilenler: İbrahim, Hasan Han, Aziz, Ali Rıza ve Jandarma Kumandanı Mehmed Beğlerdir.
- 3- Diğer memurinden dahi esamisi meçhul 25 kişi nerede oldukları malum değildir.
- 4- Müsademede jandarmadan dört kişi şehid ve mecruh vardır.
- 5- İngilizlerin tahtı idaresinde 6 islamlardan, bir Rum, bir malakan intihab edilmiştir.
- 6- Kars’a Ermeni milletinden birkaç kişi gelmiş ve peyderpey gelmektedirler.
- 7- Kars’a birçok miktarda mühimmatı harbiye girmiştir.
- 8- İngiliz Kumandanı şehir dahilinde otomobillerle gezerek ahaliye “-Hiç korkmayınız. Sizin için korku yoktur. İaşeniz olsun tohumluk, zahire ve suveri saireden olan ihtiyaçlarınızı tamamen tesviye edeceğiz” gibi birtakım iğfal edecek laflar söylemiştir. Velhasıl hükümetimizde emniyetli bir kimse kalmadığından gönderdiğiniz evrakları kimseye vermemek mecburiyetindeyim.

⁹ *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.25, B.N.25-1.

9- Ahvalın neticesi bilinmedikçe bu tarafa hareket etmemenizi rica ve istirham ederim.

10- Ahvalın daha doğrusunu 4'ncü numroda bildireceğim.

11- Alınmıştır 19 Minh Saat 12,55

Bekir Sıdkı"¹⁰.

B-Fahrettin Bey'in Hükümetin Yıkılışına Gösterdiği Tepkiler ve İstanbul'daki Hükümet Murahhaslarıyla Temasları

Bu haberleri alan Fahrettin Bey, aynı gün içerisinde olayı, İstanbul'da bulunan İtilaf Devletleri nezdinde protesto etmiş, arkadaşlarının serbest bırakılarak oluşan bu gayri hukuki durumun düzeltilmesini istemiştir. Fahrettin Bey'in İstanbul'da bulunan İtilaf Devletleri temsilcilerine gönderdiği protesto telgrafi şu satırlardan oluşuyordu:

"İstanbul'da İngiltere Mümessili Siyasisi'ne

Suretleri Amerika, Fransa, İtalya Mümessili Siyasileri'ne

Kars'ta teşekkül eden Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti'nin İngiliz Kuvve-i İşgalıyesi tarafından işgali esnasında hükümet heyetinden İbrahim ve rüfekası götürülerek İstanbul'da tevkif edilmişlerdir¹¹. Ahalinin intihabiyle bir vazife-i vataniyyeyi kabul eylemiş bulunmalarının cürum addedilemeyeceği ve evvelce vücuda getirilmiş olan vaziyetin Düveli Fahime-i İtilafıyye tarafından ilan edilen esasatı hukukiyyeye istinaden meydana gelmiş olduğu cihetle, mumaileyhimin temadi mevkufiyyetleri Devleti Metbualarının derkâr olan şime-i adalet ve insaniyeti ile kabili telif olamayacağı şüphesizdir. Binaenaleyh iade-i hürriyetleriyle, şimdiki vaziyeti gayri hukukiyyenin ıslah ve tamirine delaleti asilanelerini istirham eyleriz.

Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti

17 Nisan 335

Parlamento Azasından

Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti

Maksud Ağazade Hüseyin Ağa

Cumhuriyesi Hariciye Nazırı

Fahreddin"¹².

¹⁰ *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.29, B.N.29-1.

¹¹ Gümrü üzerinden Tiflis'e götürülen hükümet üyeleri, buradan Batum'a sevk edilmiş, Batum'dan ise daha önce belirttiğimiz gibi, 15 Nisan 1919'da alınarak İstanbul'a doğru yola çıkartılmışlardır. Demek ki, Fahrettin Bey, bu durumu da öğrenmişti. Bkz. *MAMİLOĞLU*, s.6.

¹² *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.10, B.N.10-1; ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.252-253.

Fahrettin Bey, yapılan bu haksızlığı bir türlü içine sindiremiyordu. Aynı gün içerisinde İtilaf Devletleri temsilcilerine bir telgraf daha çekti. Hükümetin kısaca kuruluş öyküsünü, bu kuruluştaki dayanan hukuki esasları, hükümetin kurulmasından sonra Elviye-i Selâse’de meydana gelen huzur ortamını bu telgrafta anlatan Fahrettin Bey, telgrafın tamamında ise şöyle diyordu:

“İstanbul’da Makamı Sadareti Uzma’ya

Suretleri: Amiral Galtrop ve Amerika, Fransa, İtalya Mümessili Siyasilere Huzuru Asilaneleri’ne

Osmanlı Ordusu’nun taarruzu üzerine ricat eden Ermeni çeteleri aramızda ufak bir sebebi bürudet olmadığı halde Kars ve havalisi Ahali-i İslamiyesi’ni katliam eylemiş olduklarından Hükümet-i Osmaniye’nin Elviye-i Selâse’den çekilmesi üzerine hamisiz ve kat-ü ifnaya maruz kaldıklarını gören biz Kars (Ahalisi-Çizik), Ardahan, Kağızman, Oltu ahalisi İtilaf Düveli Fahmanesi’nin kabul ve ilan eylemiş olduğu Wilson Prensipleri’ne istinaden ve intihabı ahali ile bir hükümeti muvakkata tesis ile muhafaza-i asayiş ve intizama hasrı mesai ettik. Sulh Konferansı’nın müzakeratı uzadığından ve komşularımız tarafından mütemadi taarruzlara maruz kaldığımızdan ictima eden Parlamento, Hükümeti Muvakkata’nın bir Hükümeti Daime’ye tahviline karar verdi ve bugüne kadar ahali arasında kavi bir hissi uhuvvet ve asayiş teminine muvaffak olduk.

Ahalinin arzu ve iradesinden doğan ve bugün beşeriyeti idare eden ali düsturlara muvafık (olan-çizik) olarak teşekkül eden hükümetimizi bu kere Kafkasya İngiliz Kuvve-i İşgaliyesi Kumandanı General Tomson Cenabları (Boşluk) tarihinde cebren ele almış ve hükümet azasından bazılarını tevkif ile hükümeti ilga ettiğini ilan eylemiştir. Yirminci Asrın hukuk esaslarına nazaran sekenesinin arzu ve irade-i umumiyesiyle teşekkül eden bir şekli idarenin tahvili, ilgası yine o irade-i umumiyenin taalluku ile sedd mümkün ve meşru olacağı ve bu hususta kuvvetin bir hak tevliid edemeyeceği bedihi ve bu esasatı aliyeye mugayir ahvali hükümeti fahime-i metbualarının da tasvib etmeyeceği şüphesiz addedildiğinden Kuvve-i İşgaliye tarafından ihdas edilen bu gayri hukuki ve gayri tabi vaziyetin ıslahını ve mukadderatımızın cebrü silahla değil hak ve

adaletle tayin ve tesbitini hükümeti matbuai fahimenalarının hissi adalet ve insaniyetden intizar ve istirham ettiğimizizin (boşluk) iblağına delaleti asılanelerini istirham eyleriz

17 Nisan 1335

Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti
Cumhuriyyesi Hariciye Nazırı
Fahredden”¹³.

Fahrettin Bey, hükümetin yıkılmasını bu şekilde gereken yerler nezdinde protesto ederken aynı gün, İstanbul’daki murahhaslardan biri olan Behçet Bey’den bir telgraf alır. Hatırlanacağı üzere, Fahrettin Bey, İstanbul’daki murahhaslar Ali ve Asaf Beylere gönderdiği 11 Nisan 1919 tarihli telgrafında, kendilerinden Behçet Bey’i görevinden istifa ettirmelerini istemişti. Fahrettin Bey’in verdiği bu kararın sebebini anlayamayan Behçet Bey, kendisinden şu şekilde izahat istiyordu:

“Erzurum Vilayeti vasıtasıyla Erzurum’da Cenûbi Garbi Kafkas Hariciye Nazırı
Fahredden, Parlamento Azasından Hasan Beğ Efendilere

Telgrafınızı görmedim. İşittiğıme nazaran istifam taleb buyurulmuş, esbabını anlayamadım. Böyle nazik zamanlarda ittihat ve ittifak elzemdir. Bütün mevcudiyetimle vatanıma hizmet etmek isterim. İzahatı ihsan buyurulmasını beklerim.

Birinci Vakıf Hanı’nda
Ardahanlı Behçet”¹⁴.

Fahrettin Bey’in telgraf trafiğı yoğun bir şekilde devam ediyordu. 2 gün sonra İstanbul’daki murahhaslara para göndermek için görevlendirdiğı Adil Bey’den de bir telgraf aldı. Adil Bey Erzurum’dan ayrıldıktan sonra Trabzon’a ulaşmıştı. Oradan İstanbul’a geçeceğini şu sözlerle belirtiyordu:

“Erzurum Belediye Reisi vasıtasıyla Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Hariciye
Nazırı Fahreddin Beğ’e

Muvaffakiyeti tebşiratınıza teşekkür ederim. Yarın Gülcemal ile hareket edeceğim, hürmetle.

19/4/335

Murahhas Adil”¹⁵.

¹³ *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.11, B.N.11-1.

¹⁴ *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.43, B.N.43.

¹⁵ *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.40, B.N.40.

Bu arada Fahrettin Bey'in yukarıda metinlerini verdiğimiz, İtilaf Devletleri'ne çektiği protesto telgraflarının ardından İstanbul'da bulunan İtilaf Devletleri'nin temsilcileri Sadrazam Damat Ferit Paşa'yı sıkıştırırlar ve bunun üzerine Damat Ferit, Erzurum Valisi'ne¹⁶ gönderdiği telgrafta; Fahrettin Bey'in hemen tutuklanarak Trabzon'daki İngiliz torpidosuna teslim edilmesini ister¹⁷.

Bu telgraftan ilk önce haberi olmayan Fahrettin Bey, durumdan haberdar olan III.Tümen Komutanı Halit Bey'in Erzurum'a gelip, kendisini konu hakkında bilgilendirmesiyle telgrafi öğrenir. Halit Bey aynı zamanda, Fahrettin Bey'i Tortum'da bulunan karargahına¹⁸ götürmeye karar vermiştir¹⁹.

Fahrettin Bey, Erzurum'dan ayrılmadan önce durum hakkında İstanbul'daki murahhaslar Ali ve Asaf Beyleri de bilgilendirmek ve Trabzon'da bulunan Adil Bey'in pek yakın zamanda İstanbul'a ulaşacağını belirtmek için kendilerine şu telgrafi çeker:

“Dersaadet'te Beyoğlu'nda Otel Emperyal'de 10 Numroda Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Cumhuriyyesi Murahhasları Ali ve Asaf Beğlere

Muhterem Kardaşlar

Bir haftadan beri memleketimizde zuhura gelen vukuatı telgrafla işar ediyordum. Oraca ciddi teşebbüste bulununuz. İstanbul'daki Düvel-i İtilafiye Murahhasları'na dahi Sadareti Uzma vasıtasıyla protestoname keşide kılınmıştı. Siz gider iken Ermeni Fecai hakkında kaleme alınan notların tabını tenbih etmiş idim. Eğer tabettirdiniz ise mikdarı kâfi nüshalarından gönderiniz. Şayed tab olunmadı ise Dersaadet'te Vilâyât-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti'ne götürerek tabını temin buyurunuz ve birkaç nüshasını dahi gönderiniz.

Trabzon'dan Adil Beğ'den aldığımız telgrafnamelere nazaran bugün hareket etmiş olacak. Üç güne kadar oraya vasil olur. Ben yarın buradan hareket edeceğim.

¹⁶ O dönemlerde, Erzurum Valiliği'nde Ahmet Münir Bey bulunuyordu. Kendisinin Milli Mücadele taraftarı olması nedeniyle İstanbul Hükümeti ile arası iyi değildi. Bu münasebetle Damat Ferit'in bu emrini yerine getirmekte pek de istekli olmadığı anlaşılıyor. Bkz. Enver KONUKÇU, *Mustafa Kemal ATATÜRK Döneminde Erzurum*, Erzurum, 1999, s.100.

¹⁷ ERDOĞAN, *Türk Elleri...*, s.257.

¹⁸ Gürsoy SOLMAZ, *Deli Halid Paşa*, Ankara, 1996, s.40.

¹⁹ ERDOĞAN, *Türk Elleri...*, s.257.

Badema namımıza göndereceğiniz her nevi evrak ve gazete vesaireyi Erzurum'da murahhas tayin ettiğimiz Ulya Mahallesi'nde Vilâyât-ı Şarkîye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti azasından Dava Vekili Hüseyin Avni Ulaş Bey vasıtasıyla gönderiniz. Muhaberemizi bu suretle tesis etmiş oluruz. Baki devamı afiyetinizi dilerim, efendim.

19 Nisan 335

Hariciye Nazır Fahreddin"²⁰.

Fahrettin Bey, bu telgrafın altına şu notu da eklemiştir: "Adil Beğ'le 1200 lira gönderilmiştir. Mumaileyh masarifi rahiyesi defterini gösterecektir. Mütebakisini alır ve işar edersiniz"²¹.

Fahrettin Bey, 19 Nisan 1919 tarihli bu telgrafında her ne kadar "-Yarın buradan (Erzurum'dan) hareket edeceğim" demişse de, 20 Nisan günü kendisi hâlâ Erzurum'dadır. Fahrettin Bey daha önce metnini verdiğimiz intibahnamenin basım masrafı olan 1.420 kuruşu Erzurum'da bulunan Türk Basımevi Müdürlüğü'ne 20 Nisan'da ödemiştir²². Ayrıca, Fahrettin Bey, aşağıda metinleri vereceğimiz telgrafları yine 20 Nisan'da Erzurum'dan göndermiştir.

Bu arada, hükümetin yıkılmasından sonra, Gürcüler 19 Nisan 1919'da ileri harekâtlarına başlamışlardı. 20 Nisan'da Ardahan, Göle ve Çıldır'ı işgal eden Gürcüler, bu ilerleyiş sırasında Türklere karşı yoğun bir şekilde katliam hareketlerine de girişmişlerdi²³. Bu hadiseler üzerine Türkler paniğe kapılmış, silahsız olan halk, Kars ve havalisinden ayrılarak batıya doğru göç etmeye başlamıştı²⁴.

Gelişen tüm bu hadiseleri öğrenen Fahrettin Bey, 20 Nisan günü, İstanbul'daki İngiliz Temsilcisi Amiral Calthorpe'a, diğer suretlerini de Amerika, Fransa ve İtalya temsilcilerine gönderilmek üzere şu telgrafi gönderdi:

²⁰ *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.54, B.N.54-1.

²¹ *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.54, B.N.54-1.

²² *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.11, B.N.11.

²³ GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi...*, s.172. Gürcüler daha önce de, Mondros Mütarekesi'nin 11. Maddesi gereği, Türk Ordusu'nun Ahıska, Ahılkelek, Gümrü ve sonra bütün Elviye-i Selâse'den çekilmesi üzerine bu toprakları işgal etmişler ve bu bölgelerdeki Türk halkına zulüm yapmışlardı. (DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.137.)

²⁴ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.157-158.

“Dersaadet’te:

Amiral Galthorp Cenabları’na Suretleri Amerika, Fransız, İtalyan Mümessili Siyasileri’ne, Makamı Sadareti Uzma’ya

20/4/335 (1919)

İngiliz Kuvve-i İşgaliyesi’nin hükümetimize vaziyet eylediğini evvelki telgrafımda arz ile bundan tevellüd eden muhazıra işaret eylemişdim. Vukuat tahmini acizanemi teyit etmekte gecikmedi. Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti azaları tevkif edildikten (sonra-çizik) ve Kuvve-i İşgaliye Kumandanı’nın emrine teban ahali silahlarını teslim ettikten sonra Gürcü Kuvvetleri Elviye-i Selâse hududunu tekrar tecavüz ederek ahali-i islamiyeyi kadın, erkek, çoluk, çocuk, tanımaksızın katliam ede ede bugün Ardahan’a takarrüb ettiler. Yarına kadar Ardahan’ın da zabt-ü imha edileceği kuvvetle zannedilmektedir²⁵. Bu sebeple müdhiş bir muhaceret ve hercû merc de başlamıştır.

Masum kanının daha fazla dökülmemesi ve hayatımızın muhafazası için iktiza eden seri ve kati teşebbüs ve tedabirin ittihazını küçük milletlerin muahfaza-i hukukunu deruhte buyurmuş olan Hükümeti Matbuai Fahimeleri’nden istirham eder ve garbın büyük ve ali nazarları önünde katl-ü imha edilmemekliğimize müsaade olunmayacağı kanaati rasihasını tekrar izhar eylerim.

Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti

Cumhuriyyesi Hariciye Nazırı Fahreddin”²⁶.

Fahrettin Bey, yine bu telgrafa ekli olarak, Ali, Asaf ve Cemil Beylere de bir telgraf göndermiş, kendilerini yukarıda metnini verdiğimiz telgraftan haberdar ederek onların da gereken işleri yapmalarını şu şekilde istemiştir:

"Dersaadet'te Murahhaslara: Ali, Asaf, Cemil Beğlere

Gürcülerin hududumuzu tecavüz ederek katliam yapa yapa Ardahan'a yaklaşmış olduklarını ve Ardahan'ın yarına kadar zabt ve imha edileceğini ve bu sebeple müdhiş

²⁵ Demek ki, Fahrettin Bey, telgrafi çektiği sıralarda Ardahan’ın Gürcüler tarafından işgal edildiğinden henüz haberdar değildi. Zira daha önce belirttiğimiz gibi, telgrafın çekildiği gün olan 20 Nisan 1919’da Ardahan Gürcüler tarafından işgal edilmişti. Bkz. GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi...*, s.172.

²⁶ *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.11, B.N.11-1.

bir muhaceret başlamış olduğunu Düvel-i Muazzama Mümessillerine ilaveten yazdım. Siz de takibat ve teşebbüsâtı lazımede bulununuz. Yarın gidiyorum. Telgrafınızı Erzurum'da murahhasımız Dava Vekili Hüseyin Avni Efendi vasıtasıyla yazınız. Ermenilerin hakkımızda reva gördükleri fecayii havi yazmış olduğum vesaiki, Vilâyât-ı Şarkıyye Cemiyeti vasıtasıyla tab ettiriniz.

Hariciye Nazırı

Fahredddin"²⁷.

Fahrettin Bey, o gün içerisinde Ali ve Asaf Beylere bir telgraf daha gönderdi. Bu telgrafında da Ermeni Mezalimiyle ilgili notları tab ettirmelerini murahhaslardan ısrarla isteyen Fahrettin Bey, yine bu telgrafta da Erzurum'dan ayrılacağını ifade etmiş ve Adil Bey'in Trabzon'dan Erzurum'a hareket ettiğini bildirmiştir²⁸.

Bu arada, Albayrak Gazetesi, hükümetin yıkılmasıyla ilgili olarak Fahrettin Bey'le bir mülakat gerçekleştirmişti. Yapılan bu mülakat 22 Nisan 1919 tarihli Albayrak Gazetesi'nde yayınlanmıştır. Gazetede çıkan yazı ise şu şekildeydi:

"Muhit Haberleri: 1- Esefle haber aldığımıza göre Kafkas İngiliz Kuvve-i İşgaliyyesi, Kars'ta Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti'ni basarak, hükümet azalarını tevkif ve hükümete vaziyed eylemiştir. Bu miyanda bir İngiliz neferi telef ve dört islam şehid olmuştur.

Meselenin hukuki ve tabii esaslarla olan zıddiyeti bu hususta tahkikat yapmak lüzumunu göstermiş olduğundan muharririmizi burada bulunan hükümeti müşarünileyha Hariciye Nazırı Fahreddin Beğ'in nezdine göndererek istizahi keyfiyyet eyledik.

Fahreddin Beğ, kendilerine has olan samimiyetle muharririmize aşağıdaki izahatı vermişlerdir:

İngilizler birkaç bin asker getirerek 13 Nisan sene 35'te (1919) ansızın Şûrâyı Milli binasını basarak hükümet azalarını tevkif etmişlerdir. Hükümet Reisi İbrahim Beğ'le biraderleri Hasan ve Aziz Beğler ve Jandarma Kumandanı Mehmed Beğ'i Tiflis'e

²⁷ *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.11, B.N.11-1.

²⁸ *TİTE Arşivi*, K.N.55, G.N.55, B.N.55.

nakle lüzum görmüşlerdir. Kuvve-i İşgaliye Kumandanı General Tomson bu suretle neşrettiği beyannamede, hükümete vaziyet ettiklerini ve her ferdi yerlerine göndereceğini ve Şûrâ'nın ahali arasında iyi geçinilsin için icab eden tesiri, vücuda getiremediğini ve Kaymakam Preston riyasetinde yeni bir heyet teşkil ettiğini ve silahlarını on gün zarfında teslim etmeleri lüzumunu emrediyor.

Malumunuzdur hükümetimiz, Elviye-i Selâse ahalisinin iradei umumiyesiyle teşekkül etmiştir. Bugün bütün dünyaca kabul edilmiş olan hukuki esaslara nazaran hükümetimiz tabii ve meşru bir surette vücuda gelmiştir. Binaenaleyh kuvvei askeriye ile hükümeti zabt etmek, hakka karşı silah çekmek demektir. Arzu ve iradei umumiyeyle silahla ezmek, mahveylemek kurunivustai bir tagallüb ve tecebbüddür. Her milletin kendi mukadderatını temin etmesi hakkını teyid ve küçük milletlerin hukukunu temin etmek davasını yükselten Düveli İtilafiyye'nin seramedlerinden bulunan İngiliz Hükümeti'nin böyle bir hareketi nasıl kabul ettiğini tayinde mütehayyirim. Şurasını hassaten Türkiye efkârı umumiyyesine arz etmek isterim ki; bir taraftan milislerin, jandarmaların silahlarını toplarken, diğer taraftan Kars'a külliyetli mühimmatı harbiyye depo etmeye ve müslümanların dünkü katilleri olan Ermenileri celbetmeğe başlamışlardır. Garibdir ki hak, adalet denilen şeyler, Müslümanlara gelince hâlâ mahiyetini değiştirmekte berdevam bulunuyor.

İngilizlerin bir iki asırdan beri şarkta takip ettiği istila siyaseti yani, -Tefrika düşür, sonra zabtet düsturu Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti hakkında da tatbik edilmek istenmiş, para ve işgal ile hükümetin aleyhinde bir iki şahıstan bir müracaatname alınmıştır²⁹. Burnunun önünü bile göremeyecek derecede kör ve milli vicdanı teessüs etmemiş adam, her memlekette bulunabilir. Bunların sözleri hiçbir zaman milli bir kıymeti haiz olamaz. Bu cihet bütün dünyaca müsellemdir. Hal böyle iken, İngilizlerin böyle bir teşebbüse kıyam etmiş olmaları, kendilerinin de bu hareketlerinin gayri meşruiyetini teslim ettiklerini göstermektedir.

²⁹ Fahrettin Bey'in burada bahsettiği kişiler; daha önce İngilizlerle işbirliği yaptıklarını belirttiğimiz Gaskanlı Aşireti'ne mensup; Davo Bey ile Eyüp Paşa olup, diğerleri de; Kuzgunlu Mustafa Ağa'nın oğlu Tosun ve Kağızman'ın Karakale Köyü'nden Hasan Bey'dir. Bkz. KIRZIOĞLU, *Milli Mücadele'de Kars*, s.64.

Beşi tecavüz etmeyen vatansızların imzalarını yüztutamağı saymayı, İngilizlerin müsellemler olan ciddiyet ve vakarlarıyla mütenasib görmek istemiyorum. Şayanı dikkattir ki, hükümetimiz teşekkül edeliden beri ahalinin hoşnudsuzluğunu mucib en ufak bir münasebetsizlik, adaletsizlik zuhur etmemiş ve Elviye-i Selâse hayatında şimdiye kadar görülmemiş bir uhuvvet ve vahdeti hiss-ü emel husule gelmiş olduğu halde Ceneral Cenabları, bunu makus bir şekilde tevile kıyam eylemişlerdir.

Farzedelim ki, hükümet heyeti matlub hizmeti ifa edemedi de onun için darbe-i hükümet imkanına ve azalarının tevkifine lüzum gördüler. Acaba milletin müntahabı olan parlamento azalarından yirmi beş zat hangi sebebe binaen tevkif ve tebid edilmişlerdir? İşte burası, halli müşkil ve hüsniniyete zıt bir vaziyet ihdas ediyor. Ceneral Cenabları, kendi kendilerine Kaimakam Preston'un riyaseti altında bir hükümet tesis etmek istemiştir ki, bu heyetin ne dereceye kadar meşru olabileceği cayı sual değil midir? Bugün hakikat olan bir cihet vardır ki o da İngilizlerin bu darbe ile Wilson Prensipleri'ni hiç menzilesine indirmeleridir"³⁰.

Görüldüğü üzere Fahrettin Bey, İngilizlerin haksız tutumlarını son derece güzel ifadelerle ortaya koymuş, yapılan haksızlığı Albayrak Gazetesi aracılığıyla da bir kez daha dile getirmiştir.

Diğer yandan Fahrettin Bey, 22 Nisan 1919 tarihinden sonra Erzurum'dan ayrılmış, III.Tümen Komutanı Halit Bey ile birlikte Tortum'a hareket etmiştir. Fahrettin Bey, Erzurum'dan ayrılmadan önce, vekil tayin ettiği Hüseyin Avni Bey'den, İstanbul ile Kars'tan gelecek telgrafların da kendisine gönderilmesini istemiştir"³¹.

Bu telgraflardan ilki 23 Nisan 1919'da Behcet Bey tarafından gönderilmişti. Behcet Bey, vatan hizmetinde çalışmayı ısrarla istediği telgrafında şöyle diyordu:

"Erzurum'a Dava Vekili Hüseyin Avni Beğ vasıtasıyla Fahreddin Beğ'e

Murahhasalarınızın menafii şahsiyeden başka düşüncelerinin olmadığına mateessüf kaniim. Zamanı fevt edilirse mamafih vereceğiniz talimat dairesinde çalışmak, vazife-i vataniye telakki eylerim.

Behcet"³².

³⁰ KIRZIOĞLU, *Milli Mücadele'de Kars*, s.63-65.

³¹ ERDOĞAN, *Türk Elleri...*, s.258.

³² *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.43, B.N.43-2.

İstanbul'daki murahhasların Erzurum'a gönderdikleri telgraflar devam etmekteydi. 1 Mayıs 1919 tarihinde Ali Bey de bir telgraf gönderdi. Telgrafta şunlar yazılıydı:

"Erzurum'da Davavekili Hüseyin Avni Bey vasıtasıyla Fahreddin Efendi'ye

Adil Efendi geldi. 15 Nisan tarihli telgrafınıza verdiğimiz muhik cevap üzerine hiddet ederek, birçok kimseler huzurunda, canıma kasdetmeğe cüret etti. Sizden aldığı paraları³³ vermiyor. Böyle değersiz ademleri işe karıştırmak, yapılacak işi de bozmak demektir. İtimada katiyyen layık olmayan bu ademden itimadnamenin ve dolandırdığı paranın istirdadiyle bana verilmesini telgrafla İstanbul Muhafızlığı'na yaz, bana bildir. İngiltere Devleti Fahımanesi'nin himaye ve sahabetini kabul ediyor ve Behçet Beğ'le şimdiye kadar olduğu gibi, birlikte çalışmak menafii siyasiyye ve idame-i mevcudiyetimiz için elzemdir. Adil'in ve başkalarının Behçet Beğ aleyhindeki tezviratları, mahzi kizbdır. Mumaileyhin telgrafına cevap vererek, murahhaslığını teyid ve kendisini tatyib ediniz. Ve bu telgrafın cevabını, İstanbul Ayazma Mahallesi'nde 111 Numrolu haneye bildiriniz.

Ali"³⁴.

Telgrafta da açıkça belirtildiği gibi Adil Bey, parayı vermemekle kalmamış, İngiliz yanlısı bir siyaset de takip etmeye başlamıştır: Fahrettin Bey'in, Behçet Bey'i neden görevinden istifa ettirmek istediğini de yine bu telgraftan anlıyoruz. Demek ki Adil Bey, Erzurum'da Fahrettin Bey'le görüştüğü dönemlerde, Behçet Bey hakkında olumsuz fikirler ileri sürüyordu. Bu bilgiler Hüseyin Avni Bey vasıtasıyla Fahrettin Bey'e 5 Mayıs'ta iletilecektir³⁵.

³³ Fahrettin Bey'in İstanbul'daki murahhaslara teslim edilmek üzere Adil Bey'e verdiği 1.200 lirayı kast ediyor. Bkz. KIRZIOĞLU, *Milli Mücadele'de Kars*, s.66.

³⁴ KIRZIOĞLU, *Milli Mücadele'de Kars*, s.66-67.

³⁵ *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.48, B.N.48-2.

C-Fahrettin Bey'in Sınır Bölgesindeki Faaliyetleri ve İstanbul'da Tutuklu Bulunan Hükümet Üyeleriyle Temasları

Fahrettin Bey'i, Tortum'daki karargahına götürerek koruması altına alan III.Tümen Komutanı Halit Bey, burada Fahrettin Bey'e, Gürcü ve Ermeni ilerleyişinden kaçan, Türklerin göçüne engel olması görevini verdi³⁶. Bu amaçla Oltu taraflarına giden Fahrettin Bey, göçmenlerin ilk kafilesıyla Tuzla Köprüsü'nde karşılaştı. Buradaki Türklere, göç etmemeleri hususunda nasihatlar veren Fahrettin Bey, bu faaliyetlerinden bir sonuç alamadı. Zira; halk, Ermeni ve Gürcü katliamından çekiniyor, göç etmekte ısrar ediyordu³⁷. Bu durum Fahrettin Bey'i oldukça endişelendirmişti. Çünkü; bu göçlerin önlenememesi, Elviye-i Selâse'de Türk nüfusunun azalacağı anlamına geliyordu³⁸.

Tuzla'daki faaliyetlerinin sonuç vermediğini gören Fahrettin Bey, daha sonra Kosor'a geçmiş, burada Halit Bey'le bir telefon görüşmesi yaparak kendisini durumdan haberdar etmiştir. Yine bu görüşmede Fahrettin Bey, hudut üzerinde sıkı bir tertibat alınması ve göçmenlerin Oltu'dan öteye geçmelerine engel olunması yönünde Halit Bey'e tenbihatta bulunmuştur³⁹.

Fahrettin Bey, Kosor'dan sonra Narman'a geçti. Narman'a geldiği sırada, III.Tümen'in Narman'daki hastanesini idare eden Dr. Abidin Bey'le⁴⁰ görüşen Fahrettin Bey, bu görüşmenin ardından Narman'da bir cemiyetin kurulmasına ve gençlerin toplanarak silahlanmalarına karar verir⁴¹. Karar altına alınan bir diğer husus ise, cemiyete beş kişilik bir heyetin idare etmesiydi. Bu idare heyeti; Fahrettin Bey,

³⁶ ERDOĞAN, *Türk Elleri...*, s.258.

³⁷ ERDOĞAN, *Türk Elleri...*, s.258-259.

³⁸ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.158.

³⁹ ERDOĞAN, *Türk Elleri...*, s.259.

⁴⁰ Teşkilatı Mahsusa üyelerinden olan Dr. Abidin Bey, aynı zamanda Osmanlı Ordusu'nda görev yapan bir subaydı. 1914 yılının ortalarından itibaren doğuda görevlendirilerek IX.Ordu'da çalışmaya başladı. Türk Ordusu'nun geri çekilmesinden sonra III.Tümen emrinde göreve başlamıştı. (ÇOKER, *Türk Parlamento Tarihi, III*, s.719-720.) Bu görevleri sırasında birtakım siyasi işlerle de ilgilendi. I.Ardahan Kongresi'ne katılan üyeler arasındaydı. (GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi...*, s.79.)

⁴¹ ERDOĞAN, *Türk Elleri...*, s.259.

Umumiyesi'nden tevdi olunan telgrafnamede (alelacele Kağızman ve Kars'a ademi mahsus gönderilerek bildirilmesi ve haklarında ne muamele edileceğinin meçhul bulunduğu ve nerede olur ise olalım vatan için çalışılacağı ve orada bulunanların da kendi hukuklarının muhafazası için çalışacaklarını ümit ettikleri ve bu telgrafnamenin bir suretini de Erzurum'da bulunan Hariciye Nazırı Fahrettin Bey'e gönderilmesini rica ettikleri) muharrer olmasına nazaran Hariciye Nazırı Fahrettin Bey'in hangi hükümete mensup ve ne sebeple ve ne vakitten beri Erzurum'da bulunmakta ve orada ne suretle ısrar-ı hayat eylemekte olduğunun mevkufin-i mezkurenin Dersaadet'e izamları mumaiylehima Hamdi ve Fahrettin Beylerin malumatları tahtında bulunduğu istidlal edilmekde idi. Telakkiyatta bulunduklarının ve telgrafnamenin son fıkrasındaki efkârın ne gibi bir maksada matuf idüğünün sureti mahremanede tahkikiyle neticenin serian inbası.

Hasan Süleyman

1 Mayıs 335 (1919)

Nazır Namına

Keşfi"⁴⁶.

Erzurum'a bu telgraflar gönderilirken, Fahrettin Bey, Oltu ve Narman taraflarında faaliyetlerine devam ediyordu. Ermeni ve Gürcülerin önünden kaçan Türk göçmenlerinin Oltu Köylerine yerleştirilmesi ile uğraşan Fahrettin Bey, Oltu'da bulunan Şakirzade Ahmet Bey'le de devamlı temasta bulunuyor, Oltu'daki siyasi gelişmelerden haberdar oluyordu⁴⁷.

Bu sıralarda Oltu'daki Şûrâ Hükümeti⁴⁸, Oltu'ya gelen Yüzbaşı Farel tarafından 2 Mayıs 1919'da dağıtılmış, yerine "Oltu Meclisi İdaresi" adıyla yeni bir heyet

⁴⁶ B.O.A., D.N.99, B.N.112.

⁴⁷ ERDOĞAN, *Türk Ellinde...*, s.260.

⁴⁸ Oltu Bölgesi halkı, 1917 yılında Oltu Gizli İslam Komitesi'ni kurmuşlardı. Bu komite, Şubat 1918'de Türk Ordusu'nun Oltu'ya girmesinden sonra görev ve yetkilerini ordumuza devretmişti. Ancak bu komite, Mondros Mütarekesi'nden sonra bu kez de Oltu İslam Terakki Komitesi adıyla yeniden kuruldu. Zira Mütarekenin 11. ve 15. Maddeleriyle, Oltu yine Türk sınırları dışında kalıyordu. Oltu İslam Terakki Komitesi ise Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti'nin kurulmasının ardından; Oltu'yu hükümetin bir şubesi olarak Kars'a bağlamıştı. Ancak 13 Nisan 1919'da İngilizlerin hükümeti dağıtmalarının ardından, komite, Oltu Şûrâ Hükümeti'ni kurmuştur. (Sami ÖNAL, "Oltu Şûrâ Hükümeti ve Oltu'nun Anavatan'la Birleşmesi", *Türk Kültürü*, Sayı:72, Ekim 1968, s.969.)

kurulmuştu⁴⁹. Bu durumu, yeni kurulan meclisin üyelerinden Şakiroğlu Ahmet Bey, ertesi gün yani 3 Mayıs'ta, Fahrettin Bey'e gönderdiği bir yazıyla bildirmişti⁵⁰.

Öte yandan, önceden de belirttiğimiz gibi, İstanbul'da tutuklu bulunan hükümet üyelerinin en önemli sıkıntılarının biri de parasızlıktı. Bugünlerde arkadaşlarının para sıkıntısını gidermek için, elindeki kıt imkanlarla harekete geçen tek kişi Fahrettin Bey idi⁵¹. Fahrettin Bey, bu amaçla, yine Şakiroğlu Ahmet Bey'le temas kurmuş kendisinden para yardımında bulunmasını istemişti. Bu isteğe 5 Mayıs'ta cevap veren Ahmet Bey özetle şöyle diyordu:

“Bu sıra Oltu mal sandığında bir para mevcudumuz yoktur. İbrahim Bey ve refikası için harçlık göndermek fikriyle her ne kadar çalışdık isek de bir yerden tedarikata muvaffak olamadık...”⁵².

Bu olumsuz cevap üzerine, Fahrettin Bey, Eminönü'nde Karakaş Hanı'ndaki Erzurum Ticarethanesi Müdürü Necati Bey vasıtasıyla İbrahim Bey'le temas kurarak⁵³, daha önce İstanbul'daki murahhaslara gönderilen 4.000 lira ile Adil Bey'e verilen 1.200 liranın kendilerinden alınarak hükümet üyeleri arasında paylaştırılmasını istedi⁵⁴.

Fakat bu çaba da bir sonuç vermedi. Zira Ali ve Asaf Beyler, hükümet üyelerinin yanlarına uğramamışlar, hatta Adil Bey, hükümet üyelerini kurtarmak için kendilerinden bin lira da para istemişti⁵⁵. Hükümet murahhasları, kendi aralarında da uyuşmazlığa düşmüşlerdi⁵⁶. Adil Bey, Fahrettin Bey'e gönderdiği telgraflarda; Ali Bey'in paraları alarak vazifeyi terk ettiğini söylerken⁵⁷, Behçet Bey de bir telgraf göndererek; arkadaşlarıyla çalışmasının mümkün olmadığını ifade etmişti⁵⁸.

⁴⁹ Sinever Esin DAYI, “*Oltu İslam Terakki Komitesi Kongresi*”, Geçmişten Geleceği Oltu ve Çevresi Sempozyumu (Oltu, 1-3 Temmuz 1998), s.65.

⁵⁰ *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.26.

⁵¹ KÜÇÜKUĞURLU, *Cihangiroğlu İbrahim Bey*, s.156.

⁵² *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.1, B.N.1-5.

⁵³ KÜÇÜKUĞURLU, *Cihangiroğlu İbrahim Bey*, s.156.

⁵⁴ KÜÇÜKUĞURLU, *Cihangiroğlu İbrahim Bey*, s.157-158.

⁵⁵ *CİHANGİROĞLU*, s.44-45.

⁵⁶ KÜÇÜKUĞURLU, *Cihangiroğlu İbrahim Bey*, s.157.

⁵⁷ *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.44, B.N.44-1.

⁵⁸ *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.41, B.N.41.

Böylece İstanbul'da parasız kalan hükümet üyelerinin, bu sıkıntılı günlerini, İbrahim Bey, Fahrettin Bey'e gönderdiği aşağıdaki telgraflarla şöyle ifade ediyordu:

“Erzurum'daki Fahreddin Beğ'e

Necati Beğ namına keşide etdiğiniz telgrafi aldım. Adil bize para vermek değil, bizden para almak istiyor. Murahhaslarımız bugün yirmi gündür bizim ile görüşmek bile istemiyorlar. Onların adresine bizim için hiçbir şey göndermeyesiniz. Kars'da kalan arkadaşlarımızın ailelerinin işlerini temin edersiniz efendim.

Arapyan Hanı'nda İbrahim.”⁵⁹

“Erzurum'da Cenûbi Garbi Kafkas Hariciye Nazırı Fahreddin Beğ'e

Bugünlerde Malta nam adaya gönderiyorlar⁶⁰. Katiyyen paramız yoktur. Bizi takiben para gönderiniz. Orada kalan arkadaşlarımızın ailelerine yardımda bulununuz. Ve bizim için lazım olan makamlara müracaat ediniz. Ve burada olan murahhaslarımızdan kat-i umur olarak kendi işlerinize bakınız.

İbrahim.”⁶¹

“Erzurum'da Yoncalık Mahallesi'nde Dava Vekili Hüseyin Avni Bey'den Fahreddin Beğ'e

Necati Bey vasıtasıyla telgrafınızı aldım. Birkaç gün mukaddem size telgrafla bildirmişdim. Burada bulunan murahhaslarımızın şimdiye kadar hiçbir teşebbüsatda bulundukları yoktur. Aile teşkilatıyla meşguldürler. Kendi derdinize bakınız. Adil ile görüştüm. Değil para vermek bin lira da istiyor. On ikimiz de sıhhatteyiz. Parasızlık yüzünden zahmet çekmekteyiz. Arkadaşlarımızın ailelerini temin etmeniz mütemennadır.

İbrahim.”⁶²

⁵⁹ *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.1, B.N.1.

⁶⁰ İstanbul'da bulunan hükümet üyelerinin, geleceği de az çok belli olmaya başlamıştı. Hükümet üyelerine, İngilizler tarafından 9 Mayıs 1919'da yapılan ilk açıklama; Malta Adası'na gönderilecekleri yönündeydi. (DİLEK, *Ali Rıza Ataman Bey...*, s.105.)

⁶¹ *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.1, B.N.1-1.

⁶² *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.1, B.N.1-6.

Bu gelişmeler Fahrettin Bey'i oldukça üzmüştü. Fahrettin Bey o sıralarda, III. Tümen Komutanı Halit Bey'in kendisini çağırması üzerine Tortum'a gelmişti. Tortum'dan 7 Mayıs 1919'da İstanbul Muhafızlığı'na gönderdiği telgrafta; Adil Bey'deki paranın alınarak İstanbul'daki diğer murahhaslara teslim edilmesini şöyle istiyordu:

“Bih

İstanbul Muhafızlığı'na

Tortum 7/5/35

Kendisini Dersaadet Beğoglu İnzibat zabitlerinden tanıtan Topçu Mülazımievvel Karşılı Çamuşzade Adil Efendi namındaki zabite, hükümetimiz tarafından bir kıta itimadname iki yüz bin kendi mesarifi rahiyesine ait olan ve bin lirası da Emperyal Otelindeki murahhaslarımız Ali, Asaf, Behçet Beğlere verip beraberce çalışmak üzere bin iki yüz lira verilmişti. Edilen tahkikatta meblağı makbuzu teslim etmedikten başka aleyhte dahi çalıştığı anlaşıldığından mumaileyhin buldurularak yedinde itimadname ve paranın istirdadıyla, murahhaslarımıza teslimine delalet buyurmanızı istirham ederim.

Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti

Hariciye Nazırı

Fahredden⁶³.

Fahrettin Bey aynı gün, Ali, Asaf ve Behçet Beylere de bir telgraf göndermiş, durumdan kendilerini haberdar etmişti:

“Dersaadet'te Otel Emperyal'de Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Cumhuriyyesi Murahhasları Ali, Asaf, Behçet Beğlere

Adil Efendi'nin yedinde bulunan itimadname ile bin liranın istirdadıyla size teslim edilmek üzere İstanbul Muhafızlığı'na telgrafla müracaat ettik. Takib ediniz. Cevabı bildiriniz.

Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti

Cumhuriyyesi Hariciye Nazırı

Fahredden⁶⁴.

⁶³ *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.56, B.N.56-1.

⁶⁴ *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.56, B.N.56-2.

Bu arada III. Tümen Komutanı Halit Bey, Pontusçulara karşı mücadele etmek için tümeniyle beraber Trabzon Gümüşhane arasında görevlendirildiğini⁶⁵ ve Tortum'dan ayrılacağını Fahrettin Bey'e bildirmişti. Halit Bey'in Tortum'dan ayrılması üzerine, Fahrettin Bey de, Tortum'dan ayrılmış ve tekrar Erzurum'a gelmiştir.

Erzurum'a gelişinin ardından, XV.Kolordu Komutanlığı'na tayin edilen Kâzım Karabekir Paşa ile görüşen Fahrettin Bey⁶⁶, Paşa'ya, hükümetin dağıtıldığını, hükümet üyelerinin tutulup İstanbul'a götürüldüğünü ve Arapyan Hanı'nda hapis bulunduklarını iletmiştir⁶⁷.

Bu arada, İngilizler, yukarıda da belirttiğimiz gibi, hükümet üyelerini bundan sonraki tutukluluk günlerini geçirmek üzere Malta Adası'na götüreceklerdi. Ancak hükümetin Dahiliye Nazırı Ali Rıza Bey ile hükümetin telgrafcısı Kara Dursun Bey Batum'a gideceklerdi⁶⁸. Ali Rıza Bey, Fahrettin Bey'i durumdan haberdar etmek için şu telgrafi göndermişti:

“Erzurum'da Kars Cumhuriyeti Hariciye Nazırı Fahreddin Beğ'e

Mayıs dokuzda on ikimizde Malta'ya gideceğimizi bize ilan ettiler. Bugün ise yalnız benim Batum'a gönderilmem için acele emir olundu. Orada ne muamele yapılacağı bize malum değildir. Benim Batum'a ve arkadaşların da Malta'ya gönderilmesi için vapur bekliyoruz.

Ali Rıza”⁶⁹.

Ali Rıza Bey'in konu hakkında Fahrettin Bey'e gönderdiği bir diğer telgraf ise şöyleydi:

⁶⁵ SOLMAZ, *Deli Halid Paşa*, s.47.

⁶⁶ Kâzım Karabekir Paşa, XV.Kolordu Komutanlığı'na tayininden sonra 12 Nisan 1919'da İstanbul'dan hareket etmiş, 3 Mayıs 1919'da Erzurum'a ulaşmıştır. Bkz. Kâzım KARABEKİR, *İstiklal Harbimiz, I*, İstanbul, 1993, s.56-59.

⁶⁷ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.261.

⁶⁸ İngilizlerin, Ali Rıza Bey ile Kara Dursun Bey'i Batum'a göndermekteki amaçları; XII.Tümen'in Kars'tan çekilirken mevki-i müstahkemdeki telsiz istasyonunu yakması olayıyla ilgili kendilerinden bilgi edinmekti. Bu kişilerle birlikte Tümen Komutanı Bakırköylü Ali Bey de Batum'a gönderilecekti. (DİLEK, *Ali Rıza Ataman Bey...*, s.106.)

⁶⁹ *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.1, B.N.1-2.

“Yoncalık Mahallesi’nde Dava Vekili Hüseyin Avni Beğ’den Fahreddin Beğ’e
10/5/35

Mayıs on iki de biz Batum’a, diğer arkadaşlarım Malta’ya gönderileceğiz. Vapur bekliyoruz.

Ali Rıza⁷⁰.

Fahrettin Bey, Erzurum’a geldiği bugünlerde, İstanbul’da bulunan İtilaf Devletleri temsilcilerine bir telgraf daha göndermişti. Gürcülerin bölgede yaptıkları kıyımlardan, bundan dolayı bölgedeki Türkler arasında meydana gelen göç hareketlerinden bahsedilen telgrafta; Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti’nin en azından İngiliz himayesinde yeniden kurulması isteniyordu. Telgrafın tamamı şu şekildeydi:

“İstanbul’da Makamı Sadareti Uzma’ya

Suretleri: Amiral Galtrop ve Milne Cenapları’na, Fransız, Amerika Mümessili Siyasileri’ne, Erzurum’da bulunan İngiliz Kumandanlığı’na;

İngiliz Kafkas Kuvve-i İşgaliyesi Kumandanı General Tomson Cenapları’nın emri (üzerine) Kuvve-i Askeriye ile Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti’ne vaziyed edilmiş ve ahali-î islamiye, devleti metbualarına ve Düveli Sairei İtilafîyye’ye karşı beslemekte oldukları hürmet ve itimad sevkiyle ilk emre imtisalen silahlarını teslim ettikleri halde, Gürcüler hududu tecavüzle çoluk çocuk demeyerek katliam ede ede Ardahan ve havalisini istila ve Ardahan, Çıldır, Göle kazalarında halkın bütün mamelekini ve medari maişetini gasb-ü yağma ve Gürcistan’a sevk etmiş ve berhayat kalan halk muhacerete mecbur olarak, müdhiş bir sefalet ve felaket hüküm sürmeye başlamıştır.

İngiliz zabitanından Yüzbaşı Farel ve Foltin Cenabları’nın muvenetleriyle bin türlü ilhah vadiyle tarafımızdan muhacirinin bir kısmı yerlerine iade edilmişse de, mal ve canlarının tahtı teminde bulunacağına kani olmadıklarından heyecani umumi izale edilememiştir.

Ermeniler dahi ordularının merkezini Kars’a naklettiklerinden Kağızman ahalisi, bunların her an muntazar taarruzlarını nazarı dikkatten uzaklaştırmayarak, şayanı endişe bir telaş ve heyecan içinde sakin, mesud aile ocakları birer azab ve heyecan merkezi halini almış bulunuyor.

⁷⁰ *TİTE Arşivi*, K.N.76, G.N.1, B.N.1-3.

Mümessili bulunduğumuz bir buçuk milyon halkın bu felaket ve azabdan tahlisi için Devleti Fahime-i Matbualarının kabul ve ilan eylemiş olduğu prensipler dairesinde Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Milliyesi'nin iadesini ve netice-i sulha kadar, hiç olmazsa Büyük Britanya'nın himayetine vaziyetini istirham eder ve her ne suretle olursa olsun, herhalde akan masum kanlarına ve yıkılan mazlum ocaklarına nihayet verilmesini, adalet ve insaniyet namına tekrar temenni eyleriz.

16 Mayıs 35 (1919)"⁷¹.

II.DOĞU HAREKÂTINA KADAR FAHRETTİN BEY'İN ERZURUM'DAKİ FAALİYETLERİ A-Fahrettin Bey'in Milli Şûrâlara Yardımı

Önceden de belirttiğimiz gibi, Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti'nin dağıtılmasından sonra, İngilizler paravan bir hükümet kurdurmuşlardı. Bu hükümet ise varlığını 30 Nisan 1919'a kadar devam ettirmiş, bu tarihten itibaren de, İngilizler eliyle bölgeye getirilen Ermeniler idareyi ele almışlardı. Şehrin valiliğine de Ermeni General Karganov getirilmişti⁷². Ancak buna rağmen, bölge halkı, Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti'nin kuruluş safhasında olduğu gibi, mahalli "Milli Şûrâ" Hükümetleri şeklinde teşkilatlanarak, istiklal ve hürriyet mücadelelerine devam etmişlerdir. Zira Ermeniler bölge içerisinde ilerlemeye başlamışlardı⁷³.

Fahrettin Bey, bu milli şûrâlara Erzurum'dan gereken askeri yardımları göndermeye çalışıyordu. Nitekim bu yardımlardan ilkinin Allahuekber Dağı'nda faaliyet gösteren Eyüp Paşa'ya yapan Fahrettin Bey⁷⁴, Erzurum'dan tedarik ettiği iki vagon silah ve cephaneyi Eyüp Paşa'ya göndermiştir⁷⁵.

⁷¹ KIRZIOĞLU, *Milli Mücadele'de Kars*, s.72-73.

⁷² *ATASE Arşivi*, K.N.90, G.N.72, B.N.72-1.

⁷³ GÖKDEMİR, *Cenûbi Garbi...*, s.175.

⁷⁴ İngilizler, hükümeti dağıttıktan sonra, Eyüp Paşa'yı da tutuklamak istemişler, bunun üzerine Eyüp Paşa da İngilizlerden ayrılarak Milli Şûrâlar hesabına çalışmaya başlamıştır. (ERDOĞAN, *Türk Elleri...*, s.262-263.)

⁷⁵ ERDOĞAN, *Türk Elleri...*, s.262-263.

Yine bu yardımın bir kısmını Sarıkamış Kaymakamı Bekir Bey ile birlikte alan Eyüp Paşa, Sarıkamış'a kadar yaklaşan Ermenilere ani bir baskın yapmışlar, Ermeniler ise kaçarak Kars'a doğru çekilmişlerdir⁷⁶. Bu arada İngilizler tarafından Batum'a getirilen Ali Rıza Bey, burada bir fırsatını yakalayarak İngilizlerin elinden kaçmıştı. İlk olarak Artvin-Oltu yoluyla Erzurum'a gelen Ali Rıza Bey, burada Fahrettin Bey'le görüşükten sonra⁷⁷ Kağızman'a geçmiş burada bir Milli Şûrâ Teşkilatı kurmaya muvaffak olmuştu⁷⁸.

Fahrettin Bey, Ali Rıza Bey'in kurmuş olduğu bu teşkilata da gereken askeri yardımları yapmıştır. Bu yardımlar; bol miktarda silah, cephanе, makineli tüfenk, öğretici çavuş ve askerden oluşmaktaydı⁷⁹. Bu yardımlarla birlikte, Ali Rıza Bey de, Sarıkamış-Kağızman arasındaki yerleşim yerlerinde, Ermenilere karşı yaptığı baskınlarla, bölge Türklerini korumuştur⁸⁰.

Fahrettin Bey, sadece Erzurum'dan yardım göndermekle kalmayıp, aynı zamanda Erzurum'dan Ortakale'ye kadar olan yerlerdeki şûrâları gezmiş ve buralarda da bizzat faaliyette bulunmuştur⁸¹.

B-Erzurum Kongresi ve Fahrettin Bey

1-Erzurum Kongresi'nin Toplanması

13 Nisan 1919'da Kars'ın İngiliz ve Ermeniler tarafından işgali ve ardından Ermenilerin teşkilatlanarak Türk halkına karşı giriştiği zulümler; Erzurum'da da gereken yankıyı yapmakta gecikmedi. Bu durum, daha önce Erzurum'da kurulduğunu belirttiğimiz ve amacı; Ermenilerin doğu bölgesindeki haksız isteklerine karşı durmak

⁷⁶ ERDOĞAN, *Türk Ellinde...*, s.263.

⁷⁷ ERDOĞAN, *Türk Ellinde...*, s.264.

⁷⁸ DİLEK, *Ali Rıza Ataman Bey...*, s.126.

⁷⁹ ERDOĞAN, *Türk Ellinde...*, s.264.

⁸⁰ DİLEK, *Ali Rıza Ataman Bey...*, s.134.

⁸¹ ERDOĞAN, *Türk Ellinde...*, s.280.

olan Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Erzurum Şubesi'nin üyelerini daha ciddi adımlar atmaya zorladı⁸².

Bunun üzerine cemiyetin Erzurum Şubesi üyeleri, 2 Nisan 1919'da biraraya gelerek; şehir içerisinde yapılan teşkilatın livalara, kazalara ve köylere kadar yayılması ve vilayet sınırlarından taşarak bütün doğu vilayetlerinin bir fikir etrafında toplanması yönünde karar almışlardı⁸³. Yine bu toplantıda; Erzurum'da bir vilayet kongresi, ardından, Ermeni tehdidi altında kalan doğu vilayetlerinin temsilcilerinin katılacağı Vilâyât-ı Şarkıyye Kongresi'nin toplanılmasından da söz edilmişti⁸⁴. Daha sonra, yapılan yoğun çalışmaların ardından⁸⁵, Erzurum Vilayet Kongresi bütün sancak ve kazalardan gelen 21 temsilcinin katılımı ile 17 Haziran 1919'da toplandı⁸⁶. Toplantıda alınan kararlardan⁸⁷ en önemlilerinden biri; Vilâyât-ı Sitte ile (Erzurum; Van, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ, Sivas) Trabzon temsilcilerinin katılacağı Erzurum'da bir kongre tertiplemek idi⁸⁸.

Bundan sonra, cemiyetin Erzurum şubesinin üyeleri, resmi ve özel yazılarla, yukarıda isimlerini verdiğimiz vilayet temsilcilerinin kongreye katılmaları için gereken çabayı göstermeye başladı⁸⁹. Erzurum'da bu çalışmalar sürerken, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmış olan Mustafa Kemal Paşa da 3 Temmuz 1919 günü Erzurum'a gelmişti⁹⁰.

Kongre hazırlıkları, Mustafa Kemal Paşa'nın Erzurum'a gelmesiyle birlikte daha da hızlanmıştı⁹¹. Ancak bu arada bir mesele gündeme gelmişti. O da Mustafa Kemal Paşa'nın ve onunla birlikte Erzurum'a gelen Rauf Orbay'ın kongreye nasıl iştirak edecekleri meselesi idi. Nitekim bu mesele de çözüme kavuşmuş, kongreye Erzurum

⁸² DURSUNOĞLU, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.49.

⁸³ SELVİ, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.81.

⁸⁴ DURSUNOĞLU, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.52.

⁸⁵ BAŞAK, *Cevat Dursunoğlu...*, s.52.

⁸⁶ KIRZIOĞLU, *Bütünüyle Erzurum Kongresi, I*, s.81.

⁸⁷ Bu toplantıda alınan kararların tümü için Bkz. KIRZIOĞLU, *Bütünüyle Erzurum Kongresi, I*, s.81-108.

⁸⁸ SELVİ, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.85.

⁸⁹ GÜNERİ, *Hatıra Defteri*, s.48.

⁹⁰ Mustafa Kemal ATATÜRK, *Nutuk (1919-1927)*, (Haz: Zeynep Korkmaz), Ankara, 2002, s.30.

⁹¹ SELVİ, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.103.

temsilcisi olarak seçilmiş bulunan Binbaşı Kâzım Bey ile Dursunbeyzade Cevat Bey'in temsilcilikten istifa etmeleriyle, Mustafa Kemal Paşa'yla, Rauf Bey'in kongreye Erzurum temsilcileri olarak katılmaları sağlanmıştır⁹².

Bundan sonra, halledilmesi gereken bir diğer konu ise; kongrenin hangi gün toplanacağı idi. Yukarıda yapıldığını belirttiğimiz Vilâyet Kongresi'nde, Erzurum Kongresi'nin 10 Temmuz'da toplanacağı karar altına alınmıştı. Ancak, kongreye çağrılan delegelerin, Erzurum'a vaktinde gelememeleri yüzünden kongrenin 23 Temmuz'da yapılmasına karar verilmiştir⁹³. Nitekim bu tarihte de kongre çalışmalarına başlayacaktır.

2-Fahrettin Bey'in Erzurum Kongresi'nin İlk Gününe İştiraki

Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'a gelişinin ardından, şehrin ileri gelenlerinin dışında Fahrettin Bey'le de görüşmek istemişti. Paşa'nın Erzurum'a geldiği günlerde Fahrettin Bey, Allahüekber Dağı'ndaki teşkilatı kontrolde bulunuyordu⁹⁴. Albay Rüştü Bey'den “-Müfettiş Paşalar geldi, gelip görüşün.” şeklinde aldığı telefon haberiyle derhal Erzurum'a dönmüştü⁹⁵. Bundan sonra Mustafa Kemal'in misafir olduğu eve gelen Fahrettin Bey, Paşa'yla olan görüşmesini şöyle anlatıyor: “...Süleyman Necati, Hüseyin Avni Beyler beni Paşa'ya takdim ettiler. Mevcut olan heyet; Mustafa Kemal Paşa, Hüseyin Rauf, Mahzar Müfit Bey, Saruhan Milletvekili İbrahim Süreyya Bey, merhum Başvekil Refik Saydam beraber oldukları halde görüştük. Benden memleket hakkında bilgi aldı. Oldukça özlü ve etkili haberleri kendine arzettim”⁹⁶.

Bu arada Erzurum Kongresi'nin toplanma çalışmaları devam etmektedir. Erzurum Kongresi'ne katılmayı düşünen Fahrettin Bey de Erzurum'dan Elviye-i Selâse'ye haber göndererek kongrenin toplanacağını bildirir⁹⁷. Bundan sonra Fahrettin

⁹² ATATÜRK, *Nutuk*, s.44.

⁹³ SELVİ, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.103.

⁹⁴ DAYI, *Erzurum Kongresi...*, s.15.

⁹⁵ ERDOĞAN, *Türk Elleri...*, s.277.

⁹⁶ ERDOĞAN, *Türk Elleri...*, s.277.

⁹⁷ DAYI, *Erzurum Kongresi...*, s.16.

Bey ile Bekir Sıtkı Bey'in kongreye delege olarak kabul edilmeleri için mazbatalar hazırlanarak gönderilir⁹⁸.

Diğer yandan, Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti'nin dağılmasından sonra, bölge içerisinde faaliyet gösteren şûrâlardan biri olan Ardahan Milli Şûrâsı da, Elviye-i Selâse temsilcilerinin, kongreye katılmaları için Kongre Başkanlığı'na bir mazbata göndermişti. Ardahanlılar da Fahrettin Bey'i, kendilerini kongrede temsil etmek için delege seçmişlerdi. Söz konusu mazbata şöyle idi:

“Vilâyât-ı Sitte Kongresi Riyaset-i Huzur-u Alisi'ne Reis Efendi Hazretleri

Elviye-i Selâse, Vilâyât-ı Sitte'nin ayrılmaz bir parçası olmuştur: Bu telakki-i necibaneden doğan kanaatle biz kardeşleriniz de, sevgili Türkiye'nin öz ve necib evladlarıyla mücahededede yan yana oturmayı istiyoruz. Gelecek felaket size değil hepimizdir. İcab ettiği gün, siz kardeşlerimizle aynı saff-ı harb üzerinde can vermek için karar vermişiz. Ve bu hissimizden fedakârlık yapmak niyetinde değiliz.

Avrupa'nın bilhassa İngilizlerin bizim için reva gördükleri müteassıb hareketler yüzünden zayi edilen hukukumuz, henüz telafi kabul etmez bir halde değildir. İşte biz kardeşleriniz, bu hukukumuzun inikad edecek büyük kongrede, müdafaası için Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Sabık Hariciye Nazırı Fahreddin Beğ'le Ardahan eşrafından ve Milli Şûrâ azasından Rasim Beğ'i selahiyyet-i lazıme haiz murahhas sıfatıyla kongrede isbat-ı vücud etmek üzere seçtik. Bu itimadnamenin kâfi bir vesika olarak kabul buyurulmasını ihtiramatımızı ilaveten rica ederiz.

19 Temmuz 335 (1919)

Ardahan Aşiret Rüesasından

Mehmed

Çıldır Eşrafından (Sabık)

Kars Şûrâ-yı Milli Reisi Dr. Esad

Ardahan Milli Şûrâ Azasından

Hacı Hamidzade Hafız

Ardahan Eşrafından ve

Ardahan Milli Şûrâ Reisi Mehmed Ali

Ardahan Milli Şûrâ Azasından

Abdullah Ağazade Kâmil

Ardahan Aşiret Rüesasından Bahri

Ardahan Milli Şûrâ Azasından

Hacı Nebizade Kâmil”⁹⁹.

⁹⁸ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.278.

⁹⁹ DAYI, *Erzurum Kongresi...*, s.17-18; DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.159-160.

Bunun yanında Nahçıvan Türkleri de Erzurum'da bir kongre toplanacağını öğrendiklerinde, Hacı Cabbar Bey'i temsilci seçerek Beyazıt'a göndermişlerdi¹⁰⁰. Hacı Cabbar Bey de kongreye katılabilmek için gereken temaslara başladı¹⁰¹. Ancak kendisi Erzurum'a gelememişti¹⁰².

Ali Rıza Bey ile Kadioğlu Arslan Bey de kongreye katılmaları için Kağızman'dan delege seçilmişlerdi¹⁰³. Ali Rıza Bey, İngilizler tarafından aranmasından dolayı; kongreye katılamamıştır¹⁰⁴. Kadioğlu Arslan Bey ise kongreye katılmak için, hasta olan eşini muayene ettirmek bahanesiyle¹⁰⁵, 1919 yılının Temmuz ayında Erzurum'a doğru yola çıkmış,¹⁰⁶ ancak, Berne yakınlarında Ermeniler tarafından katledildiğinden dolayı, kendisi de kongreye iştirak edememişti¹⁰⁷.

Fakat, tüm bu çabalar sonuçsuz kalmadı. Bunun örneğini, cemiyetin Erzurum şubesinin başkanı Hoca Raif Efendi'nin, 21 Temmuz 1919'da cemiyet merkezine yolladığı telgrafta görüyoruz. Raif Efendi bu telgrafın bir kısmında şöyle diyor: "...Kongre sırf Vilâyât-ı Şarkıyye Müdafaa-i Hukuku Milliye Cemiyeti Kongresi olmayıp muhtelif milli cemiyetler namına da teklif edilmiş bir kongre olduğu dermeyan edilmiştir. Bu suretle derdesti küşad olan kongre hem cemiyetimizin ve hem de aynı gaye ve maksadı milli ile teşekkül etmiş bazı cemiyetlerin iştirakiyle daha umumi bir şekil almış oldu..."¹⁰⁸.

¹⁰⁰ ATNUR, *Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan*, s.198.

¹⁰¹ ATNUR, *Nahçıvan...*, s.199.

¹⁰² DAYI, *Erzurum Kongresi...*, s.20.

¹⁰³ KIRZIOĞLU, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, s.229.

¹⁰⁴ Mecbure EROĞLU, *Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi'nden Rusça Belgelere Göre Ermeni Meselesi*, Ankara, 1999, s.38.

¹⁰⁵ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.159.

¹⁰⁶ KIRZIOĞLU, "Karşı Kahramanlar IV, Kağızmanlı Kadioğlu Arslan Beğ", *Kars Gazetesi*, 22 Ocak 1949, Sayı:1965, s.1.

¹⁰⁷ 335 *Senesi Temmuz Ayı Zarfında Kafkasya'da İslamlara Karşı İcra Olunduğu Haber Alınan Ermeni Mezalimi*, Osmanlı Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi, İstanbul, 1919, s.4.

¹⁰⁸ DURSUNOĞLU, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.158. Bu ifadelerden kastedilen; Erzurum'da bulunan Fahrettin Bey'in kongreye katılma çabaları, 19 Temmuz 1919 tarihli resmi başvuru, Nahçıvanlı Hacı Cabbar Bey'in müracaatları ve Elviye-i Selâse'nin diğer temsilcilerinin teşebbüsleri olmalıdır. Bkz. DAYI, *Erzurum Kongresi...*, s.25.

Tüm bu gelişmelerden sonra, 23 Temmuz 1919 günü toplanan kongreye Fahrettin Bey de iştirak etmişti¹⁰⁹. Toplanan kongrenin ilk gününde, kongre reisi seçilen Mustafa Kemal Paşa, kongre reisi sıfatıyla yaptığı konuşmada; Elviye-i Selâse Bölgesi'nin o günlerdeki durumunu şu sözlerle ifade ediyordu: "...Bir fikri istila perverde eden Ermeniler, Nahçıvan'dan Oltu'ya kadar bütün Ahali-i İslamiyye'yi tazyik ve bazı mahallerde katliam ve yağmagerlikte bulunuyorlar. Hududlarımıza kadar islamı, kâmil silahlarını almak ve köle mevkiine getirdikten sonra mahve mahkûm ve hicrete mecbur ederek, Vilâyât-ı Şarkiyyemiz hakkındaki emellerine doğru, emniyetle takarrub etmek istiyorlar..."¹¹⁰.

Kongrenin bu ilk oturumunda gündemde olan diğer konular da görüşülmüş¹¹¹, ertesi gün toplanılmak üzere oturuma ara verilmişti. 23 Temmuz günü Fahrettin Bey'in de kongreye katıldığı ilk ve son gün olmuştu. Zira o günün akşamında, Fahrettin Bey'le görüşen Mustafa Kemal Paşa, İstanbul Hükümeti tarafından Fahrettin Bey hakkında çıkarılan tutuklama kararı nedeniyle kendisinden kongreye katılmamasını istiyordu. Fahrettin Bey, hatırasında Paşa ile olan görüşmesini şöyle anlatıyor:

"Gece, olduğumuz mahale bir asker gelerek, '-Akşam ezanı karanlıktan sonra, Müfettiş Paşa sizi istiyor.' diye emir getirdi. Derhal karanlıkta Mustafa Kemal Paşa'nın misafir olduğu eve gittim. Hüseyin Rauf beni alarak yanına götürdü. Komutan Paşa elini omzuma atarak, bir yanda Hüseyin Rauf Bey oturuyor; '-Arkadaş, size bir haber vereceğim, üzülmeyiniz. İstanbul'dan Sadrazam Ferit Paşa'dan Erzurum Valisi'ne acele telgraf var. Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Hariciye Nazırı Fahrettin Bey'i tutarak 24 saat zarfında Trabzon'da bulunan İngiliz torpidosuna teslim ediniz, diye emir veriyorlar. Hiç üzülmeyiniz. Bizim geleceğimiz de sizin geleceğinize bağlıdır. İngilizler buradan hiçbirimizi alamazlar. Metin olunuz, ayaklarımıza çarık giyerek sonuna kadar dağların

¹⁰⁹ ERDOĞAN, *Türk Elleri...*, s.278; KIRZIOĞLU, *Bütünüyle Erzurum Kongresi*, s.230.

¹¹⁰ KIRZIOĞLU, *Bütünüyle Erzurum Kongresi, II*, s.18.

¹¹¹ Erzurum Kongresi'nin ilk günlük oturumu hakkında detaylı bilgi için Bkz. M.Fahrettin KIRZIOĞLU, *"Yayınlanmamış Belgelerle Erzurum Kongresi'nin İlk Günü"*, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı:35, Ağustos 1970, s.4-34; *Bütünüyle Erzurum Kongresi, II*, s.4-27.

başında mücadele edeceğiz, memleketi kurtaracağız” dedi¹¹². Ben de Paşa Hazretlerine: ‘-Paşam bununla üçüncü telgraf oluyor. Erzurum Vilayeti beni hiçbir veçhile sıkıştırmıyor, ordu serbest çalışmama müsaade ediyor. İstediğim yardımları alıp teşkilatımıza gönderiyorum.’ Paşa Hazretleri emir buyurdular: ‘-Yarından itibaren sen ve arkadaşların¹¹³ aramızda görünmeyeceksiniz. Çünkü bu telgrafın aynısını Miralay Rawlinson da¹¹⁴ almıştır. Sizi bizim aramızda görürse çalışmamıza mani olur ve kongreyi aktelemeyiz. Hemen teşkilatınızın üzerine gidiniz. Azerbaycan’la aramızdaki muhabereyi temin ediniz.’¹¹⁵

Bundan sonra, Fahrettin Bey, kongreye katılmaz. Ancak yine de bir kişi, Elviye-i Selâse’yi, kongrede temsil etmeye devam eder. Bu şahıs; Fahrettin Bey’in Erzurum’da bulunduğu günlerde kendisine vekil olarak tayin ettiği Hüseyin Avni Bey’dir¹¹⁶. Hüseyin Avni Bey dışında, kongre delegelerinden Kâzım Bey (Yurdalan) ile Süleyman Necati ve Tefvik Beyler de Elviye-i Selâse meselesiyle ilgilenmişler hatta

¹¹² Erzurum’da bulunduğu süre içerisinde, Fahrettin Bey hakkında, İstanbul Hükümeti tarafından devamlı tahkikat yapıyordu. Nitekim bu tutuklama kararının çıkmasından üç gün önce, 20 Temmuz 1919’da Dahiliye Nezareti Erzurum Valiliği’ne şu yazıyı göndermişti:

“Bab-ı Âli

Dahiliye Nezareti

Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti

Bim.

Erzurum Vilayeti’ne

Cevab. Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti Hariciye Nazırı ünvanını alan Fahreddin Beğ’in (8 Mayıs) da Erzurum’da bulunduğu istihbar kılındığı İngiltere Fevkalâde Komiserliği’nin işarına atfen ve cevaben Hariciye Nezareti’nden bildirilmiştir. 30 Nisan 335 (1919) tarihli telgrafname ile icrası talep olunan tahkikatın ifa ve neticenin inbası. 20 Temmuz 335 (1919) Nazır Namına Keşfi” (*B.O.A.*, DH.ŞFR, D.N.101, B.N.19-119.)

¹¹³ Dikkat edilirse burada çoğul bir ifade kullanılmıştır. Demek ki Fahrettin Bey’in dışında da Erzurum’da Elviye-i Selâse delegesi vardı. (DAYI, *Erzurum Kongresi...*, s.69.)

¹¹⁴ İngiliz Yarbayı Rawlinson, 22 Nisan 1919’da Erzurum’a gelmişti. (Yavuz ÖZDEMİR, *İngiliz Yarbayı Rawlinson’un Erzurum’daki Faaliyetleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1990, s.2.) Yarbây Rawlinson’un bölgeye gelişi amacı; Mondros Mütarekesi’nin 5.Maddesi’ndeki, asayiş için gerekli olan askerden fazlasının terhisi ve 20.Maddesi’ndeki silahların toplanarak kontrol altına alınması hükümlerinin, uygulanıp uygulanmadığını kontrol etmektir. (SELVİ, *Milli Mücadele’de Erzurum*, s.62.)

¹¹⁵ ERDOĞAN, *Türk Elleri...*, s.278-279.

¹¹⁶ DAYI, *Erzurum Kongresi...*, s.36.

konu hakkında bir takrir de sunmuşlardır¹¹⁷. Kongre görüşmelerinde ve kongre sonrasında da Elviye-i Selâse meselesi, önemli bir yer tutmuştur.

Öyle ki, kongre sonrasında Mustafa Kemal Paşa, Hüseyin Rauf ve Raif Efendi imzalı, Süleyman Necati Bey tarafından kaleme alınmış bir yazıda; kongrede temsil edilmelerine izin verilmeyen Elviye-i Selâse halkına birtakım açıklamalarda bulunulmaktaydı: “Kongrenin Mukarrerat-ı Esasiye ve Nizamname-i Dahilisi’ne ve bilumum dindaşlarımız ve bilhassa Ecza-yı Memalik-i Osmaniye’den olan Elviye-i Selâse’deki İslam kardaşlarımız” ifadelerinde, Elviye-i Selâse meselesinin kongre kararlarının ve nizamnamesinin içinde yer aldığını, burada yaşayanların dindaşlarımız, kardeşlerimiz olduğu ve Elviye-i Selâse’nin Osmanlı’nın bir parçası olduğu belirtilmektedir¹¹⁸.

Erzurum Kongresi delegelerinin meseleye olan bu bakışını Mustafa Kemal Paşa, 24 Nisan 1920’de Büyük Millet Meclisi’nde yaptığı bir konuşmayla da teyit eder. Paşa, bu konuşmasında; Erzurum Kongresi’nin milli hududu çizdiğini ve hududun Mondros Mütarekesi’nin çizdiği hudut olduğunu belirterek; “...Şark hududuna Elviye-i Selâse’yi dahil ederek tasavvur buyurunuz...” demiştir¹¹⁹.

C-Fahrettin Bey-General James Guthrie Harbord Görüşmesi

1-General James Guthrie Harbord’un Türkiye’ye Gelişi

1919 yılı Ocak ayında başlayan Paris Barış Konferansı’nda I. Dünya Savaşı’nın sonuçları ortaya konulurken, Osmanlı İmparatorluğu’nun geleceği de görüşülecekti. 1918’de Mondros Mütarekesi imzalanmış ancak bu sefer de Anadolu topraklarının geleceği üzerinde tartışma başlamıştı¹²⁰. Diğer yandan Amerikan Başkanı Woodrow Wilson, Milletler Cemiyeti statüsünü onaylatmak ve bu cemiyetin yetkileri arasına

¹¹⁷ DAYI, *Erzurum Kongresi...*, s.63.

¹¹⁸ DAYI, *Erzurum Kongresi...*, s.64.

¹¹⁹ DAYI, *Erzurum Kongresi...*, s.64.

¹²⁰ Ali KARAKAYA, *Milli Mücadele’de Manda Sorunu Harbord ve King-Crane Heyetleri*, Ankara, 2001, s.180-181.

“vekâlet” anlamına gelen “manda” yönetimi yetkisini de vermek istiyordu¹²¹. Wilson’un Amerika Birleşik Devletleri adına manda statüsüne koymak istediği ülkelerden biri de; Osmanlı Devleti idi.

ABD’nin Osmanlı Devleti’ne bu şekilde yaklaşmasının esas nedeni; Milletler Cemiyeti ilkelerine dayalı olarak Osmanlılarla yapılacak barışın; Amerika’yı Türkiye ile savaşıp yenmemiş olmasına rağmen, Türkiye’de söz sahibi yapması ve manda sisteminin güç kazanacak olmasıydı¹²². Öte taraftan Osmanlı Hükümeti’nde tüm dünyanın barış ve huzur için güvencesinin Amerika olduğu, bunun başkan Wilson’un görüş ve prensipleri sayesinde sağlanabileceği görüşü, Amerika’nın işini daha da kolaylaştırıyordu¹²³.

Ancak, Amerikan uzmanları tarafından Osmanlı Devleti’nde oluşturulacak bir manda idaresinin, ABD’ye getireceği askeri, ekonomik, stratejik zorluklar ortaya konulunca, Başkan Wilson bu durumdan çekinmiş ve konuyu ABD Senatosu’na götürmeye karar vermişti¹²⁴. Tasarı ise, gerek Amerikan Senatosu’nda gerekse kamuoyunda büyük karşı koymalara yol açtı. Fakat buna rağmen, ülkede yerleşmiş olan Ermeniler kendilerine hoşgörü besleyen Amerikan toplumunu da oldukça etkilemiş bulunuyorlardı. Ermenilerin Amerikan kamuoyuna yönelik propagandaları; I. Dünya Savaşı’nın bitmiş olmasına rağmen, sözde savaşın devam etmekte olduğu, özellikle Ermenilerin bağımsız bir devlet kurmak istedikleri ve Doğu Anadolu’da Türklerin Ermenilere zulümde bulundukları yönündeydi¹²⁵.

Bu gelişmelerin ardından, Paris’te bulunan Ermenilere yardım işleriyle görevli Herbert Hower¹²⁶, mandayı kabul etmezden önce, sorunu yerinde incelemek üzere Ermenistan’a bir heyet gönderilmesini, Başkan Wilson’a önerdi. Heyetin başkanlığına Amerikan Genelkurmay Başkanı James G.Harbord’un getirilmesinin uygun olacağı

¹²¹ KARAKAYA, *Harbord ve King-Crane Heyetleri...*, s.181.

¹²² Seçil AKGÜN, *General Harbord’un Anadolu Gezisi ve (Ermeni Meselesine Dair) Raporu*, (Kurtuluş Savaşı Başlangıcında), İstanbul, 1981, s.49-50.

¹²³ AKGÜN, *General Harbord’un...*, s.53.

¹²⁴ AKGÜN, *General Harbord’un...*, s.56-58.

¹²⁵ AKGÜN, *General Harbord’un...*, s.63.

¹²⁶ KARAKAYA, *Harbord ve King-Crane Heyetleri...*, s.182.

bildirildi ve Hower'in görüşlerinin benimsenmesi üzerine, heyetin atanması çalışmaları başladı¹²⁷.

Bu çalışmalardan sonra, General Harbord başkanlığında oluşturulan 46 kişilik heyet, 24 Ağustos 1919'da İstanbul'a geldi¹²⁸. Buradan İzmit, Konya, Adana, Tarsus, Mersin, İskenderun, Halep, Mardin'e kadar trenle, buradan da otomobille Harput, Malatya, Sivas ve Erzincan'a gelen heyet¹²⁹, 25 Eylül 1919 günü Erzurum'a ulaştı¹³⁰.

2-Fahrettin Bey'in, General James Guthrie Harbord'a, Ermeni Mezalimiyle İlgili Sunduğu Rapor

General Harbord ve heyeti Erzurum'a geldiklerinde, XV.Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, Erzurum Valisi, Belediye Başkanı, diğer ordu yetkilileri, şehrin önde gelen kişileri ve kalabalık bir halk topluluğu tarafından İstanbul Kapısı'nda karşılandı¹³¹. General Harbord daha sonra şehir içinde bulunan tarihi eserleri gezerek, Kolordu Gazinosu'nda öğle yemeği yemiş, Vali Reşit Paşa'yı ziyaret etmek için de Vilayet Konağı'na gitmiştir¹³².

General Harbord'un vilayet konağında bulunduğu sıralarda Fahrettin Bey de daha önce Ermeni mezalimiyle ilgili olarak hazırladığı 36 sayfalık raporu Generale sunmak üzere Kağızmanlı Musa, Ardahanlı Hamşizade Rasim ve Sarıkamışlı Bekir Bey'den oluşan bir heyetle vilayet konağına gitti¹³³.

Fahrettin Bey ve arkadaşları General Harbord'un odasına girdiğinde, Münir Bey'in yerine Erzurum Valiliği'ne getirilmiş olan Reşit Paşa, kendilerini generale takdim etmişti. Bundan sonra Fahrettin Bey, heyetin reisi olması sıfatıyla söze başlamış, Generalin Ermeni tercümanı Manuk Efendi kendisinin sözlerini tercüme etmeye

¹²⁷ AKGÜN, *General Harbord'un....*, s.58-59.

¹²⁸ KARAKAYA, *Harbord ve King-Crane Heyetleri...*, s.183.

¹²⁹ KARAKAYA, *Harbord ve King-Crane Heyetleri...*, s.183.

¹³⁰ SELVİ, *Milli Mücadele'de Erzurum*, s.212.

¹³¹ KONUKÇU, *Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Erzurum*, s.139.

¹³² KONUKÇU, *Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Erzurum*, s.140.

¹³³ ERDOĞAN, *Türk Elleri...*, s.268-269.

başlayınca da, Fahrettin Bey General Harbord'a hitaben “-Bizim söyleyeceklerimizi Manuk Efendi size doğru olarak tercüme etmeyecektir, bunun için özel bir tercüman getirdim” deyince Harbord da bunu kabul etmiş ve Edip Bey adlı tercüman, Fahrettin Bey'in sözlerini tercüme etmeye başlamıştır¹³⁴.

O görüşmede, Fahrettin Bey, General Harbord'a şu sözleri söylemişti: “...Dünyaya adalet dağıtacağını ilan eden Amerika Devleti Fahimesi'nin muhterem heyetinin geldiğini haber aldığımızda, sekiz gün oluyor ki, dağlardan kaçarak heyeti aliyenize kavuştuk. Rus Ordusu'nun çekilmesinden sonra Kafkasya'da kurulan ufak devletler sırasında; Wilson Prensipleri'ne dayanarak biz, Elviye-i Selâse Türk Halkı Cenûbi Garbi Kafkasya Hükümetimizi kurduk. Ermeni Taşnak Komitesi'nin halkımıza yapmış olduğu kanlı mezalime ait 36 sayfalık raporumuzu sunuyorum. Tüyler ürpertici bu zulme kurban edilen kadın ve çocuklarımızın birçoğunun cenazeleri toplanmamış, topraklar üzerinde yatıyorlar. Yol boyu gittiğinizde, kuru toprak üzerinde güneşin altında sefil, perişan bir halde Elviye-i Selâse muhacirlerimizi de göreceksiniz ve acıyacaksınız. 1917'de yaptıkları yetmiyormuş gibi, şimdi de İngilizler askeri kuvvetle hükümetimizi dağıttıktan sonra, Kars'a getirdikleri Ermeni çeteleri aynı mezalimi tekrar etmektedirler. Halkın bütün hayvanlarını yiyecek ve eşyalarını ellerinden aldıktan sonra, halkı da katlediyorlar. Bu zulme nihayet verilmesi için Amerikan Devleti'nin adalet ve merhametine dayanarak bu muhtıra ve mezalimin raporunu takdim ediyorum, kabulünü rica ederim, sağ olun büyük general”¹³⁵.

Bu sözlerden sonra General Harbord, Fahrettin Bey'in hazırladığı raporu almış, hatta bu raporu o dönemlerde Amerika'da yayınlanmakta olan gazetelerde de neşretmişti¹³⁶.

General Harbord ve heyeti, o gün içerisinde Erzurum'dan ayrıldı ve Kars'a gitmek üzere yola çıktı. Amerika'ya dönüşünde ise 16 Ekim 1919'da Amerikan

¹³⁴ ERDOĞAN, *Türk Elleri...*, s.269.

¹³⁵ ERDOĞAN, *Türk Elleri...*, s.270.

¹³⁶ ERDOĞAN, *Türk Elleri...*, s.270. Ancak bu görüşmeye rağmen Harbord'un Erzurum notlarında görüştüğü kimseler arasında Fahrettin Bey'in adı geçmemektedir. Bkz. KONUKÇU, *Mustafa Kemal Atatürk Döneminde Erzurum*, s.141.

Kongresi'ne sunduğu raporda¹³⁷; Doğu Anadolu Bölgesi'nin öne sürüldüğü gibi, Ermeni çoğunluğunda olmadığını vurgulamış, bölgede bir Ermeni Devleti'nin kurulması durumunda; Ermeni azınlığının Türk çoğunluğuna egemen olacağını ifade etmiştir¹³⁸.

III-BMM TARAFINDAN GERÇEKLEŞTİRİLEN DOĞU HAREKÂTI'NDA VE SONRASINDA FAHRETTİN BEY

A-Doğu Harekâtı'nın Sebepleri ve Harekâtın Ertelenmesi

Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti'nin yıkılmasından sonra doğu topraklarımıza yerleşen Ermeniler, önceden de belirttiğimiz gibi; bölgede ilerlemeye devam etmişler ve 1920 yılına gelindiğinde, Türk halkına yapmış oldukları mezalimi iyice artırmışlardı¹³⁹. Bu mezalimler bölgedeki Türklerin, Türk hududuna geçmesine sebep veriyor ve gerek katliamlar ve gerekse bu göçler nedeniyle, Ermeniler, bölgede çoğunluğu elde etme amaçlarına yaklaşmaya çalışıyorlardı¹⁴⁰.

Ermeniler tarafından yapılan bu hareketlerin durdurulması için, Erzurum'da bulunan XV.Kolordu Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, Ermeni Cumhuriyeti Askeri Komutanlığı'na bir mektup yazmışsa da¹⁴¹, bu girişim sonuçsuz kalmış, Ermeniler katliamlarını gün geçtikçe artırmaya başlamışlardır¹⁴².

Diğer yandan, Bolşevik Rus Hükümeti, 27 Nisan 1920'de Azerbaycan'ı işgal etmiş, ertesi gün Azerbaycan'da Sovyet idaresini kurmuşlardı. Üstelik, Kızılordu'ya

¹³⁷ Raporun tam metni için Bkz. AKGÜN, *General Harbord'un....*, s.133-154.

¹³⁸ AKGÜN, *General Harbord'un....*, s.143.

¹³⁹ DAYI, *Elviye-i Selâse'de....*, s.243.

¹⁴⁰ Yuluğ Tekin KURAT, *"Doğu Anadolu'da Ermeni Sorunu (1900-1920)"*, Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu, Ankara, 1985, s.239-240. Göç eden Türkler arasında Fahrettin Bey'in eşi Zöhre Hanım da bulunuyordu. Zöhre Hanım Asbuğa'dan ayrılıp, Erzurum'a doğru gelirken, Ermeniler tarafından da soyulmuştu. Ermeniler, Zöhre Hanım'dan iki bin lira kıymetindeki halısını, gümüş takım elbisesini ve hatta tarağı ile çarşafına varıncaya değin elindeki her şeyini almışlardı. Bkz. *B.O.A.*, HR.SYS.D.N.2878, G.N.30, s.1.

¹⁴¹ KARABEKİR, *İstiklal Harbimiz, I*, s.565-566.

¹⁴² İskender YILMAZ, *Gümrü Antlaşması*, Ankara, 2001, s.48.

Azerbaycan'dan sonra, Gürcistan ve Ermenistan'ı da Sovyetleştirme görevi verilmişti. Ermenistan ve Gürcistan'ın Sovyetleştirilmesi; her iki devletin işgali altında bulunan Elviye-i Selâse'nin de kaybedilmesi demekti. Çünkü Kızılordu'nun işgali altına girecek olan bu topraklarımızı tekrar kazanmak zor olacaktı¹⁴³.

Kâzım Karabekir Paşa, bu nedenlerden dolayı, doğuda yapılacak bir askeri harekât için devamlı BMM'ne başvuruyordu. İki taraf arasındaki yazışmalar iki ay kadar devam etmiş, sonuçta BMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa, Kâzım Karabekir Paşa'ya 6 Haziran 1920'de gönderdiği yazıyla harekât için izin verildiğini bildirmiştir¹⁴⁴.

Bu arada, XV.Kolordu Komutanlığı ismi, 13 Haziran 1920'de Büyük Millet Meclisi Bakanlar Kurulu'nun almış olduğu kararla Doğu Cephesi Komutanlığı olarak değiştirilmişti¹⁴⁵.

Hazırlıklar bu şekilde sürerken, Mustafa Kemal Paşa'nın 26 Nisan 1920'de Vladimir Lenin'e yazdığı mektubuna, 3 Haziran 1920 tarihli Sovyet Dışişleri Halk Komiseri Çiçerin tarafından yazılan cevabın, 15 Haziran'da Ankara'ya ulaşması harekâtın ertelenmesine sebebiyet verdi¹⁴⁶. Çiçerin'in mektubunda özet olarak şunlar yazılıydı:

“Sovyetler, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'yle görüşmek üzere bir Sovyet heyetinin yaklaşık olarak 10 Haziran 1920'de Moskova'dan hareketle, Bakû, Tiflis, Kars yoluyla Türkiye'ye geleceğini, ilk yardım olarak 60.000 tüfek ile 112 hafif makineli tüfek ve 10 ağır top ve yarısı altın olmak üzere 2.000.000 lira vereceklerini, fakat hem Türkiye'nin ve hem Bolşeviklerin dış durumumuzu düşünerek, Ermenistan aleyhine harekete lüzum olmadığı, Türkiye sınırlarının, Türkiye'nin istediği şekilde barış yoluyla hallinin mümkün olduğu....”¹⁴⁷.

Bu mektuba, BMM Reisi Mustafa Kemal tarafından 20 Haziran 1920'de yine mektupla cevap verilmiştir. Mektupta; Ermenistan ve İran sınırlarının tayini için Rusya

¹⁴³ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.247.

¹⁴⁴ *Türk İstiklal Harbi III, Doğu Cephesi (1919-1921)*, Ankara, 1995, s.91-92.

¹⁴⁵ *TİH, III*, s.99-100.

¹⁴⁶ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.248.

¹⁴⁷ *TİH, III*, s.102-103.

Sovyet Cumhuriyeti'nin aracılığının kabul edildiği, Ermenilerin Türk olan araziye tahrip ve ahaliyi katlettikleri, buna son vermek için askeri harekâta karar verildiği, fakat askeri harekâttan, alınan mektup üzerine vazgeçildiği belirtilerek, Ermeni saldırılarının durdurulması istenmiştir¹⁴⁸.

Bundan sonra, BMM Başkanlığı, harekâtın durdurulmasını 20 Haziran 1920'de¹⁴⁹ Doğu Cephesi Komutanlığı'na bildirmiş ve bunun üzerine Kâzım Karabekir Paşa da 22 Haziran 1920'de tüm birliklerine durumu iletmiştir¹⁵⁰.

Ancak, Sovyet Hükümeti, Ermeni mezalimini önlemek için hiçbir çaba sarf etmedi. Hatta, Ermeniler lehinde bir tavır koyarak, Türk tarafından Van, Bitlis gibi yerlerin Ermenilere verilmesini de istemişti¹⁵¹.

B-Harekâtın Başlaması

1-I.Doğu Harekâtı (28 Eylül 1920)

Rusların yukarıda bahsettiğimiz tutumları üzerine, Ermeniler daha da cesaretlenmiş. Türk hudutlarında sivil halka yaptıkları mezalimi iyice artırmışlardı. Meselenin kesin olarak halledilebilmesi için artık askeri harekât şartı¹⁵².

Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa, 20 Eylül 1920'de Doğu Cephesi Komutanlığı'na gönderdiği bir şifre ile harekâtın yapılacağını bildirdi¹⁵³. BMM Bakanlar Kurulu'nun bu emrini alan Doğu Cephesi Komutanlığı, 23 Eylül 1920'de BMM'ne gönderdiği yazıda; harekâta 27 Eylül'de başlanacağını bildirmiş¹⁵⁴, 24 Eylül'de ise birliklere gönderdiği şifre ile 27 Eylül'de harekât emrini vermiştir¹⁵⁵.

¹⁴⁸ Nimet ARSAN, *Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, III*, Ankara, 1991, s.353.

¹⁴⁹ *TİH, II*, s.103.

¹⁵⁰ KARABEKİR, *İstiklal Harbimiz, II*, s.99.

¹⁵¹ Yusuf Kemal TENGİRŞEK, *Vatan Hizmetinde*, Ankara, 1981, s.158.

¹⁵² DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.249.

¹⁵³ KARABEKİR, *İstiklal Harbimiz, II*, s.173.

¹⁵⁴ *TİH, III*, s.157.

¹⁵⁵ KARABEKİR, *İstiklal Harbimiz, II*, s.173.

Ancak, 24 Eylül'de Ermenilerin, IX.Kafkas Tümeni'ne yaptıkları taarruz dolayısıyla harekât 28 Eylül'e bırakılmıştı¹⁵⁶.

Harekâta başlanılacağı bu günlerde, IX.Tümen Komutanı Halit Bey¹⁵⁷ aralarında çok yakın mesai bulunan Fahrettin Bey'i¹⁵⁸ telefonla arayarak; “-Hazır olun, Kars'a gidiyoruz, hemen bana gel” demiş, bunun üzerine Fahrettin Bey de Erzurum'dan ayrılarak, IX.Tümen'in karargahının bulunduğu Hasankale'ye gitmiştir. Fahrettin Bey de IX.Tümen'le birlikte, Doğu Harekâtı'na aktif olarak katılacaktır¹⁵⁹.

Fahrettin Bey, bundan sonra, Halit Bey'in emriyle IX.Tümen'in kılavuzluğu görevini üstlendi. Bu amaçla yanına aldığı süvarilerle Akçakale'ye gelen Fahrettin Bey, bölgedeki Ermeni kuvvetleri ile ilgili bilgileri toplamış, hatta bu sırada Ermeniler lehinde casusluk yapan Recep Çavuş adlı bir Türk'ü de yakalatmıştır¹⁶⁰. Bundan sonra bölgedeki keşiflerine devam eden Fahrettin Bey, Horum'da bulunan Kâzım Karabekir Paşa'nın çadırına gelerek, bütün gördüklerini gerek Paşa'ya, gerekse orada bulunan Halit Bey'e rapor etmiştir¹⁶¹.

Bu arada harekât hazırlıkları son aşamasına gelmişti. Fahrettin Bey de yine IX.Tümen'le birlikte hareket ediyordu. IX.Tümen ise; asıl vurucu güç olarak toplu bir halde Soğanlı Dağları'nı kuzeyden kuşatmak maksadıyla, Hasangazi Dağı'nın kuzeybatısında toplanmak üzere tertibat almıştı. Karşısındaki Ermeni kuvvetini geriye attıktan sonra, Oltu bölgesindeki 29.Alay ile Paldum Gedigi-Eşek Meydanı Bölgesi'nde birleşerek Sarıkamış istikametine ilerlemek istiyordu¹⁶².

Halit Bey de, Fahrettin Bey'den, bölgeyi avucunun içi gibi bilen yeni kılavuzlar istemişti. Bunun üzerine Fahrettin Bey de Kürkçü Köyü'nden Aşık Yusuf Efendi ile Yeni Gazi Köyü'nden Mehmet Ağa'yı kılavuz olarak tayin etmişti¹⁶³. Kılavuzları

¹⁵⁶ *TİH, III*, s.157.

¹⁵⁷ Halit Bey, III.Tümen Komutanlığı'ndan alınarak IX.Tümen'e tayin olmuştu. (SOLMAZ, *Deli Halid Paşa*, s.77.)

¹⁵⁸ SOLMAZ, *Deli Halid Paşa*, s.182.

¹⁵⁹ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.283.

¹⁶⁰ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.284-286.

¹⁶¹ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.286.

¹⁶² *TİH, III*, s.162.

¹⁶³ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.302, 304.

yanına alan Fahrettin Bey, Halit Bey'le daha önce buluşma yeri olarak kararlaştırdıkları Hasangazi Dağı'na geldi. Birkaç saat sonra da IX.Tümen Komutanı Halit Bey, maiyetiyle birlikte, 27 Eylül 1920'de Bardız civarındaki Çadırılı Ordugâh'tan hareketle Hasangazi Dağı'na geldi. 27/28 Eylül gecesini burada geçirdiler¹⁶⁴.

28 Eylül saat 03.00'te, taarruz işareti verilmiş ve IX.Tümen de derhal ilerleyişine başlamıştı¹⁶⁵. Fahrettin Bey ve kılavuzları ise Tümen'in önünde giderek askerleri gecenin karanlığında sessizce Ermeni mevzilerine yaklaşıyorlardı¹⁶⁶. Bu şekilde IX.Tümen'in taarruzu hızla ilerliyordu ve saat 05.00'te Paldum Gediği ve gediğin kuzeydoğusundaki Ziyaret Dağı ele geçirildi¹⁶⁷. Saat 10.00'a gelindiğinde birliklerin yorgunluğu nedeniyle harekâta ara verilmişti, bu arada XII.Tümen'in Azerbaycan Süvari Alayı, 29 Eylül sabahının ilk saatlerinde Sarıkamış'a girmişti¹⁶⁸. 30 Eylül'de ise Merdenik ele geçirildi.

Ancak, Erzurum'da Albayrak Gazetesi yazarı Mithat Bey'in Erzurum'da Halk Hükümeti yapma girişimi, bu sıralarda Erzurum'da bulunan Celaleddin Arif Bey'in de ortamı kendi menfaati için kullanması sonucu olayların büyümesi, Meclise ordu ve vilayet kadrolarında suistimaller yapıldığı iddia edilerek sert bir telgraf çekilmesi¹⁶⁹ ordumuzun 25 Ekim 1920 tarihine kadar Sarıkamış-Leloğlu hattında kalmasına sebep olmuştu¹⁷⁰.

Bu olay üzerine, 1 Ekim'de cepheden ayrılan Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa, 2 Ekim'de Erzurum'a gelmişti¹⁷¹. Paşa, Erzurum'a geldikten sonra Celaleddin Arif Bey'i sert bir dille uyarmış, olayları yatıştırarak 7 Ekim'de tekrar cepheye dönmüştü¹⁷².

¹⁶⁴ *TİH, III*, s.170.

¹⁶⁵ *TİH, III*, s.170.

¹⁶⁶ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.302-304.

¹⁶⁷ *TİH, III*, s.170.

¹⁶⁸ *TİH, III*, s.170, 175.

¹⁶⁹ DİLEK, *Ali Rıza Ataman Bey...*, s.141.

¹⁷⁰ ATATÜRK, *Nutuk*, s.332.

¹⁷¹ KARABEKİR, *İstiklal Harbimiz, II*, s.177.

¹⁷² KARABEKİR, *İstiklal Harbimiz, II*, s.178-179.

Bu arada Ermeniler de, Türk Ordusu'nun ileri harekâtını; telsiz ve telgraflarla bütün dünyaya, "Ermenilerin imhasına yönetilmiş bir hareket" olarak göstermeye çalışıyorlardı¹⁷³. Türklerin ilerlemesinden Sovyet Rusya da tedirginlik duymaktaydı. Lenin'in 9 Ekim 1920'de Kafkasya'daki vaziyet hakkında açıklamalar yaparken söylediği şu sözler, bu tedirginliği açıkça ortaya koyuyordu:

"Türkler Ermenistan'a girerek Batum'u işgal etmek istiyorlar. Sonra bu maksat Bakû'ye de yönelebilir. Biz bu durum karşısında tedbirler almalıyız"¹⁷⁴. Üstelik Ruslar Moskova'daki Türk Heyeti'yle yaptıkları görüşmelerde Ermeniler lehine toprak isteklerine devam ediyorlardı. Genelkurmay Başkanı İsmet Bey, Rusların bu isteklerini, 14 Ekim 1920'de Cephe Komutanlarına bildirerek, düşüncelerini sormuş, Kâzım Karabekir Paşa da "Elviye-i Selâse'nin ele geçirilmesi en iyi cevap olur" diyerek¹⁷⁵, Ruslara bu yönde cevap verilmesini istemiştir¹⁷⁶.

2-II.Doğu Harekâtı ve Kars'ın Ermeni İşgalinden Kurtuluşu

Kâzım Karabekir'in yukarıda verdiğini belirttiğimiz cevabı, BMM Başkanlığı tarafından görüşülmüş ve uygun bulunmuştu. BMM Başkanlığı durumu, 21 Ekim 1920 günü Doğu Cephesi Komutanlığı'na bildirdi¹⁷⁷.

Böylece Ordumuz, 28 Ekim 1920'de tekrar ileri harekâtına başladı. 30 Ekim'de Kars'ı ele geçiren ordumuz, şehri eski sahibine teslim etti¹⁷⁸. Kâzım Karabekir Paşa Kars'a girildiğini aşağıdaki telgrafla Ankara'ya bildirdi:

"Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne

Karakale'den 30 Ekim 1920

30 Teşrin-i Evvel sabahı Kars aleyhine yapılan taarruzda Vezin Köyü şimalin garbisi Azadi Köyü şimalinde düşman kuvvetleri, tarafımızdan iki gruba parçalanarak Vezin Köyü şimalindeki Ermeni grubu Şimal-i Şarkiye doğru ricat ve Azadi Köyü

¹⁷³ TİH, III, s.187.

¹⁷⁴ YILMAZ, *Gümrü Antlaşması*, s.55.

¹⁷⁵ KARABEKİR, *İstiklal Harbimiz*, II, s.180.

¹⁷⁶ DAYI, *Elviye-i Selâse'de...*, s.250.

¹⁷⁷ TİH, III, s.193.

¹⁷⁸ KARABEKİR, *İstiklal Harbimiz*, II, s.182.

şimalindeki Ermeni grubu da Far'a doğru firar etmiştir. 11.30 saat evvelde kıtaatımızın Kars tabyalarına girdikleri görülmüştür¹⁷⁹.

Kars'ın düşmesi, Ankara'da büyük sevinçle karşılanmış, okullar ve devlet daireleri bir gün tatil edilmiştir¹⁸⁰.

Kars'ın ele geçirilmesiyle birlikte, 3 general, 6 albay, 12 yarbay, 16 yüzbaşı, 59 teğmen, 16 sivil memur, 12 astsubay, 4 erbaş ve 1150 de asker esir alınmış, ayrıca faydalanılabilecek 337 top, tamire muhtaç 339 top, pek çok miktarda makineli tüfek ve mühimmat da ele geçirilmişti. Esirler arasında Ermenistan Harbiye Nazırı Araratof ile Genelkurmay Başkanı Vekilof, Kars Kale Grup Komutanı Primof ve bir de sivil bakan vardı¹⁸¹.

C-Fahrettin Bey'in Kars Valiliği'ne Tayini ve Gerçekleştirdiği Hizmetler

Kars'ın ele geçirilmesinden sonra, Kâzım Karabekir Paşa, Fahrettin Bey'i, Kars Valiliği'ne tayin etti. Bundan sonra, derhal vilayet işlerini görmek için harekete geçen Fahrettin Bey, IX.Tümen'in 29.Alayı'nda askerlik yapan Ahmet Bey'i yanına tertibat kâtibi olarak almış, yine aynı alayda askerlik yapan Sabuncuzade Mustafa Bey'i de Belediye Reisliği'ne atamıştır¹⁸².

Kars'ta vilayet idaresini kurmaya devam eden Fahrettin Bey, Pozat köylü İsmail Bey'i Kars'taki hapisane müdürlüğüne getirmiş, Yenigazili Şefik Bey'i de yanına kâtip olarak görevlendirmiştir¹⁸³.

Bu arada, Kars'ın Türkler tarafından yeniden ele geçirildiğini duyan Türk göçmenler, geceli gündüzlü tekrar geçtikleri yolları dönerek yuvalarına dönmeye başlamışlardı. Ayrıca şehirde Ermeniler de kalmıştı ve bunlarda saklanıyordu. Fahrettin Bey, bu karışıklığa son vermek için, Ermeni Vahan Efendi'yi çağırması ve şehirde tanıdığı Ermenilerden ileri gelenleri yanına getirmesini istemişti¹⁸⁴.

¹⁷⁹ *TBMM Zabut Ceridesi*, Devre I, II, Ankara, 1981, s.244-245.

¹⁸⁰ YILMAZ, *Gümrü Antlaşması*, s.56.

¹⁸¹ YILMAZ, *Gümrü Antlaşması*, s.57.

¹⁸² ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.310.

¹⁸³ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.311.

¹⁸⁴ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.312.

Vahan Efendi'nin getirdiği şehir doktoru Kazancıyan Karabet'i yine şehir doktorluğuna Biznuni Haçadur ve Nuhrabıyan Efendileri de belediye üyeliklerine atayan Fahrettin Bey bununla da yetinmeyerek Rusça, Ermenice ve Gürcüce hazırlattığı bir bildiriye şehirde dağıttırmıştı. Bildiride şöyle deniliyordu: "48 saat zarfında herkes belediyeye gelip, ispatı vücut ederek, eline kim olduğuna dair birer belge alacaktır. Esnaflar kendi işleriyle, sanatkârlar tezgahları başında çalışacaklar mühendisler de ellerine verilecek belgeyle ordunun emrine girecekler, bu bildiriye okuyup ve doldurup da itaat etmeyenler hakkında takibat yapıp, divanı harbe verileceklerdir." Bu bildirinin şehir içerisinde dağıtılmasından sonra Kars'taki gayrimüslimler saklandıkları yerlerden çıkmaya başlamışlar, belediyeye gelerek vesikalarını alıp işleri başında çalışmaya başlamışlardır¹⁸⁵.

Fahrettin Bey, il teşkilatını genişletmeye devam ediyordu. Bu amaçla, Ali Rıza Bey'i Kağızman'a mutasarrıf, Kocaoğlu Mehmet Bey'i de Arpaçay'a kaymakam olarak tayin eden Fahrettin Bey, Selim Nahiyesi'ne Pozatlı Yunus Bey'i, Karakurt Nahiyesi'ne de Halil Bey'i nahiye müdürü olarak görevlendirmişti¹⁸⁶.

Kars'a dönen Türk göçmenlerin şehre yerleştirilmeleri işiyle de yakından ilgilenen Fahrettin Bey, bu amaçla kendisinin de dahil olduğu beş kişilik bir komisyon kurmuştu. Komisyonda yer alan diğer üyeler; jandarma komutanı, emniyet müdürü, maliyeden Ömer Bey ve maarif müdürlüğünden bir memur idi¹⁸⁷. Komisyon bundan sonra haftada iki gün toplanmaya başlamış, şehirde birikenleri kendi köylerine ve köyleri yananları da sahipsiz kalan Ermeni ve Rum köylerine yerleştirmeye başlamıştır¹⁸⁸.

Ç-Fahrettin Bey ve Arkadaşlarının Gümrü Antlaşması Sonrası Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa'ya Sundukları Rapor

Genelkurmay Başkanlığı, Kars'ın alınmasından sonra, 31 Ekim 1920'de Doğu Cephesi Komutanlığı'na verdiği direktifle; kazanılan zaferden faydalanılarak, kesin

¹⁸⁵ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.312.

¹⁸⁶ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.314.

¹⁸⁷ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.314.

¹⁸⁸ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.314.

sonuç alınması lüzumunu belirtmiş, Ermenileri silahtan ayırmak ve mümkünse barışa mecbur edinceye kadar harekâta aralıksız devam edilmesi gerektiğini bildirmiştir¹⁸⁹.

Zira; doğuda bulunan ordunun serbest kalması gerekli idi. Özellikle Ermenilerden alınacak silah ve malzemeye Batı Cephesi'nde acilen ihtiyaç vardı¹⁹⁰. Bundan sonra 3 Kasım 1920 günü, Gümrü üzerine harekâta başlayan Türk Ordusu, 5 Kasım akşamına kadar Ermeni birliklerini Gümrü Batı sırtlarına kadar uzaklaştırdılar¹⁹¹. Bu gelişmeler üzerine, 6 Kasım 1920'de Ermeni Hükümeti mütareke teklifinde bulunmuş, Türkler ise Gümrü'nün kendilerine teslim edilmesi durumunda teklifin değerlendirileceğini belirtmişlerdir. Ermenilerin bunu kabul etmesi üzerine Gümrü, 7 Kasım 1920'de Türklerin eline geçmiştir¹⁹².

Ancak, Ermeniler, Türk tarafının sunduğu diğer sulh şartlarını¹⁹³ kabul etmediklerini, 10 Kasım'da bildirmişler, bunun üzerine harekât yeniden başlamıştır¹⁹⁴. Harekât 17 Kasım'a kadar Türk Ordusu tarafından başarıyla sürdürüldü. Bundan sonra yapabilecekleri bir şey kalmadığına inanan Ermeniler bu tarihte, Türk tarafının tüm sulh şartlarını kabul ettiklerini bildirdiler ve 25 Kasım 1920'de taraflar arasında müzakereler başladı¹⁹⁵.

Yapılan görüşmeler sonrası, 3 Aralık 1920'de 18 maddelik Gümrü Antlaşması imzalandı. Antlaşmanın 2. Maddesiyle Türkiye; Kars, Sarıkamış, Kağızman ve Iğdır'ı yeniden topraklarına katmış oldu. Ayrıca Ermenistan'ın güneyinde bulunan Nahçıvan Şahtahtı-Şerur Bölgesi geçici olarak Türkiye'nin koruyuculuğuna bırakıldı¹⁹⁶.

Antlaşmadan sonra kurulan Sovyet Ermeni Hükümeti, Gümrü Antlaşması'nı reddetti. Bunun üzerine Fahrettin Bey'in de içinde bulunduğu ve aşağıda isimlerini

¹⁸⁹ *TİH, III*, s.214.

¹⁹⁰ YILMAZ, *Gümrü Antlaşması*, s.59.

¹⁹¹ KARABEKİR, *İstiklal Harbimiz, II*, s.184.

¹⁹² KARABEKİR, *İstiklal Harbimiz, II*, s.185.

¹⁹³ Türk tarafının sulh şartları için Bkz. KARABEKİR, *İstiklal Harbimiz, II*, s.185-186.

¹⁹⁴ KARABEKİR, *İstiklal Harbimiz, II*, s.185.

¹⁹⁵ KARABEKİR, *İstiklal Harbimiz, II*, s.187. Görüşmelerde Türk delegasyonu; Kazım Karabekir Paşa, Erzurum Mebusu Süleyman Necati Bey ve Erzurum Valisi Hamid Bey'den oluşurken, Ermenileri ise, eski Başbakan Aleksandr Hatisyan, Maliye Eski Bakanı Avram Gülhandanyan ve İçişleri Bakan Yardımcısı İsteyan Gorganiyan temsil ediyordu. Bkz. YILMAZ, *Gümrü Antlaşması*, s.99.

¹⁹⁶ YILMAZ, *Gümrü Antlaşması*, s.107-108.

vereceğimiz Elviye-i Selâse'nin önde gelen diğer kişilerinden oluşan bir heyet 7 Ocak 1921'de Kâzım Karabekir Paşa'ya şu dilekçeyi vermişlerdi¹⁹⁷:

“Doğu Cephesi Genel Komutanı Saadetli Kâzım Karabekir Paşa Hazretleri'nin Yüksek Huzuruna

Aşağıda imzası bulunan Kars, Sürmeli, Oltu ahalisinin birleşip kendi memleketimizin hali hazırasını müzakere ederek bu netice hasıl olmuştur. Zatı devletlerinin malumudur ki, XIX.Asırda Kars vilayeti üç defa Türk ve Rusların savaş sahnesi olmuştur. Bu memleketin her zerresini kaldırmış olsak ecdadımızın ve Türk askerinin kanı zuhur edecektir. Her bir taşın altında Müslüman kemiklerini göreceksiniz.

Bu defa zuhur eden Dünya Savaşı'nda Kars, Sürmeli, Oltu ahalisi Batum, Ardahan, Ahıska genellikle İslam memleketlerinde, Hıristiyanlara karşı kıyam zuhur ettiğinden, bu savaşın en ağır felaketleri bu memleket ahalisi üzerine yüklenmiştir. Yüzbinlerce canlarımız şehit, hanümanlarımız harap, milyonlarca servetlerimiz mahvolup gitmiştir. Şimdi ise bunlarla ikinci defa olarak Türk Ordusu memleketimize gelmiştir. Büyük bir coşkuyla kucakladığımız bu mukaddes hükümetimiz idare ve siyaset noktai nazarıyla 334 (1918) tarihinde yapmış oldukları şekli takip edeceği görülmektedir. Birinci defa gelişte nasıl ki dahili vilayetten aciz memurlar getirilip vazifeye tayin ettilerse, şimdi aynı hal görülüyor. Bu memleket ahalisinin hiçbir şeyi tutmayıp ve hizmete de tayin edilmesine emniyet edilmemektedir.

Şevki Paşa Hazretleri, bu memleketlere üç muazzam ordu ile geldiğinde kati surette söylüyordu ki; ‘-yüzde doksan bu memleket bizindir ve buradan çıkmayacağız. Buralarda hiçbir teşkilat ve memur lazım değildir’ diyordu. İngilizlerin tazyikiyle Şevki Paşa, ordusunu atıp, pek acele olarak bizi teşkilatsız bırakıp gitmiştir. Paşa Hazretleri, zatı devletlerinizin eli altında bulunan kuvvet o zaman gelen orduların bir kısmıdır. Zatı devletleriniz bize kati surette teminat verebilmelisiniz ki, her bir halde bizim memleketimizi bırakıp gitmeyesiniz. Zira Büyük Millet Meclisi'nden emir aldınız, veyahut karşımıza büyük bir düşman ordusu çıkmış olsa, bizi bırakıp sınırlarımızı tahliye etmeye mecbur kalacaksınız. İtilaf Devletleri'nin fikrini bertaraf ederek

¹⁹⁷ DİLEK, *Ali Rıza Ataman Bey...*, s.148.

muhtakkak ki ne Sovyet Rusya ve ne Ermenistan Sovyet Hükümeti Taşnaklarıyla Gümrü'de akdedilen barışı kabul etmemişlerdir.

Bu görüşle, değil ki bizim memleketimizin geleceği, doğu vilayetlerinin mukadderatı bile halledilmiş sayılmaz. Bu vaziyette bizim memleketler hakkında istikbal düşünerek hazırlık yapılmazsa, yüzbinlerce Müslümanların tekrar kurban olmasını doğuracaktır. Zatı devletleriniz Türk Hükümeti'nin en yüksek makamını işgal etmenizden dolayı, bu mesuliyet manen size aittir. Her bir ihtimale karşı aşağıda yazılan istirhamlarımızın kabul edilmesini arz eyleriz.

Madde 1-Memleketin dahili idaresini bir livaya ahalisini çalışkan, güvenilir adamlarından teşkil etmek için, bu hususta Azerbaycan'da, Gürcistan'da bulunan arkadaşlarımızın yani vatan evlatlarının Kars'a celbine emir buyurulması.

Madde 2-Mebus seçimine müsaade ederek, Ankara'da Büyük Millet Meclisi'ne gönderilip, milletin hukukunu müdafaa için acele mebus gönderilmesi.

Madde 3-Jandarma kadrosunun yeter miktarda yerli ahaliden teşkil edilmesi.

Madde 4-Yerli ahaliden hiçbir unsur tefrik etmeyerek nizamiye şeklinde alaylar teşkil edilmesi.

Madde 5-Yerli ahaliden küçük subay kadrosu yetiştirilmesi.

Madde 6-Oltu ve Sürmeli kazalarının Kars'tan ayrılmaması ve müştereken mebus seçilmesi.

Hülasa maruzat:

Yukarıda yazılan dilekçemiz Paşa Hazretlerine takdim etmek üzere Fahrettin Bey, Hayrullah Bey, Sürmeli kazasından Behmen Beyler tayin edildiği maruzatiyle kabulünü ve işbu maruzatımızın nazarı dikkate alınmasını istirham eyleriz. Ol babda emir ve ferman hazreti emir sahibinindir. 7 Kanunisani Ocak 337 (1921)

Sürmeli	Çıldır	Oltu	Kağızman	Ahıska
Behmen	Kamil	Bilal	Ali Rıza	Server
Kars	Akbaba	Sarıkamış		
Fahrettin	Mehmet	Hayrullah" ¹⁹⁸		

¹⁹⁸ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.323-325.

Kâzım Karabekir Paşa, 7 Ocak 1921 tarihli bu dilekçeye cevap vermekte gecikmedi. Paşa'nın Elviye-i Selâse'nin temsilcilerinin kaygılarını gidermeye çalıştığı cevabi yazısında; Elviye-i Selâse'nin Anavatan'dan ayrılmaz bir bütün olduğu, bölgede gerekli idari ve askeri teşkilatın kısa süre içinde oluşturulacağı ve milletvekili seçimleri için de gerekli başvuruların yapıldığı belirtilmiştir¹⁹⁹.

Bu arada, B.M.M.'nin ileride imzalayacağı Moskova ve Kars Antlaşmalarıyla da Türkiye'nin doğu sınırı kesin olarak çizilecektir.

---

¹⁹⁹ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.326-328.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

BMM'NE KATILMASINDAN VEFATINA KADAR FAHRETTİN BEY

I-BMM'NİN AÇILMASI VE ELVİYE-İ SELÂSE MİLLETVEKİLLERİNİN MECLİSE İŞTİRAKİ

16 Mart 1920'de İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmesi üzerine; 12 Ocak 1920'de toplanan Son Osmanlı Mebusan Meclisi, 18 Mart 1920'de aldığı; "Mebusluk görevinin güvenlik içinde yapılmasına imkan verecek bir durumun meydana gelişine kadar görüşmeler ertelenmiştir" kararıyla kendi kendini feshetti¹.

Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nin bu şekilde kapanması üzerine o sıralarda Ankara'da bulunan Heyet-i Temsiliye Başkanı Mustafa Kemal Paşa, gerekli tedbirlere başvurarak Meclisin feshinden hemen bir gün sonra yani; 19 Mart 1920'de Ankara'da olağanüstü yetkilere sahip bir meclisin kurulmasının gerekliliğini ilan etmiş ve yeni bir seçim yapılması gerektiğini vurgulamıştır². Mustafa Kemal, bu düşüncesinin gereklerini şöyle belirtmiştir:

"İtilaf Devletleri tarafından devlet merkezinin bile resmen işgali, devletin yasama, yargı ve yürütmeden ibaret olan milli güçlerini işlemez duruma sokmuş, bu durum karşısında görev yapmaya imkan bulamadığını hükümete resmen bildirerek Meclis-i Mebusan dağıtılmıştır. Şu halde, devlet merkezinin korunmasını, milletin bağımsızlığını ve devletin kurtarılmasını sağlayacak tedbirleri düşünmek ve uygulamak üzere millet tarafından olağanüstü yetkiler taşıyan bir meclisin Ankara'da toplantıya çağırılması ve dağıtılmış olan meclisin milletvekillerinden Ankara'ya gelebileceklerin de bu meclise katılmaları zarurî görülmüştür³.

Bundan sonra, yapılan seçimler sonucu seçilen milletvekilleri, Son Osmanlı Mebusan Meclisi'nde görev yapan 92 milletvekili ve 14'ü de Malta'dan gelenler olmak

---

¹ Mahmut GOLOĞLU, *Üçüncü Meşrutiyet*, Ankara, 1970, s.118-119.

² Yavuz ASLAN, *Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Kuruluşu, Evreleri Yetki ve Sorumluluğu*, Ankara, 2001, s.16.

³ ATATÜRK, *Nutuk*, s.288.

üzere, Büyük Millet Meclisi'nin üyeleri Ankara'da toplanmaya başlamışlar ve Meclis 23 Nisan 1920'de açılarak çalışmalarına başlamıştır.

BMM açıldıktan sonra, Elviye-i Selâse adına Batum'dan Ali Rıza Acara, Murgullu Ahmet Edip, Şavşatlı Ahmet Fevzi, Acara'dan Ahmet Akif ve Çürüksulu Hoca Ahmet Beyler ile Oltu'dan Rüstem Acar ve Yasin Akdağ milletvekilleri olarak BMM'ne iştirak etmişlerdir⁴.

Elviye-i Selâse'nin merkezi konumunda olan Kars'ın, BMM'ne milletvekili gönderme çalışmaları ise, şehrin Anavatan'a katılmasından sonra başlamıştır⁵. Bu çalışmaları yürüten kişilerin başında da; Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa geliyordu. Paşa konuyla ilgili olarak; BMM Dahiliye Vekaleti'ne şu yazıyı göndermişti:

“Dahiliye Vekaleti'ne

Şark Cephesi 15.12.36 (1920)

Kars ve havalisinin Anavatan'a iltihak etmeleri dolayısıyla Büyük Millet Meclisi'nde bu havali mümessillerinin de bulunması tabii ve kanuniyelerle münasip buyurulduğu takdirde hemen bu mntıkada seçim yapılarak Büyük Millet Meclisi azalarının intihab ve Ankara'ya gönderileceği arz olunur.

Şark Cephesi Komutanı

Kâzım Karabekir”⁶.

Bu yazının Ankara'ya ulaşmasından sonra, konu BMM'nin Bakanlar Kurulu'nda görüşüldü. Kurul, Kars'ta nüfusa göre bir seçim yapılması yönünde aldığı kararı şöyle ifade ediyordu:

“Kararname

Ankara

17.1.337 (1921)

Kars ve havalisinin, Anavatan'a iltihak etmeleri dolayısıyla, Büyük Millet Meclisi'nin bu havali mümessillerinin de bulunması lüzumu hakkında, Şark Cephesi Kumandanı Kâzım Karabekir Paşa'dan vürud eden ve Dahiliye Vekâleti'nden baderkenar tevdi olunan 15.12.336 (1920) tarihli şifre telgrafname mahlûlü, Heyet-i

⁴ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.291-292.

⁵ DİLEK, *Ali Rıza Ataman Bey...*, s.157.

⁶ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, Dosya No:030, 18.01., Fon No:02.39.15, Yer No:18.78.2.1921.

Vekile'nin 17.1.337 (1921) tarihindeki içtimasında kıraat olunarak intihabatın nüfusa göre icrası lüzumu ve keyfiyetin Dahiliye Vekâleti'ne tebliği karargir olmuştur. 17.1.337 (1921)"⁷.

BMM Hükümeti, Kars'ın tahmini nüfusunu 110.000 olarak düşünmekteydi. Bu nüfusla, o günkü seçim sistemine göre Kars'tan üç milletvekili seçilecekti. Fakat Kars ve havalisi, kendilerine tanınan üç milletvekili hakkını sayıca az bulmuşlardı⁸. Zira; bir önceki bölümde de belirttiğimiz üzere; Kars'ın ordumuz tarafından ele geçirildiğini duyan ve daha önce Ermeni idaresinden kaçmış olan muhacir Türkler tekrar evlerine dönüyor, böylece bölgenin nüfusu da artıyordu. Bölge halkı, BMM'ni konu hakkında uyarmak için, Kars'tan 25 Şubat 1921'de şu telgrafi göndermişti:

“Büyük Millet Meclisi Riyaseti'ne

Nüfusa göre mebus intihab edilecektir diyerek hükümet, tahmin edilen 110.000 nüfus için ancak üç mebus çıkarabileceğimizi tebliğ ediyor. Halbuki 10.000'den fazla muhacirlerimiz peyderpey gelmek üzeredir. Avdet için bir hafta zarfında muhacir komisyonuna müracaat edenler 1.000 hanedir. Bunlar neden nazarı dikkate ve hesaba alınmıyor? Her livadan evvelce nüfusa göre intihab ve izam kılınmış mebuslardan başka ayrıca Büyük Millet Meclisi için beş mebus daha intihab ettirilmiş olduğu halde, müteaddid taarruzlar, müdafaalar, zulmler, hicretler acılarını ekmiş olan bu livanın istisna edilerek, henüz hakiki nüfus miktarı tesbit edilememiş tahmini nüfus üzerinden mebus intihab ettirilmesi büyük bir mahrumiyeti mucibdir... Makine başında cevabına intizar eyleriz.

Eşraftan Alaaddin

Zarşat Ahalisi Namına Ali

Göle Ahalisi Namına Gazi

Kars Belediye Reisi Hayrullah

Sarıkamış Ahalisi Namına Mahmud

Akbaba Ahalisi Namına Mehmed

Kars Müftüsü Ali

Bilumum Kağızman Ahalisi Namına Rıza

Şüregel Ahalisi Namına Mehmed Hasan"⁹.

⁷ B.C.A., D.N.030.18.01., F.N.02, 28.10, Y.N.78/2.

⁸ B.C.A., D.N.030.18.01., F.N.02, 28.10, Y.N.78/2.

⁹ B.C.A., D.N.030.18.01., F.N.02, 28.10, Y.N.78/2.

Doğu Cephesi Komutanı Kâzım Karabekir Paşa da, milletvekili sayısının üçten fazla olmasını, bölgede İslam nüfusunun fazla olacağını göstermesi bakımından faydalı buluyordu. Paşa, 21 Mart 1921 tarihinde BMM'ne gönderdiği yazısında bu düşüncesini şu sözlerle ifade etmişti:

“Hali hazırda Kars'ta tespit edilmiş yüz on bin nüfus vardır. Öteye beriye dağılmış olan halk da peyderpey yurtlarına geliyorlar. Nüfusa nazaran şimdilik Kars'tan ancak üç nüfus çıkabilecektir. Gerek Kars ve gerekse Ardahan'dan beşer mebus intihabı İslam nüfusunun kesafetini göstereceğinden faideli telakki olunur. Mezkûr livalardan kaç mebus intihaba müsaade buyurulması ve Ardahan intihabatına başlamak üzere evamir ve talimat verilmesi rica olunur. 28 Şubat 337 (1921)

Kâzım Karabekir”¹⁰.

Yazı, Dahiliye Vekâleti'ne ulaştığında, Dahiliye Vekâleti de konuyu Bakanlar Kurulu'na götürdü. Bakanlar Kurulu da konuya görüşmüş, aldığı kararı aşağıdaki kararnameyle duyurmuştu:

“Kararname

Ankara

20 Mart 337 (1921)

Emsali misillü Kars livasından dahi beş mebus inhitabı hakkındaki Kars Müftüsü Ali Efendi ve rüfekasının 25.2.337 tarihli telgrafnamesiyle Kars ve Ardahan sancakları mebus mikdarının tayini hakkında Dahiliye Vekaleti'nin 2 Mart 337 tarih ve 15549/449 numrolu tezkiresiyle merbut, Şark Cephesi Kumandanlığı'nın 28.2.337 tarihli şifre mahlul sureti İcra Vekilleri Heyeti'nin 20.3.337 tarihli içtimasında kıraat olunarak her livadan beş mebus intihabı usulü ilga edilmiş olduğundan mevki-i meriyette olan nisab-ı müzakere kanununa tevfikân mikdar-ı nüfusa nazaran mebus intihabı zaruri bulunduğundan mahalline tebliğ edilmek üzere keyfiyetin Dahiliye Vekâleti'ne işarı karargir olmuştur

İmzalar

(Heyet-i Vekile Üyeleri)¹¹.”

¹⁰ B.C.A., D.N.030.18.01., F.N.02, 28.10, Y.N.78/2.

¹¹ B.C.A., D.N.030.18.01., F.N.02, 39.15.

Bu kararnameden sonra Kars'ta milletvekilliği için seçim çalışmalarına gidildi. İlk olarak, milletvekili olmak isteyenlerin bir dilekçe ile belediyeye başvurmaları istendi¹². Bundan sonra adaylar belediyeye verdikleri dilekçelerle adaylık için müracaat ettiler. Adaylık için başvuranlardan biri de Fahrettin Bey'di. İlan bittiğinde, müracaat edenlerin sayısı 32'ye ulaştı ve 1921 yılının Nisan ayı başlarında yapılan seçimler sonrası¹³ da 86 oy alan Fahrettin Bey¹⁴ 91 oy alan Ali Rıza Bey, 95 oy alan Kars Mevki-i Müstahkem Komutanı Albay Cavit Bey, Kars Milletvekilleri olarak seçilmişlerdi¹⁵. Kendilerine verilen milletvekilliği mazbataları ise şöyle idi:

“Büyük Millet Meclisi'nin birinci devre içtimaiyesi için Kars livası dahilinde yapılan intihab neticesinde doksan beş rey ile Kars Mevki-i Müstahkem kumandanı Miralay Cavid, doksan bir rey ile Kağızmanlı Ali Rıza Beğ, seksen altı rey ile Fahreddin Beğlerin ihraz-ı ekseriyet eylediklerini mübeyyin intihab mazbatasıdır. 4 Nisan 337 (1921).

Heyet-i Teftişye Reisi”¹⁶.

Mazbatasını alan Fahrettin Bey eşi Zöhre Hanımı da alarak; Kars'ın bir diğer milletvekili Cavit Bey'le birlikte 1921 yılının Temmuz ayı başından Kars'tan ayrılır ve Ankara'ya gitmek üzere yola çıkar¹⁷. Bundan sonra Erzurum yolu ile Trabzon'a gelen

¹² ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.330.

¹³ Yapılan seçimlerin ardından Kars Milletvekili seçilen Fahrettin Bey ile Ali Rıza ve Cavit Beyler 4 Nisan 1921'de Heyet-i Teftişye Reisliği'nden mazbatalarını almışlardır. Buna göre; seçimlerinde Nisan ayı başında yapılmış olması muhtemeldir. Bkz. *TBMM Arşivi*, MV 258/a, Fahrettin Erdoğan Dosyası.

¹⁴ Seçimler, 1908 yılından itibaren yürürlükte olan “Milletvekili Seçme Kanun Tasarısı”na göre yapılmıştır. Buna göre; seçimler iki dereceli olacaktı. “Müntehib-i evvel” yani “birinci seçmenler”, önce milletvekillerini seçecek olan “Müntehib-i sâni”leri, yani “ikinci seçmen”leri seçecek, onlar da milletvekillerini seçeceklerdi. Bu tasarı, bazı değişiklikler geçirmiş olmasına rağmen, 1943 yılına kadar yürürlükte kalmıştı. (Fevzi DEMİR, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclisi-i Mebusan Seçimleri (1908-1914)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir, 1994, s.25.) Fahrettin Bey'in almış olduğu 86 oy, bu ikinci seçmenlerin verdiği oylardı.

¹⁵ *TBMM Arşivi*, MV 258/a. Bu arada Ardahan'da yapılan seçimlerde de Osman Server Bey ile Filibeli Hilmi Bey de Ardahan milletvekili olmuşlardı. Bkz. *TBMM Zabut Ceridesi, Devre I, XI*, Ankara, 1958, s.368; *Devre I, XXI*, s.11.

¹⁶ *TBMM Arşivi*, Mv.258/a.

¹⁷ ERDOĞAN, *Türk Elleriinde...*, s.331.

Fahrettin Bey ve eşi Zöhre Hanım, buradan deniz yolu ile Samsun'a ve oradan da Çorum yolu üzerinden yine Temmuz ayı içerisinde Ankara'ya ulaşırlar¹⁸.

II-KARS MİLLETVEKİLİ FAHRETTİN BEY'İN BMM'DEKİ FAALİYETLERİ

A-Fahrettin Bey'in BMM'ne İştiraki Dolayısıyla Yaptığı Konuşma

Fahrettin Bey, Ankara'ya geldikten hemen sonra, meclisin 3 Ağustos 1921 tarihli ictimasına iştirak eder¹⁹. O günkü genel kurulda ele alınan konulardan biri de Fahrettin Bey ile Cavit Bey'in milletvekilliği mazbatalarının, meclis tarafından kabul edilmesi meselesi idi.

Sarıkamış'tan Bekir, Hüsnü, Mehmed ve Ali Beyler daha önce BMM'ne çektikleri bir telgrafta, Kars'taki seçimlere, Sarıkamış'tan katılan Fahrettin Bey'in milletvekilliğinin geçersiz olduğunu, zira; seçimlerin mevcut kanunlara uygun yapılmadığını belirtmişlerdi²⁰.

Yukarıda isimlerini verdiğimiz bu şahısların BMM'ne gönderdikleri telgraf şöyle idi:

“Ankara'da Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesi'ne

Sarıkamış'ta, icra kılınan mebus intihabının usul ve kanuna külliye mugayir olduğu görülmüş olduğundan intihabatın tekrar icrası ile hukuku milletin ziyadan vikayesi için icab edenlere emir ve irade buyurulmasını arz ve istirham eyleriz efendim.

Müntehibisani	Bu dahi	Bu dahi
Bekir	Yunus	İsmail Musa
Bu dahi	Bu dahi	Bu dahi
Hüsnü	Mehmed	Ali” ²¹ .

¹⁸ ERDOĞAN, *Türk Elllerinde...*, s.331-333.

¹⁹ *TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, XI*, Ankara, 1958, s.406.

²⁰ *TBMM ZC, XI*, s.405-406.

²¹ *TBMM ZC, XI*, s.405-406.

Konu daha önce 1.Şubede görüşülmüş ve bir rapor hazırlamıştı. 1.Şubenin hazırladığı rapor ise şöyle idi:

“İşbu mazbata birinci şubede tetkik edildi. Muntehibisanilerden bazısının mutlak olarak serd ettikleri şikayetin maddeye istinad etmemesi hasebiyle tasrihi madde edilmek ve kendilerinden badelistizah yapılacak tahkikat varakasıyla iade olunmak üzere Miralay Cavid Bey’le Fahreddin Bey’e ait her iki mazbata şubece tahlil edilmiş olmakla keyfiyetin bu suretle Heyet-i Umumiye’ye arzı ekseriyetle tekrarrur eylemiştir”²².

Fakat gerçekte durum raporda belirtildiği gibi değildi. Zira; 1.Şube üyelerinden yedi kişi mazbatayı uygun bulurken, 10 kişi muhalif yönde görüş belirtmişti. Bundan dolayı konu genel kurulda görüşülecekti ve Meclis Başkanı raporu okutarak meseleyi tartışmaya açtı²³.

Konu hakkında, kürsüde ilk söz alan Edirne Milletvekili ve 1.Şube üyesi Şeref Bey’di. Şeref Bey, bu konuşmasında konuyu ne için genel kurula taşıdıklarının izahını yaptı²⁴. Bundan sonra meclisten mazbata okunsun sesleri yükseldi ve Fahrettin Bey’in mazbatasını kürsüden okundu. Bu arada Bolu Milletvekili Tunah Hilmi Bey, yıllardır Anavatan’dan ayrı kalmış bir vatan parçasından seçilip, meclise gelen bir milletvekilinin, daha ilk günden hakkında yapılan bu tartışmalardan üzüntü duymuş olacak o da şu konuşmayı yaptı:

“-Arkadaşlar bu mecliste mevzubahsi münakaşa olan birçok kanunların, kararların müzakeratı esnasında son zamanda kalben, ruhen son derecede müteessir bulunuyordum. Lakin Elviye-i Selâse’ye müteallik mevzular, münakaşalar esnasında bütün kalbimle ve bütün ruhumla müteessir olmuş ve neticeye intizar etmişim ki, bu müzakerenin birisi teşkilata diğeri de açara mütealliktir. Bu üçüncü müzakeredir ki, bu mübarek Elviye-i Selâse için burada ifa edilmiş oluyor. Allahımdan dilerim ki, inşallah yakın zamanda bu mübarek vatandan ayrılmış olan yerlerimiz de iltihak etmiş olacak ve

²² *TBMM Arşivi*, MV 258/a, Fahrettin Erdoğan Dosyası; *TBMM ZC, XI*, s.404.

²³ *TBMM ZC, XI*, s.404.

²⁴ *TBMM ZC, XI*, s.405.

eksik olan mebuslar da burada bulunacaklardır. Arkadaşlar pek uzağa gideceğim. Hatta Allahımdan dilerim ki, yarın burada bir Tuna evladı, bir Tuna Mebusu olarak bulunsun.

Arkadaşlar! Bu o kadar mübarek bir meseledir ki katiyen müzakere ve münakaşaya değmez. Bilmem neden burada böyle bir mesele açılıyor. Arkadaşlar düşününüz ki, karşınızda bulunan arkadaşınız için hal böyledir, şöyledir diyerek ve madde tasrih etmeden buna ehemmiyet verilerek müzakere edilir mi? (Hayır sesleri) Binaenaleyh müzakereyi zait görüyorum. Müttefikan kabul edelim. (Kabul sedaları) (öyle şey yok sesleri)”²⁵.

Tunalı Hilmi Bey’in bu teklifine rağmen, Gaziantep Milletvekili Yasin Bey’in, şikayetnamenin okunması yönündeki ısrarı üzerine, yukarıda metnini verdiğimiz şikayet dilekçesi okunur ve bundan sonra da, Elviye-i Selâse’nin bir diğer şehri Batum milletvekillerinden Rıza Bey kürsüye çıkar. Rıza Bey’in, Kars’tan gelen şikayet dilekçesinin iç yüzünü anlattığı ve Kars Milletvekillerini tanıttığı konuşması ise şu şekildeydi:

“-Arkadaşlar, bu meseleyi gayet yakından takip ediyoruz. Tabi, Elviye-i Selâse’den gelecek olan arkadaşların gayrikanuni bir surette intihab edilip gelmesini biz de arzu etmeyiz.

Binaenaleyh, bunu yakından takip ettik. Telgraf verenler Sarıkamış’tan yedi kişidir. Bir köy müntehibisanileridir ki, Musa namında bir arkadaşlarını intihab ettirmek için çok uğraşmışlar, muvaffak olamamışlardır. Bunun için intihab entrikaları olarak belki bir fayda verir, intihabı bozulur diye bir telgraf çekmişler. Fakat verdikleri telgraftan dolayı; onlar da pişman olmuşlardır. Esasen bir şey değildir. Buradaki Ali Rıza Bey Kars Şûrâsı’nda Dahiliye Vekili idi. Fahrettin Bey, Hariciye Vekili idi. Ali Rıza Bey’i İngilizler, Nuri Paşa hakkında şehadet için Batum’a getirmişlerdi. Oradan firar etti ve bu zamana kadar hali firarda idi.

Sonra Fırka Kumandanı Cavid Bey’e gelince; orada büyük bir hizmeti vardı. Katiyen bu intihapta başka bir şey yoktur. Bu mazbatayı rica ederim, bila tereddüt kabul ediniz”²⁶.

²⁵ TBMM ZC, XI, s.405.

²⁶ TBMM ZC, XI, s.406.

Bu arada İstanbul Milletvekili Neşet Bey de, Kars milletvekillerinin mazbatalarının kabulü yönünde Meclis Başkanlığı'na bir teklif verir. Meclis Başkanlığı da bu teklifi oya sunar ve milletvekillerinden çoğunluğunun oyuyla Fahrettin Bey'le Cavit Bey'in milletvekillikleri kabul edilir. Oylamanın kabul edilmesinden sonra, Cavit Bey kürsüye çıkar. Elviye-i Selâse'nin, 1877-78 Osmanlı Rus Savaşı'ndan 1921 yılına kadar geçirdiği tarihi evreleri anlatan Cavit Bey, Kars halkının BMM'ne olan şükran duygularını dile getirir²⁷.

Cavit Bey'den sonra, kürsüde Fahrettin Bey vardır. Fahrettin Bey de konuşmasında Elviye-i Selâse'nin hangi evreler sonunda, evlatlarını bugün Meclise yollayabildiğini anlatır. Konuşması; şu sözlerden oluşuyordu:

“-Bendeniz vatanın bir parçası olan Kars'ın evladından Fahreddin. (teşerrüf ettik sesleri) 43 seneden beri Anavatan'dan ayrılan Elviye-i Selâse ve Kars bugün aynı liva altına girerek Büyük Millet Meclisi'ne evladını intihap ve gönderdiğinden dolayı; iftihar ediyor. (Teşekkür ederiz sesleri). Milletin hürmetlerini ve har selamlarını Büyük Millet Meclisi'ne arz ediyor. Bunanla bu harbin en ağır yükleri bizim boynumuza düştü. Şarktaki olan muharebelerden kendi başımız üzerinde yedi defa harb olmuştur. Livamız halkı, çoluk, çocuk o harbin içerisinde nihayete kadar bulunmuştur. Yüz bin kadar kurban verdik. Bu hususta kanlarımız daima Türkiye'ye akıyor.

Birinci Sarıkamış taarruzunda 25 bin çoluk, çocuk ve masum kadınlarımızı kestikleri vakitte İslam şühedahlarını topluyorlardı. Bazen ahali de kendi şehitlerini almak için müracaat ediyorlardı. Ruslar tahkir ediyorlardı. Sizin arzu ettiğiniz Türklerin cenazelerini sizin cenazelerinizle beraber koyacağız diyorlardı. Bu suretle şehitlerimizi bize vermediler. Şehit askerleri toplayıp bir araya doldurdular. Halbuki onlar, bizi tahkir etmek üzere yaptılar.

Evdeki analar gözyaşlarını sildiği zaman şükrediyorlardı. Elhamdülillah Türkler buraya gelip kaldıysa ikisi birden şehitleriyle beraber toprağın altına girdi. Bir gün bunlar gelecek yine bizi kurtaracak diye iftihar ediyorlardı. Ve bununla beraber Ermenilerin tezviratiyle Sarıkamış taarruzunda Şark Cephesi'nden her nereden taarruz etse, Elviye-i Selâse halkı silaha sarılıp, Rus ordularını arkadan tehdit edip kendi

²⁷ TBMM ZC, XI, s.406.

hemcinsi olan Türklere iltihak ediyorlar. Nikola'nın bunun hakkında bir telgrafi vardır. Yazıyor ki, Kars, Ardahan halkından bu unsorda ne kadar adam varsa katl olunacak diye. Bu haberi, Bakû ahalisi duyduğu vakitte Yusuf Bey Topçu Başof, Ali Merdan Bey telgrafi alınca Vali-i Umumi'nin yanına geliyor ve oradan bir tezkere alıp Çar Nikola'nın yanına gidiyorlar. Burada yedi buçuk milyon Müslüman var. Sen bir devletsin, asker Türkler, askerle harb ediyorlar, ahalinin bunda ne kabahati vardır. Hatanızın önünü alacaksınız diyorlar ve Çar kendi amcasının oğlunu göndererek bu telgrafi geri aldırdı ve 25 bin felaketzede olan ve bu ahaliye iane vererek İslamların gönlünü aldı. Ama bizim Ruslara adavetimiz gittikçe arttı. Türklere karşı hissiyatımız sadakatimiz bakidir. Biz her gün bu yolları gözlüyorduk. Bu felaketlerin sonu olarak harbin 34'ncü senesi ki (1918) mütarekeye yakın ordularımız geldiği vakitti Ermenilerin mukabele vasıtasıyla yaptıkları felakete maruz kalarak şimendüfer güzergahındaki 120 pare karyemiz mateessüf tahrib edildi. Sekiz-dokuz yüz kadın, erkek samanlıkların içerisine doldurularak yakıldı. Biz günahkar değiliz, yalnız Türk ve Türk unsurunu sevdiğimizden bize bu zulümler yapılyordu. Elhamdülillah muradımıza erdik. (Elhamdülillah sesleri) Kanlarımız heder edilmedi. Anavatan'a iltihak ettiğinden ve kendimiz aynı liva altına girdiğimizden dolayı; iftihar ediyoruz. Milletın de selamlarını tebliğ ettim. Bundan sonra Elviye-i Selâse'nin birtakım ıslah edilecek meseleleri var ki, onu da inşallah Büyük Millet Meclisi'ne arz edeceğim. İlelebet birlikte yaşayacağız ve bir arada çalışacağız (Alkışlar)²⁸.

B-Elviye-i Selâse'de Vergilerin Sureti Cibayetine Dair Fahrettin Bey ve Arkadaşlarının Verdiği Kanun Teklifi

Fahrettin Bey, milletvekilliği onaylandıktan sonra, yukarıda metnini verdiğimiz konuşmasında da belirttiği gibi, Elviye-i Selâse'nin sorunlarını çözebilmek için meclis içinde çalışmalarına başlamıştır. Fahrettin Bey, bu amaçla ilk olarak; bölgenin diğer milletvekilleriyle birlikte Meclis Başkanlığı'na 11 Ağustos 1921 tarihli ictimaada bir

²⁸ TBMM ZC, XI, s.406-407.

kanun teklifi verdi. 5 Maddelik teklif; 1921 yılına mahsus olmak üzere, bölgede vergilerin, Rus idaresi zamanındaki gibi alınmasıyla ilgili olup, tam metni ise şöyleydi:

“Madde 1-1337 (1921) senesine mahsus olmak üzere, Kars, Ardahan, Artvin livalarıyla Iğdır, Sürmeli, kazalarında arazi aşar vergileriyle, kuraya ait Emlak Vergisi yerine kaim olmak üzere Rus idaresi zamanında cari maktu vergi istifa olunur.

Madde 2-Usulü mezkûreye tevfikân her karyenin ruble olarak tahakkuk eden vergisi on ruble altı yüz kuruş hesabıyla Osmanlı evrakı nakdiyesi üzerinden tahsil edilecektir.

Madde 3-İşbu kanunun neşrinden evvel arazi, aşar, emlak vergileri hakkında yapılan muamelat keenlemyekündür.

Madde 4-İşbu kanun tarihi neşrinden itibaren mer’idir.

Madde 5-İşbu kanunun icrasına Maliye Vekili memurdur”²⁹.

Fahrettin Bey, söz alarak, bu kanun teklifini vermelerinin sebebini şu sözlerle açıkladı:

“-Şimdi efendiler; biz Elviye-i Selâse hakkında istediğimiz maktu vergi usulü ile hem hükümetin menfaatini nazarı dikkate aldık, hem de ahalinin. Rus vergisinde ağnam da dahildir. Onlar bir tek maktu fiyat olmak üzere vergi alıyordu. Elyevm defterlerde mevcuttur. Halbuki Ağnam tard edildi. Bunların rüsumu alındı. Fakat bu çıktıktan sonra burada yazıldığı veçhile yalnız Aşar ve Emlak için vergi vereceğiz. Ağnam tâdâdında birçok yolsuzluklar oluyor. Gelen mültezimler ahaliye birçok sıkıntılar verdi. Memleketimizde 120 pare karye hiç tohum ekmemiştir. Maliye bundan istifade edemeyecektir. Bu ekemeyenlerden aşar alınamaz. Fakat ağnam rüsumunu bunlar vermişlerdir. Yalnız bu verginin orada bir komisyon vasıtasıyla cibayeti lazımdır. Çünkü Ermeni zulmünden tahrib edilmiş karyeler var. Ermeni felaketinden kurtulmak için hicret etmiş ahali vardır. Bu ahali 1337 (1921) senesinde muhaceretten henüz hanelerine avdet ediyorlar. Bunlar birçok felaketlere maruz kalmışlardır. Şimdi oradan buradan komşularından araba alıp, ağaç taşıyıp yine karyelerini şenlendirmeye çalışıyorlar. Biz kanuna ilave edilmek üzere bir madde teklif ediyoruz ki; 1337 senesinde muhaceretten karyelerine avdet edenlerden bu vergi alınmasın, bu vergiden muaf tutulsun. Zaten onlar

²⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, XII, Ankara, 1958, s.60.

zahire almamışlar ki, Maliyeye zahire versinler. Karyelerine yeni gelmişlerdir. Tabii Büyük Millet Meclisi muvafakat ederse bunların muaf tutulmasını tercih ederim”³⁰.

Bundan sonra, yine Fahrettin Bey’in teklifiyle maddelerin tek tek ele alınarak müzakeresine geçilir³¹. İlk üç madde kabul edilip, dördüncü maddeye geçileceği sırada, Fahrettin Bey ile Cavit Bey kanun teklifine ek olarak bir önerge daha verirler³². Verilen önerge ise şu şekildeydi:

“Riyaseti Celile’ye

Kars livası ile Ardahan ve Artvin livaları, Iğdır, Sürmeli, Çukur kazaları ahalisinden evvelce mezalimden kurtulmak için hicret etmiş olanlar peyderpey sefil ve muhtaç bir vaziyette memleketlerine avdet ediyorlar. Bu biçarelerin esasen vergi vermeye iktidarları olmadığından zirdeki maddenin işbu kanuna ilavesini teklif ederiz.

‘İş bu livalar ve kazalar halkından olup, 1337 senesi zarfında muhaceretten avdet edenler maktu vergiden muaftırlar.’

Kars Mebusu

Kars Mebusu

Cavit

Fahreddin”³³.

Bu teklif de, meclis tarafından kabul edildi ve kanunun 4.Maddesi olarak yer aldı³⁴. İlk kanundaki 4. Madde 5. Maddeye, 5. Madde ise 6.Maddeye çevrilerek, bu maddeler de oylamaya katılan 163 milletvekilinin 161’inin oyuyla kabul edilmiştir³⁵.

C-Fahrettin Bey İle Arkadaşlarının Elviye-i Selâse’ye Bir Heyeti Tahkikiye Gönderilmesine Dair Verdikleri Önerge

BMM’nin 3 Kasım 1921 tarihli genel kurul toplantısında Fahrettin Bey ve arkadaşlarının daha önce Elviye-i Selâse’ye bir inceleme heyetinin gönderilmesine dair verdikleri önerge müzakere edilecekti. Verilen önergenin özeti ise şöyle idi³⁶:

³⁰ TBMM ZC, XII, s.61-62.

³¹ TBMM ZC, XII, s.62.

³² TBMM ZC, XII, s.62-63.

³³ TBMM ZC, XII, s.63.

³⁴ TBMM ZC, XII, s.63.

³⁵ TBMM ZC, XII, s.65-66.

³⁶ TBMM Zabut Ceridesi, Devre I, XIV, Ankara, 1958, s.36.

“Baladaki maruzat o havali beylerinin tagallübünü ve masum halkın hükümetçe de himaye ve sehabet edilmediğini ve hükümet memurlarının da beylerin lehine tesirata kapıldıklarını ifham eylemektedir. Birçok muamelatı gayrikanuniye hasebiyle ahalinin memurini hükümet aleyhine vaki hissiyatı da nazarı dikkate alınacak bir dereceye varmıştır. Binaenaleyh, Anavatan’a yeni iltihak etmiş olan Elviye-i Selâse’de ve Iğdır ve Sürmeli kazalarında Büyük Millet Meclisimizin nazarı ubuvvet ve şefkatini irae ve ifham ederek görecekları mugayiri kanun ahvali tahkik ve men eylemek ve bilhassa Artvin livasının Şavşat havalisinde devam edegelen mütegalibe zulüm ve itisafatına nihayet verecek hususatı mahallinde tatbik ve icra etmek vazife ve selahiyetiyle Meclisi Ali’den üç kişilik bir teftiş heyetinin izamını o havali halkının muhtelif cereyanlara karşı mukavemet edebilerek hükümeti adilerimize tezyidi merbutiyeti namına arz ve teklif eyleriz.

Batum Mebusu	Kars Mebusu	Kars	Kars	Batum Mebusu
Fevzi	Fahredden	Ali Rıza ³⁷	Cavid	Akif.”

Mecliste o gün tartışılacak konulardan biri de, Müfettişi Umumi Kanunu’ydu. Meclis Başkanı, genel kurula, hangi kanunun daha önce tartışılmak istendiğini sordu. Milletvekilleri öncelikle, Elviye-i Selâse’ye gönderilecek heyet konusunu tartışmak istedi ve müzakereler başladı³⁸.

Konu hakkında, Meclis Kürsüsü’nde söz alanlardan biri de Fahrettin Bey’di. Fahrettin Bey, konuşmasında başından geçen bir olayı da örnek vererek; önergeye lüzum görülmesinin sebebini şöyle açıklıyordu:

“....Birgün bendeniz çarşıda geziyordum. Mahpushane Müdürü bir Rus’a para veriyor. Baktım yedinde bir cüzdan var, bir kıta fotoğraf var. Altında Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal Paşa imzası. Sonra mahpushane müdürüne diyorum ki, bunun sahibi nerededir? Dedi ki; bunun sahibini üç gündür mahpushaneye atmışız, yatıyor. Sonra bizde de intihaplar var, mebus seçilecekler. Bendeniz de namzettim. Derhal gittim, mutasarrıfa söyledim; ben namzetliğini geri alacağım. Bunun da bir

³⁷ Hatırlanacağı gibi Ali Rıza Bey, Fahrettin Bey ve Cavid Bey’le birlikte Kars Milletvekili seçilmişti. Ancak Ali Rıza Bey Meclise daha sonra iştirak etmiş, 15 Ekim 1921’de Meclis’te yapılan oylamayla kendisinin milletvekilliği kabul edilmiştir. Bkz. *TBMM Zabut Ceridesi, Devre I, XIII*, Ankara, 1958, s.148.

³⁸ *TBMM ZC, XIV*, s.54.

kıymeti yokmuş. Bir taraftan beni de itham eyleyip, fotoğrafımı görerek, mahpusa sokacaklar. Beni de dava ederler, bu hale koyarlar... Sual ediyor, Mutasarrıf Tahir Bey'e o kimdir? Fevzi Bey namında bir mebustur...

Efendiler, on bir aydan beri Elviye-i Selâse kırk beş seneden beri ayrılmış olduğu (Miladi takvime göre 40 yıl) Anavatan'a ilhak olundu. İptida dört aylık müddet zarfında suistimal edenler oldu. Biz bunlara yeni işgal edilmiş bir memleket olduğu için göz yumduk. Diğer memurlara gelince, bittabi adaletle icrayı vazife eylerler dedik. Memleket, kırk beş seneden beri her ne kadar Rus idaresinde kalmış ise de kalbleri buraya karşı çarpıyordu. Ve bu vatan ve millet için çalışanlar vardı. Arkadaşımız Fevzi Bey'in mahpusiyeti zamanında Şavşat ve Artvin havalisinde bulunan otuz beş kadar zevat vardı, bunlar harbin devamında bütün mevcudiyetleriyle millet uğrunda İslamiyet için çalıştılar. Bunlar bu memlekettten mükâfat gözlerecekleri yerde mateessüf umumunu iplere dizdiler ve bazılarını da mahpushanelere getirdiler, soktular. Ve mahpushanede iken her birine kırk beşer tane sopa attılar. Bu hususta hiçbir tahkikat yapılmadı.

Süleyman Sırrı Bey (Yozgat)-Bunu yapanlar kimler idi?

Fahrettin Bey (devamla)-Oradaki memurlar idi. Sonra tahlis edildiği zaman affedersiniz yanlışlık olmuştu dediler. Bizim iddiamız bundan ibarettir. Bunun için tahkikat yapılmasını istiyoruz ki, hakikat meydana çıkmış bulunsun. Yedi senedir kendi evlatlarını bu uğurda feda eden adamlar ve çalışanlar, nihayetinde dayak yemek suretiyle mükâfat gördüler. Bir Heyeti Teftişîye gönderilip hakikat meydana çıkıncaya kadar tahkikat yapılmasını bendeniz de rica ve istirham ederim"³⁹.

Bu tartışmaların ardından, kanunun görüşülmesi, bir sonraki toplantı gününe ertelenir⁴⁰. 5 Kasım 1921'deki ictima gündemine alınan konu⁴¹, hemen akabindeki toplanma günü olan 7 Kasım'da görüşülür ve oylama neticesinde meselenin halli işi Dahiliye Vekâleti'ne bırakılır⁴².

³⁹ TBMM ZC, XIV, s.55-57.

⁴⁰ TBMM ZC, XIV, s.57.

⁴¹ TBMM ZC, XIV, s.64.

⁴² TBMM ZC, XIV, s.121.

Ç-İdare-i Kura ve Nevahi Kanunu Müzakereleri ve Fahrettin Bey

Meclisin 5 Kasım 1921 tarihli ictimasında İdare-i Kura ve Nevahi Kanunu'nun 12. Maddesi de görüşülmekteydi. Kanunun 12.Maddesi, şu esasları içermekteydi:

“Nahiye Meclis azalığına intihab olunabilmek için şeraiti anifeden başka şeraiti atıye de lazımdır.

1-Yirmi bir yaşını ikmal etmiş olmak (tahsil iptidaiyi ikmal etmemiş olanlardan yirmi bir yaşını ikmal edenler azalığa intihab olunabilirler.)

2-Muhilli şeref ve haysiyet bir fiilden dolayı cünha mahkum olmamak.

3-Nahiyenin hayatı umumiyesinde fiilen dahil ve alakadar bulunmak”⁴³.

Fahrettin Bey, 12.Madde hakkında görüşlerini belirtmek için kürsüye çıkarak; 21 yaşında olan insanların, genç olmaları hasebiyle kendi mıntıkalarında bulunan insanların hukukunu müdafaa edemeyeceğini belirtmiş ve iptida tahsili görmeyip tecrübeli olan kişilerin de nahiyelerin meclis üyeliklerine getirilmesini istemiştir⁴⁴.

Bundan sonra madde hakkında yapılan diğer tartışmaların ardından 12. Maddenin birinci fıkrasındaki 21 yaş usulü 25'e çıkartılmış, yine aynı fıkradaki tahsili iptidaiyi ikmal etmiş olanlar ifadesinin yanına “veya okuyup yazanlardan” kaydı da eklenmiştir⁴⁵.

Kanunun diğer maddeleri görüşülmeye devam ediyordu. 15 Aralık 1921 tarihli içtimada sıra 31.Maddeye gelmişti. 31. Madde; seçimlerde oy kullanacak olan seçmenlerden okuyup yazma bilmeyenlerin, oy pusulalarını istedikleri kimselere yazdırmaya hakları olduğu hükmünü ihtiva ediyordu⁴⁶.

Fahrettin Bey de 31. Maddeyle ilgili olarak yapılan tartışmalarda söz almıştır⁴⁷. Fahrettin Bey konuşmasında; o güne dek nahiye veya vilayet şûrâsı seçimlerinde, bir çekmecesini beyaz, diğer çekmecesini siyah olan bir sandığın kullanıldığını belirterek konuşmasına şöyle devam etmiştir:

⁴³ TBMM ZC, XIV, s.78.

⁴⁴ TBMM ZC, XIV, s.80.

⁴⁵ TBMM ZC, XIV, s.86.

⁴⁶ TBMM ZC, XIV, s.231.

⁴⁷ Fahrettin Bey'in konuyla ilgili olarak yaptığı konuşmanın tam metni için Bkz. TBMM ZC, XIV, s.235-236.

“...Sandığın başında oturan ya o kazanın müftüsü veyahut imamı gibi emin zevattır. Onlar (seçmene) diyorlar ki; (örneğin) bu Ahmed Efendi’nin intihabıdır. İstersen beyaz tarafa at, istemezsen siyah tarafa at. O zat da, serbestçe reyi istediği tarafa atıyor... Şimdi bizim memleketimizde nahiye müdürü intihabatına başlanmış yine bu usül tatbik ediliyor. Nahiye Müdürleri de bu usül üzerine intihab olunuyorlar: Bizim memleketimiz bu usule alışmıştır: Kabulünü teklif ederim.”⁴⁸

Bu teklife rağmen, 31. Madde; konu hakkında görüş bildiren diğer bazı milletvekillerinin konuşmalarının ardından olduğu şekliyle kabul edilmiştir⁴⁹. Buna rağmen, Fahrettin Bey ve arkadaşları mesele hakkında Meclis Başkanlığı’na bir değişiklik önergesi vermeyi uygun görmüşlerdi. Verilen önerge şöyle idi:

“Riyaset-i Celile’ye

İntihab ediciler üzerinde tesir yapılmasına imkan bırakmamak için bir gözü siyah bir gözü beyaz bırakılmış iki gözlü bir sandığa perde arkasında taş vaz’etmek suretiyle köy intihaplarının yapılmasını teklif ederiz. Bu cihetin tanzimi ile maddenin ona göre tebdili için encümene iadesini teklif ederiz.

Kars mebusu	Kars Mebusu	Kars Mebusu	Batum Mebusu	Batum Mebusu
Cavid	Fahreddin	Ali Rıza	Fevzi	Ali” ⁵⁰ .

Verilen bu önerge Dahiliye Encümenine⁵¹ havale edilmiştir⁵².

22 Aralık 1921 tarihinde kanunun 41. Maddesi görüşmelerine geçilmişti. 41. Maddede; seçme hakkına sahip olan bir kimseyi o haktan mahrum etmek veya seçme hakkı olmadığı halde bir kimseyi o hakka nail eylemek maksadıyla seçimlerde usulsüzlük yapanların 3 aydan az olmamak şartıyla hapsi istenmekteydi⁵³.

⁴⁸ TBMM ZC, XIV, s.236.

⁴⁹ TBMM ZC, XIV, s.237.

⁵⁰ TBMM ZC, XIV, s237. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, XVIII, Ankara, 1959, s.399.

⁵¹ TBMM ZC, XVIII, s.398.

⁵² TBMM ZC, XIV, s, s.238.

⁵³ TBMM ZC, XIV, s.296.

Fahrettin Bey de söz alarak bu tür usulsüzlük yapanlara 3 aydan 1 yıla kadar hapis cezası verilsin diye teklifte bulunmuştu⁵⁴. Madde olduğu şekliyle “tahrif” kelimesi de eklenerek kabul edildi⁵⁵.

Bu arada, Fahrettin Bey ve arkadaşlarının yukarıda metnini verdiğimiz önermeleri, Dahiliye Encümenliği’nde görüşülmüş ve konu hakkında verilen karar, Meclisin 28 Mart 1922 tarihli ictimasına sunulmuştu. Encümenliğin verdiği karar teklifin reddi şeklindeydi⁵⁶.

Fahrettin Bey o günki ictimada verdikleri önerenin sebebini ise özetle şöyle açıklıyordu:

“...Efendiler bizim bu teklifimiz bir meseleden dolayıdır. Yani köylerde bulunan ahali okumak bilmiyorlar. Rey istimalinde pusula yazmak usulüyle suistimale yol açmak pek kolaydır. Yuvarlak usulünde suistimal karışmıyor... Köy halkı okumak-yazmak bilmezler ve lakin kara ile beyazı herkes tefrik eder. Biliyor ki karaya atsam istemiyorum, beyaz atsam istiyorum...

Şimdi bizim usulümüzde, yani pusula ile rey atmak usulünde ekser köylerimizde hatta bura köylerinde de okuyup-yazan çok olmadığı için, intihabı vaktinde usulüyle yapmak, yalnız yazıcıların oynayacağı role bağlıdır...Bizim halkımız mateessüf, okumuşlar olmadığı için ve bu usulde her bir tesirden azade olarak ahalinin menfaati olduğu kabul edilmiş ve bunun tatbikatına kırk sene çalışılmış ve çok güzel bir usul olduğu kabul ve tasdik edilmiştir. Binaenaleyh teklifimizin kabul edilmesini istirham ediyoruz”⁵⁷.

Fahrettin Bey, konuşmasına devamla; pusula yöntemiyle yapılan seçimlerde, Halkın okuma-yazma bilmemesinden dolayı; yazıcılar tarafından seçmenlere tesirde bulunulduğunu, yazıcının kendi istediği kişinin kağıtlarda oy almış gibi gösterildiğini vurgulamıştır⁵⁸.

⁵⁴ TBMM ZC, XIV, s.296.

⁵⁵ TBMM ZC, XIV, s.297.

⁵⁶ TBMM ZC, XVIII, s.398.

⁵⁷ TBMM ZC, XVIII, s.402-403.

⁵⁸ TBMM ZC, XVIII, s.403.

Bu konuşmanın hemen ardından Dahiliye Encümeni'nin vermiş olduğu karar reddedilmiştir. Ancak encümenin verdiği kararın reddedilmiş olması; yuvarlak usulünün kabul edilmesi anlamına gelmediğinden konu tekrar Dahiliye Encümenliği'ne havale edilmiştir⁵⁹.

D-Fahrettin Bey ve Arkadaşlarının Iğdır ve Sürmeli Kazalarına Yardım Gönderilmesine Dair Verdikleri Önerge

Fahrettin Bey ve arkadaşları, 1921 yılının Aralık ayında Iğdır'dan bir telgraf almışlardı. Fahrettin Bey ile Kars'ın diğer milletvekilleri Ali Rıza ve Cavit Beyler vasıtasıyla Meclis Başkanlığı'na iletilmesi istenen telgrafta; Iğdır'da, kimsesiz, aç, çıplak çocukların bulunduğu, belediyenin parasızlıktan bunlara yardım edemediği ve bu çocukların da sokaklarda soğuktan donarak öldükleri belirtilerek, yardım istenmekteydi⁶⁰.

Bu telgrafi alan Kars Milletvekilleri; Iğdır ve Sürmeli kazalarına yardım gönderilmesi için Meclis Başkanlığı'na bir önerge vermişlerdi. Önerge metni şu satırlardan oluşuyordu:

“Riyaset-i Celile'ye

Iğdır ve Sürmeli kazaları halkı namına vasıtamızla makamı alilerine takdim kılınan telgraf merbuttur. Bu fakir aç ve çıplak halkın feryatlarına acilen bir çare bulunması için keyfiyetin Muaveneti İctimaiye Vekaleti'ne tevdiini rica ederiz. Ve vekaleti mezkûreden işbu telgraf üzerine ne tarzda, ne gibi muavenetler temin edildiğini Meclis-i Ali'ye bildirilmesini talep ve temenni ederiz.

28 Kasım 1921

Kars Mebusu

Kars

Kars

Cavid

Fahredden

Ali Rıza”⁶¹.

Meclisin 29 Kasım 1921 tarihli ictimasında bu önerge görüşmeye açılmış, o günkü oturumun Başkanı Hasan Fehmi Beyefendi'nin konunun, Dahiliye, Sıhhiye ve

⁵⁹ *TBMM ZC, XVIII*, s.403-404.

⁶⁰ *TBMM ZC, XIV*, s.392-393.

⁶¹ *TBMM ZC, XIV*, s.392.

Muaveneti İctimaiye Encümenlerine gönderilmesi teklifi üzerine, mesele oy çokluğuyla adı geçen encümenlere havale edilmiştir⁶².

E-Fahrettin Bey ve Arkadaşlarının Şark Hudutları Haricindeki Yerlerden Türkiye'ye Hicret Etmiş Olan Ahalinin Muhaceret Muafiyetlerinden İstifade Ettirilmelerine Dair Verdikleri Önerge

Kars Milletvekilleri Fahrettin Bey ile Ali Rıza ve Cavit Beyler Meclisin 1 Aralık 1921 tarihli ictimasında, Meclis başkanlığı'na verdikleri bir önergede; doğu sınırından hududa göç edenlere, hükümetin “mülteci” namı verdiğinden dolayı; bunların Vergi Kanunu'ndaki muhacirin muafiyetinden yararlanamadıklarını belirtilmişler ve göç eden kişilerin de bu haktan yararlanmalarını istemişlerdir⁶³.

Konuyu açıklayıcı mahiyette bir konuşma yapan Cavit Bey'in ardından söz alan Sıhhiye Vekili Dr. Refik Bey de; önergede belirtilen hususların haklılığını belirtmiş, bundan sonra meselenin halli oy çokluğuyla Vekiller Heyeti'ne havale edilmiştir⁶⁴.

Yine Aralık ayı içerisinde Fahrettin Bey ve arkadaşları Meclis Başkanlığı'na bir önerge daha vermişlerdi. Önerge, 1922 yılı bütçesine taşra okulları için de para konulmasıyla ilgili olup, önerge 22 Aralık 1921 tarihli Meclis ictimasında Maliye Encümenliği'ne havale edilmişti⁶⁵.

F-Fahrettin Bey ve Arkadaşlarının Kars, Ardahan ve Artvin'de Ziraat Bankası Şubelerinin Açılmasına Dair Verdikleri Önerge

Kars Milletvekilleri Fahrettin Bey ile Ali Rıza ve Cavit Beyler, Elviye-i Selâse'nin sorunlarını meclis çatısı altında çözme gayretlerine aralıksız devam ediyorlardı. Bu amaçla, Meclisin 18 Şubat 1922 tarihli ictimasında Meclis Başkanlığı'na bir önerge daha sundular. Verilen önergede; Elviye-i Selâse'de, Ziraat Bankası şubelerinin olmamasından dolayı halkın gelen yardımlardan yararlanamadığı ve ticari

⁶² TBMM ZC, XIV, s.393.

⁶³ TBMM ZC, XIV, s.419.

⁶⁴ TBMM ZC, XIV, s.419.

⁶⁵ TBMM Zabut Ceridesi, Devre I, XV, Ankara, 1958, s.192.

işlemlerde para ulaşımının zorluğundan bahsedilerek bölgede Ziraat Bankası şubelerinin açılması istenmekteydi⁶⁶. Verilen önerenin tam metni ise şu şekildeydi:

“TBMM Riyaseti’ne

Kars ve Ardahan ve Artvin’de Ziraat Bankası küşadı hakkında Anavatan’a henüz yakın zamanda iltihak eyleyen Elviye-i Selâse’de poliçe muamelatıyla iştigal eden müessesatın fıkdanı hasebiyle oradan buraya ve bilakis buralardan o cihetlere para irsali müşkülâtı azimeyi mucib olmakta ve bu yüzden muamelatı icraiye azim sektelelere uğramakta olduğu gibi o havali hakkında vazife-i vataniye-i askeriyelerini ifa eden milletdaşlarımız da suubete giriftar olmaktadırlar. Postalarımızın havale muamelatıyla ademi iştigalleri hasebile bu müşkülâtın define bir türlü imkan bulunamadığı gibi diğer taraftan Elviye-i Selâse-i mezkurede Ziraat Bankalarının ademi mevcudiyeti halkın bu bankalar yüzünden diğer mahallerde nail oldukları muavenet ve teslihattan ademi istifadelerinden mani badi oluyor. Binaenaleyh hem züraa muavenet etmek ve hem de kambiyo muamelatıyla iştigal eylemek üzere memleketin her tarafında olduğu gibi Elviye-i Selâse merkezlerinde de bir Ziraat Bankası Şubesi küşadını teklif ederiz.

Madde 1-Kars, Ardahan ve Artvin liva merkezlerinde birer Ziraat Banka şubesi küşad edilmiştir.

Madde 2-Bu kanun tarihi neşrinden itibaren meriyülicradır.

Madde 3-Kanunun icrasına İktisat Vekaleti memurdur.

Ardahan Mebusu	Kars Mebusu	Kars Mebusu
Server	Ali Rıza	Fahreddin”

Bu önerge, incelenmek üzere İktisat Vekaleti’ne gönderilmiştir⁶⁷.

G-Fahrettin Bey ve Arkadaşlarının Kars-Ardahan-Hopa Yolunun Turku Umumiye Meyanına İthaline Dair Yaptıkları Kanun Teklifi

Fahrettin Bey ile birlikte Mecliste görev yapan 13 milletvekili, 23 Şubat 1922’de Meclis Başkanlığı’na bir kanun teklifi vermişlerdi. Bu teklifte; Batum’un sınırlarımız dışında kalmasından sonra, Elviye-i Selâse’nin topraklarımız içinde kalan kısmının

⁶⁶ DİLEK, *Ali Rıza Ataman Bey...*, s.168.

⁶⁷ *TBMM Zabut Ceridesi, Devre I, XVIII*, Ankara, 1958, s.3-4.

denize tek çıkış yeri olarak Hopa'nın kaldığı, bundan dolayı; büyük öneme sahip olan Hopa ile bölge arasında irtibatı sağlayan yolun tamir edilmesi istenmişti⁶⁸. Verilen kanun teklifi ise; aşağıdaki üç maddeden ibaretti:

Madde 1-Kars, Ardahan, Artvin, Borçka, Hopa yolları turku umumiye meyanına ithal edilmiştir.

Madde 2-İşbu kanun tarihi neşrinden muteberdir.

Madde 3-İşbu kanunun icrasına Nafia ve Maliye Vekilleri memurdurlar.

Meclisin 11 Nisan 1922 tarihli ictimasında işte bu kanun teklifi ve konu hakkında Nafia Encümenliği'nin verdiği karar görüşülecekti. Nafia Encümenliği de Fahrettin Bey ve arkadaşlarının görüşlerine katılmış, bu yolların turku umumiye meyanını kabul ederek meselenin acele olarak mecliste müzakeresini istemiştir⁶⁹. Mecliste yapılan görüşmeler sonrası, kanun teklifi oy çokluğuyla kabul edilmiştir⁷⁰.

Ğ-Fahrettin Bey'in Yeniden Madeni Meskûkat Darb Edilmesine Dair Verdiği Önerge

Fahrettin Bey, Meclis içerisinde sadece Elviye-i Selâse'nin sorunlarını dile getirmekle kalmamış aynı zamanda ülkenin genelini ilgilendiren konularla da ilgilenmiştir. Bu amaçla; basılacak olan madeni paralarla ilgili Meclis Başkanlığı'na bir önerge veren Fahrettin Bey, bu önergede basılacak olan paraların nasıl olması gerektiğini ifade etmiştir. Fahrettin Bey, bu önergesinin meclisin 17 Şubat 1923 tarihli ictimasında okunup kabul edilmesini istedi⁷¹. Verilen önergenin tam metni ise şu şekildeydi:

“Riyaseti Celile'ye

Sekiz seneden beri halkımızın elinde bulunan kağıt akçalar bir taraftan piyasadan kaybolmaktadır. Bu cümleden yüz paralık kağıt akça kâmilten kaybolmuştur. Beş

⁶⁸ *TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, XIX*, Ankara, 1959, s.127.

⁶⁹ *TBMM ZC, XIX*, s.127.

⁷⁰ *TBMM ZC, XIX*, s.129.

⁷¹ *TBMM Zabıt Ceridesi, Devre I, XXVII*, Ankara, 1960, s.358.

kuruşluk, yirmi kuruşluk, elli kuruşluk kağıt akçalarsa, tamir kabul etmeyecek bir hale gelmiştir. Buların da yakında halkımıza elveda edeceği aşikârdır. Bugünler gümüş, fiyatı o kadar düşüktür ki, bir dirhem gümüş iki ila üç kuruşa satılmaktadır. Yedi buçuk dirhemlik bir gümüş mecidiye kağıt akça ile altmış kuruşa mübadele edilip bugünkü gümüş piyasasına nazaran bir gümüş mecidiye ise masarifiyle otuz kuruşa ancak mal olabilir.

Altın akçaya gelince; Maliye Vekaleti veznesinde birçok altınımız külçe halinde yatmaktadır. Üç seneden beri düşman işgali altında bulunan sevgili İstanbulumuz elhamdülillah Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin idaresine geçmiştir.

Darphane ise Maliye Vekâleti'nin emrinde olup şimdilik kuyumculukla iştilal etmektedir. Artık bunun vakti merhunu gelmiştir. Maliye Vekâleti veznesinde külçe halinde mevcut olan altınları darphaneye göndererek eski altınlarımızın ayarında ve vezninde bir liralık, yarım liralık, çeyrek liralık altın akça, birçok gümüş mübayaa edilerek, yirmi beş, iki, bir kuruşluk gümüş akça kestirilmesi.

Bu altın ve gümüş akçaların şekli ise şu tarzda olmalıdır;

Her tarafında defne dalı, buğday başağı ile bir çiçek, bunun aşağı tarafı Mehmedçiğin tüfek ve süngüsüyle birbirine raptedilmelidir. Yukarı tarafta ay ve yıldız olmalıdır.

Yazısına gelince; *duribe fi Ankara sene 1336* yazılmalıdır. Bir tarafında da (Türkiye Büyük Millet Meclisi 23 Nisan) yazılmalıdır. Eski Konstantünîniye ismi sikkeden kaldırılmalıdır. Benim kanaatimce bu paraların kesilmesinde birçok fayda vardır. Sekiz senedir taze sikke görmeyen halk, sermaye fiyatının bir misli ziyadesiyle birbirinden alacaklardır. Maliye Vekaleti'nce hazineye birçok faide temin edilecektir. İkincisi harici siyasette kuvvetli yardımı olacaktır. Hatta ecnebi memleketlerde bu akçalar, iki üç misli fazla fiyatla satılacaktır. Herhalde takririmin Meclisi Ali'nin tasvibi ile Maliye Vekâleti'ne havalesini arz ve teklif eylerim efendim.

Kars Mebusu

Fahreddin⁷².

⁷² TBMM ZC, XXVII, s.358-359.

Bu önergeden sonra Maliye Vekili Hasan Bey söz alarak kanunun öncelikle Maliye Encümeni'ne götürülmesini teklif etmiş ancak oturumun başkanı, Fahrettin Bey'in teklif ettiği hususun temenni önergesi olduğundan Maliye Encümeni'ne gönderilemeyeceğini belirtmiştir⁷³. Bundan sonra yapılan tartışmaların ardından, önerge; temenni şeklinde telakki edilerek Maliye Vekâleti'ne gönderilmiştir⁷⁴.

H-Düşman İstilasından Kurtulan Mahallerde Sahipsiz Kalan Gayrimenkullerin İdaresi Hakkındaki Kanun Görüşmelerinde Fahrettin Bey

16 Nisan 1922 tarihli Meclis içtimasında, düşman işgalinden kurtulan bölgelerdeki sahipsiz kalan gayrimenkullerin nasıl idare edileceği hakkındaki kanun teklifi görüşmelerine devam ediliyordu. Kanun 6 maddeden ibaret olup, 1. Maddesinde; sahipsiz kalan, gayrimenkuller ile ekilebilen arazilerin devlet hazinesine geçirileceği ve bunları kullananların devlete kira bedeli ödeyecekleri ifade edilmişti⁷⁵. O günkü oturumun başkanı Hasan Fehmi Bey, kanun hakkında yapılan görüşmelerde; 1.Maddeyi müzakere etmek üzere milletvekillerine söz hakkı verince, kanunun Elviye-i Selâse'yi de ilgilendirmesi nedeniyle Fahrettin Bey derhal söz aldı⁷⁶.

Fahrettin Bey, yapmış olduğu konuşmasında kısaca; Elviye-i Selâse'nin Anavatan'a ilhak etmesinden sonra, sınır bölgesi dışında kalan Türklerin topraklarını bırakarak bölgeye geldiklerini, onların orada kalan topraklarına Ermenilerin yerleştiğini, gelen Türklerin de Ermenilerin bölge içerisinde terk ettikleri araziye yerleştiklerini belirtmiş, hükümetin gelen bu kişilerden toprak bedeli olarak kira almasının doğru olmayacağını ifade etmiştir⁷⁷. Bu nedenle kendisine göre; Elviye-i Selâse Bölgesi bu kanun kapsamına alınmamalıydı.

⁷³ TBMM ZC, XXVII, s.359.

⁷⁴ TBMM ZC, XXVIII, s.359.

⁷⁵ TBMM ZC, XIX, s.216.

⁷⁶ TBMM ZC, XIX, s.216.

⁷⁷ TBMM ZC, XIX, s.216-217.

Fahrettin Bey ve arkadaşları konu hakkında Meclis Başkanlığı'na bir de önerge verdiler. Önerge şöyle idi:

“Riyaseti Celile’ye

Zirdeki maddenin ayrıca bir madde olarak işbu kanuna ilavesini teklif ederiz.

Madde 3-Hudut haricinden veya düşman işgalinde kalan araziden gelen muhacirin sakin bulunduğu veya bulunacağı bu nevi emlak ve arazi için kendilerinden hiçbir bedel talep edilmeyecektir.

Kars	Ardahan	Kars	Bayezid	Kars	Van
Cavid Hilmi	Fahreddin	Şevket	Ali Rıza	Tevfik	” ⁷⁸ .

Bundan sonra yapılan tartışmaların ardından, konu, oy çokluğuyla görüşülmek üzere Şeriye Encümeni'ne gönderildi⁷⁹.

Şeriye Encümeni'nde görüşülen konu hakkında verilen karar, 20 Nisan 1922 tarihli ictimada Meclise gönderilmişti. Encümenin verdiği karar ise şu şekildeydi:

“Şeriye Encümeni Mazbatası

Riyaseti Celile’ye

Encümenimize muhavvel birinci maddede hilafı şeri bir kayıt görülmediğinden tasviben Heyeti Umumiye’ye havalesi karargir olmuştur.

Şeriye Encümeni Reisi

Amasya

Ali Rıza”⁸⁰

Görüldüğü gibi encümenlik, maddenin kanuna uygun olduğunu belirtiyordu. Bundan sonra o günkü oturumda da 1. Madde oy çokluğuyla kabul edildi⁸¹.

⁷⁸ TBMM ZC, XIX, s.225.

⁷⁹ TBMM ZC, XIX, s.227.

⁸⁰ TBMM ZC, XIX,s.303.

⁸¹ TBMM ZC, XIX, s.309.

I-Fahrettin Bey'in BMM'de Çeşitli Konularda Yaptığı Diğer Konuşmalar

BMM'nin 8 Nisan 1922 tarihli ictimasında, Ukrayna'ya gidecek olan Dışişleri Heyeti'nin masrafları için Hariciye Vekâleti bütçesine ek para konulması meselesi tartışılıyordu. Konuyla ilgili olarak düzenlenen kanunun 1.Maddesinde; bu amaçla Hariciye Vekaleti bütçesine yedi bin beş yüz lira ekleneceği ifade ediliyordu⁸².

Konu hakkında ilk olarak söz alan Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey, Ukrayna'ya gidecek heyetin bir devleti temsilen orada bulunacağını, yolda ve oralarda ne gibi durumlarla karşılaşılacağını bilinmediğini, bundan dolayı heyetin mağdur duruma düşmemesi için, heyete ayrılan paranın artırılmasını istemişti⁸³.

Fahrettin Bey de meseleyle ilgili olarak söz aldı. Kendisine göre; heyet için ayrılan para yeterliydi. Zira, Türk parası, Rus parası karşısında oldukça değerliydi ve eğer heyet kendilerine verilecek parayı Rus parasına çevirirlerse epey bir yekûn tutacaktı⁸⁴.

Bundan sonra, 1.Maddede heyet için ayrılan para, Meclis tarafından yeterli görülerek oy çokluğuyla kabul edilmiştir⁸⁵.

Diğer yandan, Meclisin 8 Mart 1923 tarihli ictimasında Şark Demiryollarında yapılacak tesisat ve tamiratla ilgili olarak Nafia Vekaleti bütçesine ne kadar tahsisat ayrılacağı meselesi görüşülüyordu⁸⁶. Konu hakkında Nafia Vekili Fevzi Bey'in verdiği izahattan sora, Fahrettin Bey kendisine, hattın kömür madenleriyle mi yoksa Sarıkamış Ormanlarındaki ağaçlarla mı işletileceğini sormuştu. Fahrettin Bey'e göre; eğer hattın işletilmesi ağaçlarla olursa, orman büyük ölçüde tahrip olacaktı. Fevzi Bey verdiği cevapta hattın kömür madenleriyle işletileceğini belirtmiştir⁸⁷.

⁸² TBMM ZC, XIX, s.44.

⁸³ TBMM ZC, XIX, s.44-45.

⁸⁴ TBMM ZC, XIX, s.45.

⁸⁵ TBMM ZC, XIX, s.45.

⁸⁶ TBMM Zabut Ceridesi, Devre I, XXVIII, Ankara, 1961, s.51.

⁸⁷ TBMM ZC, XXVIII, s.54.

Diğer yandan, 1 Nisan 1923 tarihli oturumda Aydın Milletvekili Esat Bey ve 120 arkadaşı tarafından verilen bir önerge ile seçimlerin yenilenmesi istendi⁸⁸.

Önergede, memleketin savunması için toplanan BMM'nin, bu görevini övgüye değer biçimde ve onurla yerine getirdiği, memleketin şimdi sulha kavuşturulması ve ekonomik ilerlemeyi sağlamak gibi iki önemli ve ulvi sorunu bulunduğu belirtiliyor ve üç yıldan beri değişen ve gelişen düşüncelerin ışığında oluşan kamuoyunu yansıtacak seçimlerle Meclisin yenilenmesi isteniyordu⁸⁹.

Önerge üzerinde söz alan Dışişleri Bakanı İsmet Paşa, çetin bir aşamaya giren Lozan Konferansı görüşmelerinde, sorunlar üzerinde cesaretle yürüyüp direnmemiz için yegane güç kaynağımız Büyük Meclisin güven yenilemesi gerektiğini belirtti ve söz alan diğer milletvekilleri de aynı doğrultuda konuştular⁹⁰. Sonuç itibariyle önerge oy çokluğuyla kabul edildi⁹¹.

BMM bundan sonra son toplantısının 16 Nisan 1923'te gerçekleştirdi ve böylece Meclisin I. Dönem çalışmaları son buldu⁹².

III-FAHRETTİN BEY'İN MİLLETVEKİLLİĞİNDEN SONRAKİ HAYATI

A-Fahrettin Bey'in Kars'a Yerleşmesi ve Yaşadığı Ekonomik Sıkıntı

BMM'nin 1.Dönem çalışmaları tamamlandıktan sonra, Fahrettin Bey de Kars'a dönmüş, BMM'nin 2.Dönem seçimleri için Kars'tan tekrar aday olmuş, ancak seçimleri kazanamamıştır⁹³.

BMM, 24 Ekim 1923'te Mustafa Kemal Paşa'nın Meclisin 1.döneminde milletvekilliği yapanların İstiklal Madalyası ile ödüllendirilmesi hususunda verdiği

⁸⁸ TBMM ZC, XVIII, s.283-284.

⁸⁹ TBMM ZC, XVIII, s.283; *Türk Parlamento Tarihi, TBMM II.Dönem (1923-1927), I*, Ankara, 1993, s.3.

⁹⁰ TBMM ZC, XVIII, s.284-286; *Türk Parlamento Tarihi, II.Dönem, I*, s.3.

⁹¹ TBMM ZC, XVIII, s.286.

⁹² *TBMM Zabut Ceridesi, Devre I, XXIX*, Ankara, 1991, s.240.

⁹³ Bu bilgiler, Fahrettin Bey'i eşi Zöhre Hanım'ın yeğeni Hasan Erdoğan'dan alınmıştır.

tezkereyi kabul etmiş⁹⁴, böylece Fahrettin Bey de yeşil şeritli istiklal madalyası almıştır. Fahrettin Bey, bunun yanında, Meclisin 5 Nisan 1925 tarihli ictimasında aldığı karara göre; Milli Mücadele’de gösterdiği fedakarlıklardan dolayı da kırmızı şeritli İstiklal Madalyası’yla ödüllendirilmiştir⁹⁵.

Fahrettin Bey, BMM’nin 2.Dönem Milletvekilliği seçimini kaybetmesinden sonra Kars’a yerleşmiştir⁹⁶. Bundan sonra Kars’ta CHP’nin Kars İl Başkanlığı’nda üyelik ve başkanlık görevlerinde bulunan Fahrettin Bey⁹⁷ aynı zamanda Halk Evi, Çocuk Esirgeme Kurumu ile Hava Kurumu’nun Kars Şubelerinde aktif görevler almış, diğer yandan Kars İl Genel Meclis üyeliği de yapmıştır⁹⁸.

Kars’ın önde gelen şahsiyetlerinden biri olarak, Mustafa Kemal Paşa’nın 1924 yılında Kars’a teşriflerinde Büyük Önder’i karşılayanlar arasında bulunan Fahrettin Bey, Paşa onuruna verilen yemeklere de iştirak etmiştir⁹⁹. Cumhuriyetin ilk yıllarında Kars’a gelen valiler, Fahrettin Bey’le mutlaka görüşmüşler ve kendisinin tecrübe ve düşüncelerinden yararlanmışlardır. Fahrettin Bey, Kars’ta kaldığı süre içinde her Cumhuriyet Bayramı’nda kürsüye çıkmış, Karslılara hitaben konuşmalar da yapmıştır¹⁰⁰.

Bu arada Fahrettin Bey, Ali Rıza (Ataman) ve Küçük Kâzım Beylerle bir petrol şirketi kurmuş, ortaklarıyla beraber getirdiği petrolü Kars ve civarında pazarlamıştır¹⁰¹. Ancak bu şirket kısa süre sonra kapanmış, Fahrettin Bey şirketin borcunu ödeyemez duruma düşmüştür¹⁰². Bu şekilde ekonomik açıdan zor günler geçirmeye başlayan Fahrettin Bey, bundan sonra köylerden aldığı arpayı, Kars’ta bulunan Topçuoğulları Un

⁹⁴ *TBMM Zabut Ceridesi, Devre II, III*, Ankara, Basım Tarihi Yok, s.9-10.

⁹⁵ *TBMM Zabut Ceridesi, Devre II, XVII*, Ankara, 1976, s.86-88.

⁹⁶ *Fahrettin Erdoğan’ın Tercüme-i Hali*, s.2.

⁹⁷ Fahrettin Bey ile birlikte, Erdoğan Ailesi’nin diğer ileri gelenlerinin tümü Cumhuriyet Halk Partisi içinde yer almışlar, yeni kurulan Cumhuriyet yönetimine sürekli destek vermişlerdir. Bkz. Cemal ŞENER, *Atatürk ve Aleviler*, İstanbul, 1991, s.57.

⁹⁸ *Fahrettin Erdoğan’ın Tercüme-i Hali*, s.2.

⁹⁹ Bu bilgiler Fahrettin Bey’in eşi Zöhre Hanım’ın yeğeni Hasan Erdoğan’dan alınmıştır.

¹⁰⁰ Bu bilgiler Fahrettin Bey’in eşi Zöhre Hanım’ın yeğeni Hasan Erdoğan’dan alınmıştır.

¹⁰¹ Bu bilgiler Fahrettin Bey’in eşi Zöhre Hanım’ın yeğeni Hasan Erdoğan’dan alınmıştır.

¹⁰² *B.C.A.*, D.N.490.01.519, Y.N.2084-1, B.N.53.

Şirketi'ne satmaya başlamışsa da¹⁰³, bu ticari faaliyeti de para sıkıntısına çözüm bulmamış olacak, 1935 yılından itibaren CHP Genel Sekreterliği'ne başvurarak kendisine maaş bağlanmasını istemeye başlamıştır¹⁰⁴.

Bu arada 13 Nisan 1936'da kabul edilen 2941 sayılı kanunun 2.Maddesine göre; BMM'nin 1. veya 2. dönemlerinde milletvekilliği yapıp memuriyeti bulunanlar 125 lira emeklilik maaşı almaya başlamışlardı¹⁰⁵. Fahrettin Bey, memuriyeti bulunmadığı için bu maaşı alamıyor ancak kendisi gibi BMM'de milletvekilliği yapıp memuriyeti bulunmayanlara da maaş bağlanmasını istiyordu.

Fahrettin Bey, bu amaçla, kanunun çıkmasından üç gün sonra, 17 Nisan 1936'da CHP Genel Sekreterliği'ne bir telgraf gönderdi¹⁰⁶. Kendisinin konu hakkındaki başvuruları bundan sonra da sürekli devam etti. 10 Mart 1937'de yine CHP Genel Sekreterliği'ne, Kars'tan gönderdiği bir diğer dilekçesinde özetle şöyle diyordu:

“Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterliği Yüce Katına
Dileğimdir.

Memleketimizi içten ve dıştan istilalara karşı, Ulu önderimizin etrafında, hiçbir tereddüt göstermeden bütün tehlikelere göğüs gererek, TBMM'nin ilk kuruluşunda Kars Saylavı olarak bulunmakla şeref duydum.

İkinci devreye aza seçilemediğim beni hiçbir suretle üzmemiştir ve partimizde üyelik, başkanlık yaparak, ulusal sosyetelerimizde daima faal vazife alarak ulusal ödevimi yerine getirmeye devam etmişim ve etmekteyim.

Yaşımın ilerlemesi ve sermayemin bulunmaması yüzünden perişan bir vaziyetteyim. Ticaret şartlarının ağırlaşması yüzünden küçük bir para ile iş yapmak da imkânsızdır. Vatana karşı esirgenmemiş hizmetlerimden dolayı göğsümde iftiharla taşıdığım al yeşil renkli millet timsalinin verdiği gurur, başka sermayedarların koltuğu altında çalışarak maişetimi temine müsaade etmiyor...

¹⁰³ Bu bilgiler Fahrettin Bey'in eşi Zöhre Hanım'ın yeğeni Hasan Erdoğan'dan alınmıştır.

¹⁰⁴ B.C.A., D.N.490.01.519, Y.N.2084-1, B.N.51.

¹⁰⁵ TBMM Kavanin Mecmuası, Devre V, XVI, Ankara, 1936, s.280.

¹⁰⁶ B.C.A., D.N.490.01.519, Y.N.2084-1, B.N.59.

Partimizin ikinci devre mebuslarına da teşmil edilmek üzere memur olanlara 125 lira asli maaş verilmesi hakkında sadir olan kanunu iftiharla karşıladık.

....Ulu Ata'nın etrafında toplanarak Birinci Meclisi kuranlar içerisinde memur olmayanların da memurlar misillü takdire layık oldukları hususunda bir tereddüdün olmayacağı kanaatini taşımaktan kendimizi alamıyoruz. Esasen sayısı pek az olan emsalim arasında muavenete şiddetle muhtaç olanları da vardır.

Yüce kamutayın bu hayırhah kadirşinaslığı çerçevesi dışında bizim gibi memur olmayanların kalmasına, kamutayın değerli azalarının razı olmayacaklarını kuvvetle umarak, memur olan arkadaşlara verilen hakdan benim de istifade ettirilmem için müzeyyel bir kanun kabul edilmesini bütün saygılarımızdan rica ve istirham eylerim. 10.3.1337.

Kars'da Mukim

Birinci Devre Kars Saylavı

Fahrettin Erdoğan¹⁰⁷.

B-Fahrettin Bey'in Ailesiyle Birlikte Kars'tan Ayrılarak Ankara'ya Yerleşmesi ve Girişimleri Neticesinde Kendisine Bağlanan Emeklilik Maaşı

Bu arada Fahrettin Bey, şiddetli zatürre hastalığı da geçirmekteydi. Kars bölgesinin hastalığına iyi gelmemesinden dolayı¹⁰⁸, 1937 yılının Haziran ayı içerisinde¹⁰⁹ ailesiyle birlikte Kars'tan ayrılmış ve Ankara'ya yerleşmişti¹¹⁰.

Fahrettin Bey, kendisine maaş bağlanması hususunda yaptığı çalışmalara Ankara'da da yoğun bir şekilde devam ediyordu. Bu çalışmalara, daha önce, BMM'nin I.Döneminde milletvekilliği yapmış olup memuriyeti bulunmayan Kars Eski Milletvekilleri Ali Rıza Ataman, Batum Eski Milletvekili Ali Rıza Acara, Burdur

¹⁰⁷ *B.C.A.*, D.N.490.01.519, Y.N.2084-1, B.N.58. Fahrettin Bey, soyadı kanunun çıkmasının ardından Erdoğan soyadını almıştır.

¹⁰⁸ Bu bilgiler Fahrettin Bey'in eşi Zöhre Hanım'ın yeğeni Hasan Erdoğan'dan alınmıştır.

¹⁰⁹ *B.C.A.*, D.N.490, 01.519, Y.N.2084-1

¹¹⁰ *B.C.A.*, D.N.490, 01.519, Y.N.2084-1 B.N.51.

Eski Milletvekili İsmail Soysallıoğlu, ve Muş Eski Milletvekili Rıza Kotan Beyler de katılmışlardır. Fahrettin Bey ile birlikte isimlerini verdiğimiz bu eski milletvekilleri Başbakanlığa konu hakkında bir dilekçe vermişlerdi. Verilen dilekçe şöyleydi:

“Ankara’da Başbakanlık Yüce Katına

Dileğimizdir.

Düşmanlar, yurdumuzun her tarafını işgal altına alarak, Türkiye’yi dünya haritasından silmeye çalıştıkları bir zamanda şarktan güneş gibi doğan ve Anadolu’nun ortasında Türklere şimdiye kadar nasip olmayan sağlam, kudretli ve cumhuriyetle idare edilir yeni bir devlet kuran Ulu Atamızın etrafında bulunmak şerefine bizler de nail olmuş bulunuyoruz.

Türkiye Büyük Millet Meclisi birinci devre arkadaşlarımızdan mesleki memuriyet olanlara, –velevki memuriyet maaşları pek az olsa bile- birinci mecliste Ulu Önderimizden almış oldukları feyizli güneşten istifade ederek 2941 numaralı kanunun ikinci maddesine tevfikân yüz yirmi beş lira üzerinden takaut hakkını iktisat etmişlerdir. Birinci devre arkadaşlarımızdan mesleki memuriyet olmayan bizler gibi pek az kısım da diğer arkadaşlara verilen bu haktan mahrum bulunuyoruz. O şerefli günlerin mümtaz simalarından bulunan ve bugün başbakanlık makamını temsil etmekle zevk duyduğumuz şahsı devletlerine o mukaddes tarihi izah etmeyi fazla buluruz. Bu itibarla mezkûr kanundan bizim gibi mağdur ve fakat o şerefli günlerde yüksek mürşitlerin göstermiş olduğu yurt hizmetlerinde bulunmak bahtiyarlığını kazanan ve mesleki memuriyet olmayanlara da adı geçen kanundan istifade etmelerine yüksek delaletinizi ulu varlığınıza dileriz. 23 Mart 1938

Eski Kars Saylavı	Eski Burdur Saylavı	Eski Muş Saylavı	Eski Kars Saylavı
Fahreddin Erdoğan	İsmail Soysallıoğlu	Rıza Kotan	Ali Rıza
			Eski Batum Saylavı
			Ali Rıza Acara” ¹¹¹ .

Fakat tüm bu çabalar bir sonuç vermedi. Bakanlar Kurulu, 21 Nisan 1938 tarihli toplantısında; konuyu ele almış, Fahrettin Bey ve arkadaşlarının 2941 sayılı kanundan

¹¹¹ B.C.A., D.N.0.30.10.75.Y.N.496-0, B.N.4.

yararlanmalarının mümkün olmadığına karar vermişti¹¹². Bu durum 1939 yılının sonlarına kadar devam etti.

21 Kasım 1939'da toplanan Cumhuriyet Halk Partisi Meclis Grubu Umumi Heyeti'nde, görüşülen konulardan biri de; Birinci Büyük Millet Meclisi üyelerinden muavenete muhtaç olanlara yapılacak yardım meselesi idi¹¹³. Heyet, milletvekilliği yapmış olanlardan muavenete muhtaç olanlara da yardım edilmesi hususunda Manisa Milletvekili Refik İnce'nin vermiş olduğu önergeyi esas itibariyle kabul etti ve konu hakkında gereken hazırlığın yapılmasını hükümete bildirdi¹¹⁴.

Cumhuriyet Halk Partisi Grubu'nun vermiş olduğu kararı, 22 Kasım 1939 tarihli Ulus Gazetesi'nden öğrenen Fahrettin Bey, bu haktan kendisinin de faydalanması için, C.H.P Genel Sekreterliği'ne aşağıdaki telgrafla başvurdu:

“C.H.P. Genel Sekreterliği Yüce Katına

Ankara 4/12/1939

22/11/1939 Çarşamba günü çıkan Ulus Gazetesi'nde, Büyük Millet Meclisi birinci devre azalarından muavenete muhtaç olanlara yapılacak yardım hakkındaki Parti Grubu'nun verdiği kararı okudum. Bendeniz de Türkiye Büyük Millet Meclisi birinci devre azasındanım. Şimdiye kadar ne memuriyet ne de tekaüd maaşından faydalanamadığımdan mağdur olmaktayım. Bu hususta beş senedir dilekçe ve telgraflarla müracaatlarım Genel Sekreterlikteki dosyamda mevcuttur.

Hastalığım dolayısıyla 937 yılı Kars'tan ayrılarak Ankara'da ailece ihtiyari ikamet etmekteyim. Hakkımda yapılacak olan inceleme için aşağıda adresimi bildirir, bilvesile saygılarımı sunarım. Sayın Genel Sekreter.

Adres: Çankaya Kazası Öncebeci Ozanlar Sok. No.10'da
Büyük Millet Meclisi Birinci Devre Azasından
Fahrettin Erdoğan Kars"¹¹⁵.

Fahrettin Erdoğan
(İmza)

¹¹² B.C.A., D.N.0.30.10.75, Y.N.496-9, B.N.2.

¹¹³ *Ulus Gazetesi*, 22 Kasım 1939, s.1.

¹¹⁴ *Ulus Gazetesi*, 22 Kasım 1939, s.5.

¹¹⁵ B.C.A., D.N.490.01.519, Y-N.2084-1, B.N.51.

C.H.P Genel Sekreterliği'nin konu hakkında harekete geçmesi; 1940 yılının ortalarında gerçekleşti. 30 Temmuz 1940'da C.H.P. Kars Vilayet İdare Heyeti'ne bir yazı gönderen Genel Sekreterlik, İl İdare Heyeti'nden Birinci Devre Milletvekilleri Fahrettin Bey ile Batum Milletvekili Ali Rıza Acara ve Muş Milletvekili Rıza Kotan hakkında gerekli bilgileri istemiş, bu bilgiler, 7 Eylül 1940'da Kars'tan yollanarak Ankara'ya ulaşmıştı¹¹⁶.

C.H.P. Genel Sekreterliği bu bilgilerle tatmin olmamış olacak, 16 Ekim 1940'da C.H.P. Kars Vilayet İdare Heyeti'ne bir yazı daha göndermiş, bu yazısında ise; Fahrettin Bey'in Kars'ta emlak, mülk, arazi veya başka bir gelirinin olup olmadığını öğrenmek istemişti¹¹⁷.

C.H.P.'nin Kars Vilayet İdare Heyeti, konuyu araştırdı. 6 Aralık 1940'da C.H.P. Genel Sekreterliği'ne gönderdiği yazıda; Fahrettin Bey'in Kars'ta hiçbir şekilde emlak ve arazisinin olmadığını iletti¹¹⁸.

Diğer yandan, C.H.P. Meclis Grubu, 18 Şubat 1941 tarihinde toplanmıştı. Toplantıdan çıkan 77 sayılı kararnameyle; T.B.M.M'nin I.Döneminde milletvekilliği yapmış olanlardan, muavenete muhtaç bulunanlara para yardımı yapılması hususunu kararlaştırıldı¹¹⁹.

Ancak Fahrettin Bey'in Ankara'da bir evinin bulunduğunun tespit edilmesi yüzünden, kendisi B Serisi'ne ayrılmış ve 1 Mart 1941 tarihinden itibaren 50 lira maaş almaya başlamıştır¹²⁰.

Fakat Fahrettin Bey, Ankara'daki evini Emlak Eytam Bankası'ndan kredi alarak satın almıştı. Borcunun vadesi 20 yıl olan Fahrettin Bey'in evine, Emlak Eytam Bankası

¹¹⁶ B.C.A., D.N.490.01.519, Y-N.2084-1, B.N.50.

¹¹⁷ B.C.A., D.N.490.01.519, Y-N.2084-1, B.N.49. Zira Fahrettin Bey'e bağlanacak olan maaşın tutarı, kendisinin sahip olduğu gelir miktarına göre hesaplanacaktı. Bkz. B.C.A., D.N.490.01-519, Y.N.2084-1, B.N.23; 24.

¹¹⁸ B.C.A., D.N.490.01.519, Y-N.2084-1, B.N.48.

¹¹⁹ B.C.A., D.N.490.01.519, Y.N.2084-1, B.N.23, 24.

¹²⁰ Çıkan kararnameye göre; maaş alacak kişilerin arazi, emlak,akara sahip olup bunlardan veya başka bir yerden geliri olanlardan, geliri 95 lirayı aşmayanlar A Serisi olarak ele alınmış, fakat bu sayılan gelirlerden 95 liradan fazla kazanç elde edenler ise B serisi adı altında değerlendirilerek, kendilerine A serisinden daha düşük miktarda maaş bağlanmıştır. (B.C.A., D.N.490.01.519, Y.N.2084-1, B.N.23, 24.)

tarafından borç ödenene kadar ipotek koydurulmuştu. Yani Fahrettin Bey bu eve 20 yıl sonra sahip olabilecekti¹²¹.

Fahrettin Bey'in bundan sonraki mücadelesi, bu durumu C.H.P. Genel Sekreterliği'ne iletip, maaşının artırılmasına çalışmak oldu. Bu amaçla; 12 Mayıs 1941, 3 Haziran 1941, 4 Aralık 1941, 1 Haziran 1942, 12 Ağustos 1942 tarihlerinde C.H.P. Genel Sekreterliği'ne dilekçelerle başvuran Fahrettin Bey¹²², bu dilekçelerinde; Ankara'da oturduğu eve 20 yıl sonra sahip olabileceğini, bunun dışında da Ankara'da başka bir emlakta sahip olmadığını belirtmiş ve bundan dolayı kendisinin A serisine ayrılarak maaşının yükseltilmesini istemiştir.

Bu başvurular, neticesini vermiş ve C.H.P. Genel Sekreterliği'nin 10 Ocak 1944 tarihli toplantısında alınan karara göre; Fahrettin Bey'in A serisine nakli uygun görülmüştür. Fahrettin Bey'in maaşı bundan sonra aylık 95 liraya yükseltilmiştir¹²³.

C-Fahrettin Bey'in Son Günleri ve Vefatı

Fahrettin Bey'in bu maaşı almasından yaklaşık 5 yıl sonra 5269 sayılı kanunun 1. Maddesi gereğince; kendisine 1 Ocak 1949 tarihinden itibaren Vatani Hizmet Tertibinden ödenmek üzere 350 lira daha aylık bağlanmıştır¹²⁴.

¹²¹ *B.C.A.*, D.N.490.01.519, Y.N.2084-1, B.N.47.

¹²² Dilekçelerin tam metni için Bkz. *B.C.A.*, D.N.490.01.519, Y-N.2084-1, B.N.7, 42, 41, 37, 33.

¹²³ *B.C.A.*, D.N.490.01.519, Y-N.2084-1, B.N.27, 29.

¹²⁴ *Emekli Sandığı Arşivi*, VH 000 433; 15 Aralık 1948'de kabul edilip, 20 Aralık 1948 tarihinden itibaren yürürlüğe giren 5269 sayılı kanunun 1.Maddesi şu şekildeydi: "Sivas Kongresi'nce seçilen Temsil Heyeti üyeleriyle, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Birinci Döneminde bulunan üyelerden bu kanun yürürlüğe girdiği tarihte sağ bulunanlara, yaşadıkları müddetçe ödenmek ve başkaca zam yapılmamak kaydıyla vatani hizmet tertibinden 350 şer lira aylık bağlanır." Kanunun İkinci Maddesinde ise; "Birinci Maddede yazılı olanlardan ölmüş bulunanların ve bundan sonra ölecek olanların:

A) Evlenmemiş karısına yaşadığı müddetçe,

B) Yirmi yaşına girmemiş, yüksek tahsile devam etmekte ise yirmi beş yaşını geçmemiş erkek çocuklarına,

C) Evli bulunmayan kız çocuklarına evleninceye kadar Vatani Hizmet Tertibi'nden 175 Lira aylık bağlanır." denilmekteydi. (*TBMM Kavanin Mecmuası, Devre VIII, XXXI*, Ankara, 1949, s.32.) Nitekim, kanunun bu İkinci Maddesi gereği; Fahrettin Bey'in vefatından sonra eşi Zöhre Hanım, kendisine bağlanan 175 Lira aylığı almaya başlamıştır.

Bu maaşı vefatına kadar alan Fahrettin Bey, zatürre hastalığının tekrar nüksetmesinden dolayı, 25 Mayıs 1958 tarihinde vefat etti¹²⁵. Kabri sağlığında yaptırdığı Ankara Cebeci Asri Mezarlıktadır. Vefatı anına kadar, hafıza ve zihni kabiliyetlerinde hiçbir noksanlık olmamış, gözlerinin ileri derecede miyop olması nedeniyle son zamanlarda fazla hareket edemez duruma gelmişti¹²⁶.

Ölmeden önce, Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti'nin evrak ve dosyalarının elinde bulunanlarını (mevcudunun en çoğu) büyük bir fedakarlık örneği göstererek hiçbir menfaat gözetmeksizin Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü'ne teslim etmiş ve bu Enstitü tarafından kendisine şeref diploması verilmiştir¹²⁷.

Yine vefatından önce hatıralarının bir kısmını sade ve samimi bir dille kaleme aldığı Türk Ellerde Hatıralarım adlı kitabında toplamış, bu kitap günümüz tarihçilerinin önemli bir başvuru kaynağı olmuştur.

Fahrettin Bey'in vefatından sonra, Vatana Hizmet Tertipinden aldığı maaşı, 175 liraya düşürülerek 1 Haziran 1958 tarihinden itibaren eşi Zöhre Hanım'a verilmeye başlanmıştır¹²⁸. Zöhre Hanım da bu maaşı vefatı anına kadar almış, kendisi de 9 Aralık 1977 tarihinde vefat etmiştir¹²⁹.

¹²⁵ *Emekli Sandığı Arşivi*, VH 000 433; Fahrettin Erdoğan'ın Tercüme-i Hali, s.2.

¹²⁶ *Fahrettin Erdoğan'ın Tercüme-i Hali*, s.2.

¹²⁷ *Fahrettin Erdoğan'ın Tercüme-i Hali*, s.2.

¹²⁸ *Emekli Sandığı Arşivi*, VH 000433.

¹²⁹ *Sarıkamış Nüfus Müdürlüğü Arşivi, Emekli Sandığı Arşivi*, VH 000433.

SONUÇ

1874 yılında, Sivas'ın Divriği İlçesi'ne bağlı Yağlıbasan Köyü'nde doğan Fahrettin Bey, ilk ve orta öğrenimini Divriği İptidai Mektebi ve Rüştiyesi'nde tamamladıktan sonra İstanbul'a gitmiş, eğitimini burada aldığı özel derslerle sürdürmüştür. İstanbul'da iken kendisinde oluşan Türklük ve vatanseverlik hisleriyle hareket eden Fahrettin Bey, XIX.Yüzyıl'ın sonlarında durumu pek de iyiye gitmeyen Osmanlı Devleti'ne kendince hizmet edebilmenin arayışına girmiştir. Bu amaçla; Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarıyla Osmanlı Devleti'nden ayrılan Bulgaristan'a giden Fahrettin Bey, buradan Romanya'ya geçmiş ve buralarda yaşayan Türklerle çeşitli temaslarda bulunmuştur.

Fahrettin Bey, bundan sonra, yine Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarıyla elimizden çıkan Elviye-i Selâse Bölgesi'ne gelmiş, çalışmalarını bu bölgede sürdürmeye başlamıştır. Bu çalışmalarını, Rus idaresindeki Elviye-i Selâse'de Türklük izinin silinmemesi yönünde yoğunlaştıran Fahrettin Bey, bu amaçla; bölgede kurulan Pantürkizm Cemiyeti'nin başkanlığı görevini yürütmüş, aynı zamanda Difâi Partisi ile Neşr-i Maarif Cemiyetlerinde de faal görevler almıştır. Bölgedeki mevcut Türk göçünün önlenmesi için de büyük gayretler gösteren Fahrettin Bey, Balkan Savaşı'ndaki Türk harbedelerine gönderilmek üzere bölgeden toplanan yardımların, yerine ulaştırılması işini de koordine etmiştir.

Tüm bu faaliyetlerinden ötürü, Ruslar tarafından yakalanarak, 1914 yılında Rusya'ya sürgün edilen Fahrettin Bey, Orenburg şehrine gelerek burada üç yıl boyunca kalmıştır. Ancak, Türk Milleti'ne bulunduğu her yerde hizmet etmeyi kendisine gaye edinen Fahrettin Bey, son derece sıkıntılı bir sürgün hayatı geçirmesine rağmen, Orenburg'da esir Türkler için bir yardım cemiyeti kurmuş, bu cemiyetin de başkanlık görevini üstlenerek, Rusya'daki birçok esir Türkün yurtlarına dönmesini sağlamıştır.

Rusya'da meydana gelen 1917 Bolşevik Devrimi'nden istifade eden Fahrettin Bey, aynı yıl içerisinde Rusya'dan ayrılarak yeniden Elviye-i Selâse Bölgesi'ne gelmiştir. Mondros Mütarekesi'nden sonra, bölgenin Ermenilere verileceğinin anlaşılması üzerine, yerli halk tarafından kurulan Kars Milli Şûrâsı'nın başkanlığına getirilen Fahrettin Bey, Şûrâ'nın, Cenûbi Garbi Kafkas Hükûmeti'ne

dönüştürülmesinden sonra da hükümetin Hariciye Nazırlığı (Dışişleri Bakanlığı) görevini yürütmeye başlamıştır. Fahrettin Bey, Hükümetin bazı işlerini görmek üzere Erzurum'a gelmişken, 13 Nisan 1919'da Cenûbi Garbi Kafkas Hükümeti İngilizler tarafından dağıtılmış, hükümet üyeleri yine İngilizler tarafından tutuklanarak İstanbul'a ve oradan da Malta Adası'na götürülmüşlerdir.

Fahrettin Bey, arkadaşlarının bu zor günlerinde, onlara gereken yardımları yapmaktan da geri durmamıştır. Telgraf ve mektuplarla arkadaşlarıyla devamlı temas halinde olan Fahrettin Bey, hükümet üyelerinin para sıkıntısını çözmek için yoğun gayret göstermiş, aynı zamanda İtilaf Devletlerinin bu haksız davranışlarını, çektiği telgraflarla gereken yerler nezdinde protesto etmiştir.

Bu arada Fahrettin Bey, hükümetin yıkılmasından sonra, bölgede kurulan Mahalli Şûrâların Ermenilerle olan mücadelesine, askeri yardımlarda bulunmuş, aynı zamanda Erzurum Kongresi'nin ilk gününe de Elviye-i Selâse temsilcisi olarak iştirak etmiştir.

B.M.M.'nin yapmış olduğu Doğu Harekâtı'na 9.Tümen'le birlikte bizzat katılan Fahrettin Bey, Elviye-i Selâse'nin Anavatan'a katılmasından sonra (Batum hariç) Kars Valiliği ve I. Dönem Kars Milletvekilliği görevlerinde de bulunmuştur. Milletvekili olarak görev yaptığı sıralarda da yine ülkesi için çalışmış, Meclisin I. Dönem çalışmaları tamamlandıktan sonra, Kars'a yerleşmiştir. Kars'ta bulunduğu günlerde, ticarete atılmış, fakat işlerinin kötü gitmesi nedeniyle ticaret hayatını fazla sürdürememiştir. Gerek Kurtuluş Savaşı'na aktif olarak katılması ve gerekse B.M.M.'nin I.Döneminde milletvekili olarak bulunmasından dolayı kırmızı-yeşil şeritli istiklal madalyası ile ödüllendirilen Fahrettin Bey, 1937 yılında ise ailesiyle birlikte Kars'tan ayrılarak Ankara'ya yerleşmiştir.

Vefatı anına kadar Ankara'da yaşayan Fahrettin Bey, geçimini I.Dönem Milletvekillerinden yardıma ihtiyaçları bulunanlara tahsis edilen maaştan sağlamıştır. Çocuğu olmamış, dayısının torunu Turan Bey'i evlatlık edinmiştir. Fahrettin Bey, 25 Mayıs 1958'de hayata gözlerini yummuş, yaklaşık 20 yıl sonra da eşi Zöhre Hanım, 9 Aralık 1977'de vefat etmiştir. Fahrettin Bey ve eşi Zöhre Hanım'ın mezarları yan yana olup, cenazeleri Ankara Cebeci Asri Mezarlığı'na defnedilmiştir.

BELGELER

EK:1-Fahrettin Bey'in Nüfus Kayıt Örneği

EK:2-Fahrettin Bey'in Emeklilik Maaşı Hesap Belgesi

EK:3-Fahrettin Bey'in Cenûbî Garbî Kafkas Hükümeti Tarafından Erzurum'a
Gönderilirken Kendisine Verilen İtimadname

EK:4- Fahrettin Bey'in Milletvekilliği Mazbatası

EK:5-Fahrettin Bey'in Mustafa Kemal Paşa Tarafından İmzalanan
Milletvekilliği Cüzdanı

EK:6-Fahrettin Bey'in Aldığı İstiklal Madalyası Belgesi

EK:7-Fahrettin Bey ve Arkadaşlarının Kendilerine Maaş Bağlanmasına Dair
Başbakanlığa Verdikleri Dilekçe

EK:8-Fahrettin Bey'in Eşi Zöhre Hanım'ın Yeğeni Hasan ERDOĞAN'ın
İmzaladığı Tutanak

Nüfus Kayıt Örneği

Nüfus kütüğünde yazılı olduğu yer		Vilâyeti	Kazası	Nahiyesi	Mahallesi	Sokağı	Köyü	Hane No.	Cilt No.	Sahife No.
		Kars	Şarıkmalı	Merkez			Asboğa	23	5	105
Sıra No.	Adı ve Soyadı	Babasının adı ve soyadı	Anasının adı ve soyadı	Doğduğu tarih	Doğum yeri	Medenî hali	Cinsiyeti	Dini (*)	nüfus siciline tarih ve sureti kaydı	Vefat, Nikaâh, Boşanma yer değiştirme, tashihiyat ve sair e gibi malumat burada gösterilebilir
1	Fahrettin Erdoğan	Memet	Sultan	290	Diverik	Evli	Erkek	İslam	24/10/930 Maklen	Ankara Defterdarlığı 14.2.530
2	Eşi Zöhre "	İsmail	Melek	300	Asboğa	Dul	Radın	"	30/12/930	da vatan hizmetti
3	Oğlu Püran "	Fahrettin	Zöhre	333	"	evli	erkek	"	"	aylık tahsisatı 350 lir
4				Kinye kağına uyşundur	12/7/930					20/12/948 ve 3-19257 no işari

NOT :

- 1 — Son künyenin altına kaydına uygun olduğu yazılarak resmî mühür ve imza ile tasdik olunacaktır.
- 2 — Yazı makinesi olan yerlerde makine ile, olmayan yerlerde okunaklı el yazısı ile doldurulacaktır.
- 3 — (*) Gayri müslimlerin mezhebi de yazılacaktır.

EK:1-Fahrettin Bey'in Nüfus Kayıt Örneği

Gönderilirken Kendisine Verilen İtimadname

GOVI

64 2
 21 3

9. 2

N.

K = 35

۱۰۰
 ۱۰۱
 ۱۰۲
 ۱۰۳
 ۱۰۴
 ۱۰۵
 ۱۰۶
 ۱۰۷
 ۱۰۸
 ۱۰۹
 ۱۱۰
 ۱۱۱
 ۱۱۲
 ۱۱۳
 ۱۱۴
 ۱۱۵
 ۱۱۶
 ۱۱۷
 ۱۱۸
 ۱۱۹
 ۱۲۰
 ۱۲۱
 ۱۲۲
 ۱۲۳
 ۱۲۴
 ۱۲۵
 ۱۲۶
 ۱۲۷
 ۱۲۸
 ۱۲۹
 ۱۳۰
 ۱۳۱
 ۱۳۲
 ۱۳۳
 ۱۳۴
 ۱۳۵
 ۱۳۶
 ۱۳۷
 ۱۳۸
 ۱۳۹
 ۱۴۰
 ۱۴۱
 ۱۴۲
 ۱۴۳
 ۱۴۴
 ۱۴۵
 ۱۴۶
 ۱۴۷
 ۱۴۸
 ۱۴۹
 ۱۵۰
 ۱۵۱
 ۱۵۲
 ۱۵۳
 ۱۵۴
 ۱۵۵
 ۱۵۶
 ۱۵۷
 ۱۵۸
 ۱۵۹
 ۱۶۰
 ۱۶۱
 ۱۶۲
 ۱۶۳
 ۱۶۴
 ۱۶۵
 ۱۶۶
 ۱۶۷
 ۱۶۸
 ۱۶۹
 ۱۷۰
 ۱۷۱
 ۱۷۲
 ۱۷۳
 ۱۷۴
 ۱۷۵
 ۱۷۶
 ۱۷۷
 ۱۷۸
 ۱۷۹
 ۱۸۰
 ۱۸۱
 ۱۸۲
 ۱۸۳
 ۱۸۴
 ۱۸۵
 ۱۸۶
 ۱۸۷
 ۱۸۸
 ۱۸۹
 ۱۹۰
 ۱۹۱
 ۱۹۲
 ۱۹۳
 ۱۹۴
 ۱۹۵
 ۱۹۶
 ۱۹۷
 ۱۹۸
 ۱۹۹
 ۲۰۰
 ۲۰۱
 ۲۰۲
 ۲۰۳
 ۲۰۴
 ۲۰۵
 ۲۰۶
 ۲۰۷
 ۲۰۸
 ۲۰۹
 ۲۱۰
 ۲۱۱
 ۲۱۲
 ۲۱۳
 ۲۱۴
 ۲۱۵
 ۲۱۶
 ۲۱۷
 ۲۱۸
 ۲۱۹
 ۲۲۰
 ۲۲۱
 ۲۲۲
 ۲۲۳
 ۲۲۴
 ۲۲۵
 ۲۲۶
 ۲۲۷
 ۲۲۸
 ۲۲۹
 ۲۳۰
 ۲۳۱
 ۲۳۲
 ۲۳۳
 ۲۳۴
 ۲۳۵
 ۲۳۶
 ۲۳۷
 ۲۳۸
 ۲۳۹
 ۲۴۰
 ۲۴۱
 ۲۴۲
 ۲۴۳
 ۲۴۴
 ۲۴۵
 ۲۴۶
 ۲۴۷
 ۲۴۸
 ۲۴۹
 ۲۵۰
 ۲۵۱
 ۲۵۲
 ۲۵۳
 ۲۵۴
 ۲۵۵
 ۲۵۶
 ۲۵۷
 ۲۵۸
 ۲۵۹
 ۲۶۰
 ۲۶۱
 ۲۶۲
 ۲۶۳
 ۲۶۴
 ۲۶۵
 ۲۶۶
 ۲۶۷
 ۲۶۸
 ۲۶۹
 ۲۷۰
 ۲۷۱
 ۲۷۲
 ۲۷۳
 ۲۷۴
 ۲۷۵
 ۲۷۶
 ۲۷۷
 ۲۷۸
 ۲۷۹
 ۲۸۰
 ۲۸۱
 ۲۸۲
 ۲۸۳
 ۲۸۴
 ۲۸۵
 ۲۸۶
 ۲۸۷
 ۲۸۸
 ۲۸۹
 ۲۹۰
 ۲۹۱
 ۲۹۲
 ۲۹۳
 ۲۹۴
 ۲۹۵
 ۲۹۶
 ۲۹۷
 ۲۹۸
 ۲۹۹
 ۳۰۰
 ۳۰۱
 ۳۰۲
 ۳۰۳
 ۳۰۴
 ۳۰۵
 ۳۰۶
 ۳۰۷
 ۳۰۸
 ۳۰۹
 ۳۱۰
 ۳۱۱
 ۳۱۲
 ۳۱۳
 ۳۱۴
 ۳۱۵
 ۳۱۶
 ۳۱۷
 ۳۱۸
 ۳۱۹
 ۳۲۰
 ۳۲۱
 ۳۲۲
 ۳۲۳
 ۳۲۴
 ۳۲۵
 ۳۲۶
 ۳۲۷
 ۳۲۸
 ۳۲۹
 ۳۳۰
 ۳۳۱
 ۳۳۲
 ۳۳۳
 ۳۳۴
 ۳۳۵
 ۳۳۶
 ۳۳۷
 ۳۳۸
 ۳۳۹
 ۳۴۰
 ۳۴۱
 ۳۴۲
 ۳۴۳
 ۳۴۴
 ۳۴۵
 ۳۴۶
 ۳۴۷
 ۳۴۸
 ۳۴۹
 ۳۵۰
 ۳۵۱
 ۳۵۲
 ۳۵۳
 ۳۵۴
 ۳۵۵
 ۳۵۶
 ۳۵۷
 ۳۵۸
 ۳۵۹
 ۳۶۰
 ۳۶۱
 ۳۶۲
 ۳۶۳
 ۳۶۴
 ۳۶۵
 ۳۶۶
 ۳۶۷
 ۳۶۸
 ۳۶۹
 ۳۷۰
 ۳۷۱
 ۳۷۲
 ۳۷۳
 ۳۷۴
 ۳۷۵
 ۳۷۶
 ۳۷۷
 ۳۷۸
 ۳۷۹
 ۳۸۰
 ۳۸۱
 ۳۸۲
 ۳۸۳
 ۳۸۴
 ۳۸۵
 ۳۸۶
 ۳۸۷
 ۳۸۸
 ۳۸۹
 ۳۹۰
 ۳۹۱
 ۳۹۲
 ۳۹۳
 ۳۹۴
 ۳۹۵
 ۳۹۶
 ۳۹۷
 ۳۹۸
 ۳۹۹
 ۴۰۰
 ۴۰۱
 ۴۰۲
 ۴۰۳
 ۴۰۴
 ۴۰۵
 ۴۰۶
 ۴۰۷
 ۴۰۸
 ۴۰۹
 ۴۱۰
 ۴۱۱
 ۴۱۲
 ۴۱۳
 ۴۱۴
 ۴۱۵
 ۴۱۶
 ۴۱۷
 ۴۱۸
 ۴۱۹
 ۴۲۰
 ۴۲۱
 ۴۲۲
 ۴۲۳
 ۴۲۴
 ۴۲۵
 ۴۲۶
 ۴۲۷
 ۴۲۸
 ۴۲۹
 ۴۳۰
 ۴۳۱
 ۴۳۲
 ۴۳۳
 ۴۳۴
 ۴۳۵
 ۴۳۶
 ۴۳۷
 ۴۳۸
 ۴۳۹
 ۴۴۰
 ۴۴۱
 ۴۴۲
 ۴۴۳
 ۴۴۴
 ۴۴۵
 ۴۴۶
 ۴۴۷
 ۴۴۸
 ۴۴۹
 ۴۵۰
 ۴۵۱
 ۴۵۲
 ۴۵۳
 ۴۵۴
 ۴۵۵
 ۴۵۶
 ۴۵۷
 ۴۵۸
 ۴۵۹
 ۴۶۰
 ۴۶۱
 ۴۶۲
 ۴۶۳
 ۴۶۴
 ۴۶۵
 ۴۶۶
 ۴۶۷
 ۴۶۸
 ۴۶۹
 ۴۷۰
 ۴۷۱

حکومت محرم و رئیس و رئیس

راحمہ باغی

W. H. L.

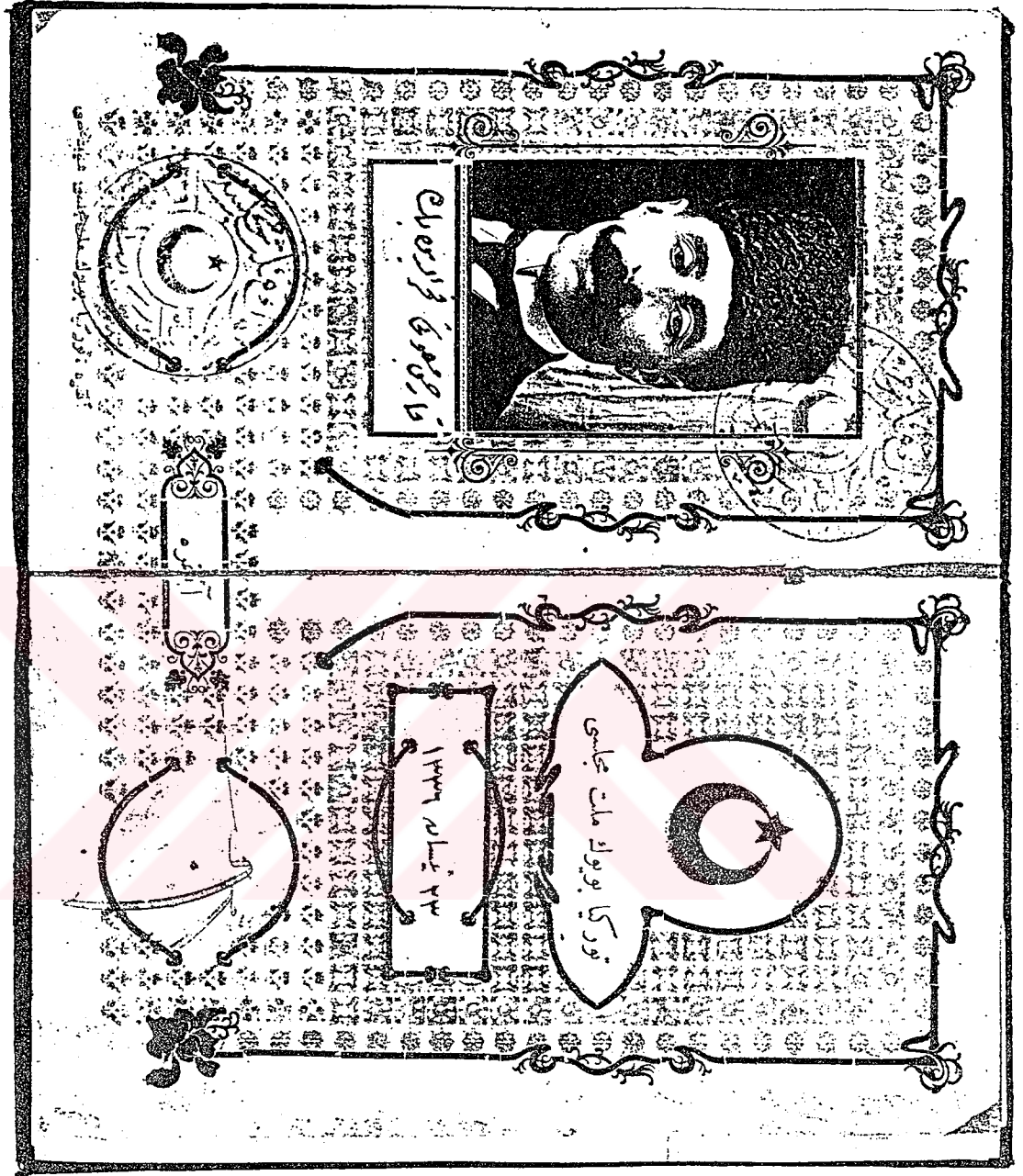

فصل دوم در بیان مقام و منزلت

1

معارف مہدی

was

EK:5-Fahrettin Bey'in Mustafa Kemal Paşa Tarafından İmzalanan
Milletvekilliği Cüzdanı

متنى اشيو ورقة ظهريه محرد بولان ٦٦ نومبرلو قانون موجيحه، وريله جك اولان

استقلال مداليهسى

وثيقهسى

نومبر
١٨٠٨

توركياءويوك ملت مجلسى برنجى دوره انتخابيهسى اعضاستدن اولوب دعواى محق
و مشروهمزى احضار و بونى مدافعه ايلديكندن دولايى توركياءويوك ملت مجلسى
٢٤ تشرين اول ١٣٣٩ تاريخنده وقوع بولان برنجى اجتماع سنى قرق برنجى اجتماعك
برنجى جلسه سنده برنجى دوره قلم سببى قرايرى بىد يرقلمه يشيل شريدى استقلال
مداليهسى وريلىشدر .

EK:6-Fahrettin Bey'in Aldığı İstiklal Madalyası Belgesi

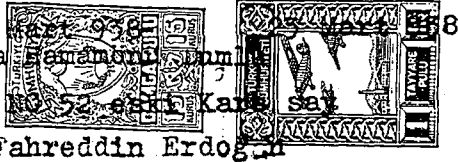
Ankarada Başbakanlık yüce katına

Dileğimizdir

Dümanlar yurdumuzun her tarafını işgal altına alarak türkiyeyi dünya haritasından silmeğe çalıştıkları bir zamanda şarktan güneş x gibi doğan ve anadolunun ortasında türklere şimdiye kadar nasib olmiyan sağlam , kudretli ve cumhuriyetle idare edilir yeni bir devlet kuran ulu atamızın atrarında bulunmak şerefine bizlerde nail olmuş bulunuyoruz .

Türkiye Büyük millet meclisi birinci devre arkadaşlarımızdan xx mesleki memuriyet olanlara -velevki memuriyet maaşları pek az bile olsa- birinci mecliste ulu önderimizden almış oldukları feyizli güneşten istifade ederek (294I) numaralı kanunun ikinci maddesine tevrikan yüz yirmi beş lira üzerinden takaut hakkını iktisap etmişlerdir . Birinci devre arkadaşlarımızdan mesleki memuriyet olmiyan bizler gibi pek az kısım da diğer arkadaşlara verilen bu haktan mahrum bulunuyoruz . O şerefli günlerin mümtaz simalerinden bulunan ve bugün başbakanlık makamını temsil etmekle zevk duyduğumuz şahsı devletlerine o mukaddes tarihi izzah etmeği fazla buluruz . Bu itibarla mezkûr kanundan bizim gibi mağdur ve fakat o şerefli günlerde yüksek x mürşitlerin göstermiş olduğu yurd hizmetlerinde bulunmak bahtiyarlığını kazanan ve mesleki memuriyet olmiyanlarada adı geçen kanundan x istifade etmelerine yüksek delaletinizi ulu varlığınızdan dileriz .

Fahreddin Erdoğan

Eski Burdur saylavi Eski Mus Muş Eski Kars Saylavi
İsmail Soysallı oğlu. saylavi

5. Soysallıoğlu Rıza Kotan

Ali Rıza

Ali Rıza

kara avukatlarından
ki Batum saylavi x
i Rıza Acara

Yera V. H. ne

2 - V - 938

EK:7-Fahrettin Bey ve Arkadaşlarının Kendilerine Maaş Bağlanmasına Dair

Başbakanlığa Verdikleri Dilekçe .

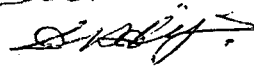
İmzaladığı Tutanak

TUTANAK

BMN'de Birinci Dönem Kars Mebusluğu bittikten ailesiyle 1923 yılında Kars'a yerleşen Fahrettin Bey, Kars eski mebusu Ali Rıza (ATAMAN) ve Küçük Kazım ile bir petrol şirketi kurmuşlar ve Rusya'da getirilen petrolü Kars Bölgesi'nde pazarlamışlardır.

Bu şirketin kapanmasının ardından Kars'da Toprakçuoğulları Un Şirketi'ne köylere aldıkları unı satmaktaydı. Fahrettin Bey, Kars'ta tüm bu işlerini sürdürürken aynı zamanda Halk Partisi, Halk, Çocuk Esirgeme Kurumu, İl Genel Meclisi ve Halk'ta başkanlık ve üyelik görevlerinde bulundu. Kars'ta 1924'te Kars'ta teşkilatlarında bizzat Büyük İstiklal Karşılığı ve Atatürk'ün şerefine verilen yere iştirak etmiştir. Kars'a gelen her vali bizzat Fahrettin Bey'i arar ve kendisinin tecrübe ve görüşlerinin faydalanırdı. Kars'ta bulunduğu süre içerisinde umumiyet Bayramlarında kürsüye çıkar ve karlı-taben konuşmalar yapardı.

1937 yılında şiddetli zatürre hastalığı ile Fahrettin Bey, Kars Bölgesi'nin hastalığına iyi gelenden dolayı Ankara'ya aynı yıl ailesiyle taşındı. dayken Ozanlar Sokak'ta aldığı apartman daire-nde yaşayan Fahrettin Bey Kazım Karabekir, Celal Kazım Orbay ve Refik Koraltan Beylerle sıkça duş. Geçimini, I. Dönem milletvekillerinden muavene bulunanlar için tahsis edilen maaştan sağlardı. an gelen genç öğrenciler, Ankara'da her onun kalırlar, bu Karşılıklar onun yakın ilgisini gör- . Ölümüne kadar Ankara'da kalan Fahrettin 1938 yılında zatürre hastalığının tekrar nüksetmesin- ayı vefat etti.

Yukarıdaki bilgiler bana aittir ve doğrudur
Op. Dr. Hasan ERDOĞAN
Fahrettin Bey'in eşi Zehra Hanım'ın yığıntısı

FOTOĞRAFLAR

I-Fahrettin Bey'in Milletvekilliği Sırasında Çektirdiği Fotoğraf

II-Fahrettin Bey'in Aldığı İstiklâl Madalyası

III-Fahrettin Bey'in Eşi Zöhre Hanımın Fotoğrafi

IV-Fahrettin Bey'in Oğlu Turan ERDOĞAN'ın Fotoğrafi

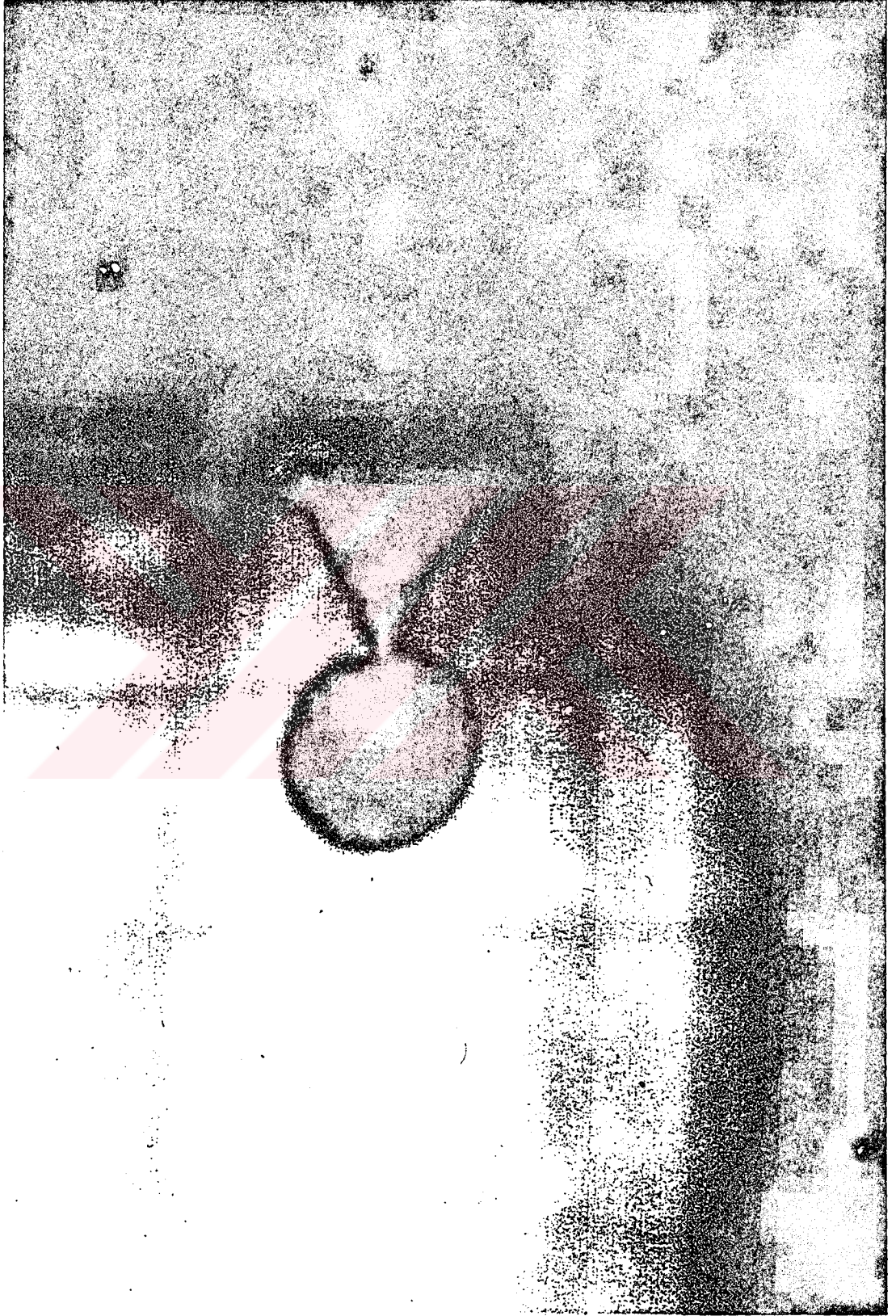
V-Fahrettin Bey'in eşi Zöhre Hanım'ın yeğeni Hasan Erdoğan'ın fotoğrafı

VI-Fahrettin Bey'in Ankara Cebeci Asri Mezarlığındaki Kabri

I-Fahrettin Bey'in Milletvekilliği Sırasında Çektirdiği Fotoğraf

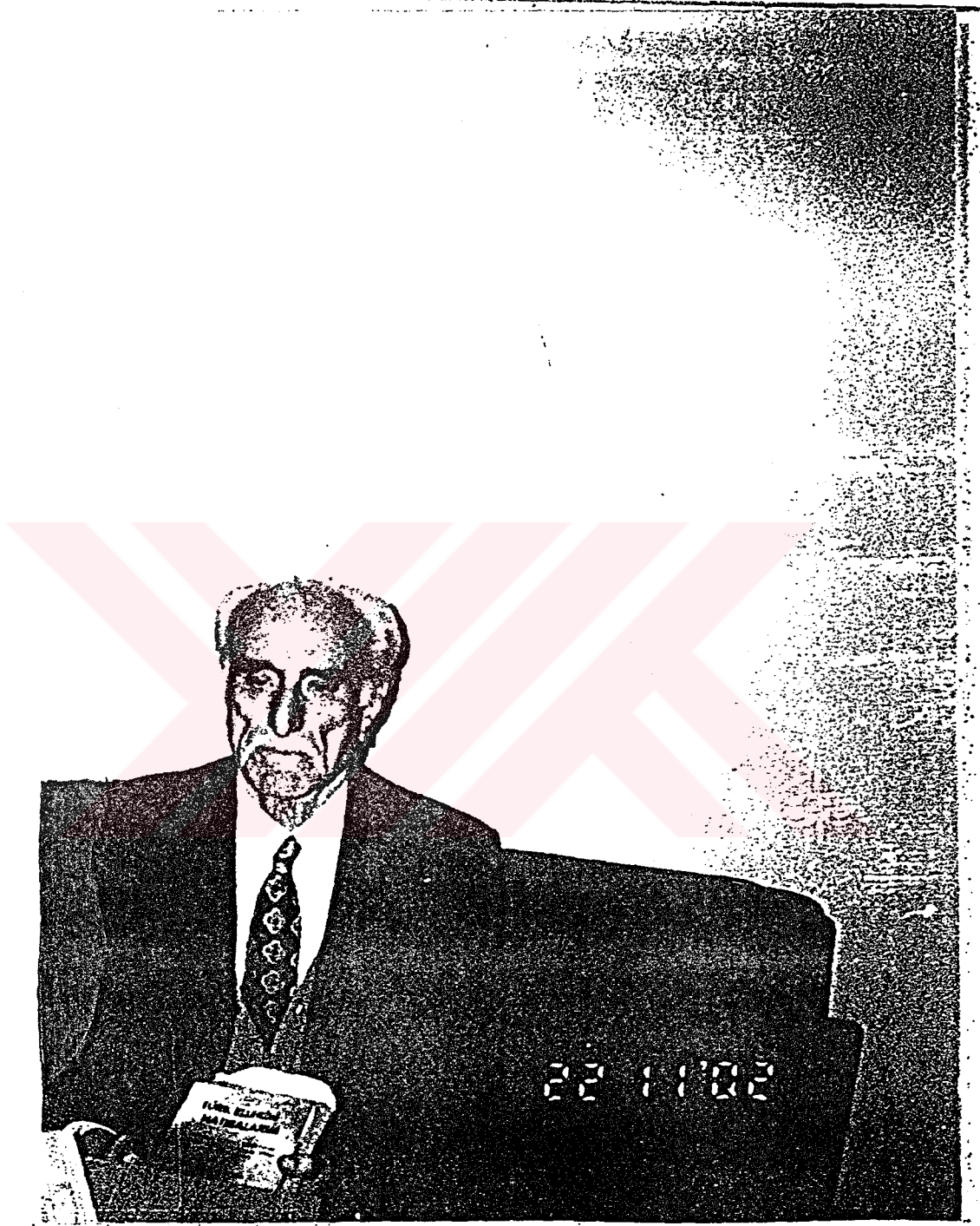
II-Fahrettin Bey'in Aldığı İstiklâl Madalyası

III-Fahrettin Bey'in Eşi Zöhre Hanım

IV-Fahrettin Bey'in Oğlu Turan ERDOĞAN

V-Fahrettin Bey'in eşi Zöhre Hanım'ın yeğeni Hasan Erdoğan

SARIKAMIŞIN
ASBUGA KÖYÜNDE
AZİZE OĞLU
İSMAIL AĞA KIZI
FAHRETTİN EŞİ
MÜCAHİT
ZEHRA ERDOĞANIN
RUHUNA FATİHA
D.T. 1320
Ö. 9. 12. 1977

DİVRİĞİNİN YAĞBASAN
KÖYÜNDE PİRZADE
CÖLLARINDAN İ. DEYRE
BÜYÜK MİLLET MECLİSİNDE
KARS MEBUSU OLUP
MÜCAHİT
FAHRETTİN ERDOĞANIN
RUHUNA FATİHA
D.T. 1290
4. 5. 1958

VI-Fahrettin Bev'in Ankara Cehci Asri Mezarlığındaki Kabri